

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DİNİ QURUMLARLA
İŞ ÜZRƏ DÖVLƏT KOMİTƏSİ
AZƏRBAYCAN İLAHİYYAT İNSTİTUTU**

**“AZƏRBAYCANDA ƏRƏB DİLİNİN
TƏDRİSİ SAHƏSİNDƏ MÖVCUD
VƏZİYYƏT VƏ PERSPEKTİVLƏR”
MÖVZUSUNDA**

KONFRANSIN MATERİALLARI

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DİNİ QURUMLARLA

İŞ ÜZRƏ DÖVLƏT KOMİTƏSİ

AZƏRBAYCAN İLAHİYYAT İNSTİTUTU

18 dekabr – Beynəlxalq Ərəb Dili Günü münasibətilə

**“AZƏRBAYCANDA ƏRƏB DİLİNİN
TƏDRİSİ SAHƏSİNDƏ MÖVCUD VƏZİYYƏT
və PERSPEKTİVLƏR”**

MÖVZUSUNDA KONFRANSIN

MATERİALLARI

Bakı – 2019

Baş redaktor:

i.f.d. Ceyhun Məmmədov

Baş redaktorun müavini:

i.f.d. Aqil Şirinov

Redaktorlar:

Rəna Həsətova

Şəms Bağirova

Şahin Ələsgərov

“Azərbaycanda ərəb dilinin tədrisi sahəsində mövcud vəziyyət və perspektivlər” mövzusunda konfransın materialları.

– Bakı: Mütərcim, 2019. – 180 səh.

*Konfrans materiallarında yer alan faktlar və fikirlərə görə,
yalnız müəlliflər məsuliyyət daşıyırlar.*

ISBN: 978-9952-28-460-7

© Aİİ, 2019.

Ön söz

Minillərlə tarixə malik, saysız-hesabsız sənədli arxiv materiallarının qələmə alındığı Sami dillərinin mənşəyi müasir dövrdə bu istiqamətdə çalışan alimləri düşündürən ən vacib məsələlərdəndir. Aralıq dənizi hövzəsində, Dəclə və Fərat çaylarının sahillərində, Levantın sahilyanı ərazilərində yaranması fikri ilə bir çoxlarının razılaşdığı adıçəkilən dil ailəsi ərəb, ibri, arami, Malta, amhar, taqriniya, tiqra, quraqe, suriko, akkad, finikiya, uqarit, nabatey, amorey, moabit dillərini özündə ehtiva edir. Əksəriyyətinin “ölü dillər”ə aid olduğu, yaxud yoxa çıxdığı, digər bir qisminin yalnız dini mərasimlərin icrası zaman istifadə edildiyi Sami dilləri arasında ərəb dili mövcudluğunu davam etdirməklə yanaşı, inkişafından da qalmamışdır. Onun təkamülü İslam dininin yayılması və müsəlmanların Müqəddəs Kitabı “Qurani-Kərim”lə bağlıdır.

Fransız filosof, yazıçı, din tarixçisi və semitoloqu Ernest Renanın “Ərəb dili bütöv bir halda meydana gəlib. Bu, bəşər tarixinin ən təəccüblü hadisəsidir. Bu dil nə uşaqlıq, nə də qocalıq dövrü yaşayıb” və alman tarixçisi Leopold fon Rankenin “Bəşər mədəniyyəti iki klassik dil üzərində kök salıb. Bunlardan biri latın, digəri ərəb dilidir. Qərbdə latın dili yeni dillər törətdiyi halda, Şərqdə ərəb dili bütövlükdə incəsənət ruhunun yaranmasına səbəb olub. Ərəbcə sözlərin mənalarını anlamadan fars, yaxud türk dillərində qələmə alınmış ədəbi əsərləri başa düşmək mümkün deyil” – sitatları ərəb dilinin dünya dilləri arasında mövqeyindən xəbər verir.

Ərəb dili qədim islam müdrikliyinin xəzinəsidir. Şair, filosof və alimlər dilin gücünü və gözəlliyini əxz edərək, bəşəriyyətin inkişafına misilsiz töhfələr vermişlər.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, İslamın yayılması ilə yüksək status qazanan ərəb dili uzun illər ərzində müsəlmanların hakim olduğu ərazilərdə siyasət, elm və ədəbiyyat dilinə çevrilib. On iki mil-

yondan artıq söz ehtiyatına malik bu dilin birbaşa, yaxud dolayı yolla İslam dünyasının başqa dillərinə, xüsusilə Azərbaycan, türk, fars, kürd, urdu, malay, İndoneziya, alban, həmçinin hausa və suahili kimi Afrika dillərinə, Aralıq dənizi regionunda yayılan ispan, portuqal, Malta, Siciliya kimi Avropa dillərinə təsiri məlumdur.

Hazırda ərəb dilinin mahiyyəti özünü 3 formada göstərir: klassik dil (Quran və qədim dini mətnlərin dili); ədəbi dil (mədəniyyət, təhsil, KİV-lərin dili və s.); regional dialektlər. Hər üç istiqamətin insanlar tərəfindən geniş istifadə edildiyi ikinci belə bir dillə rastlaşmaq mümkün deyil.

18 dekabr dünyada Beynəlxalq Ərəb Dili Günü kimi qeyd olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 6 rəsmi dilinin hər biri ilə bağlı beynəlxalq günün keçirilməsinə dair qərar təşkilatın İctimai İnformasiya Departamenti tərəfindən 19 fevral 2010-cu il tarixdə, BMT sistemində dil və mədəni müxtəlifliyə dəstək, mədəniyyətlər-arası dialoqun möhkəmləndirilməsi məqsədilə qəbul olunub. Bu tarixin seçilməsi 18 dekabr 1973-cü ildə BMT Baş Assambleyasının 28-ci sessiyasında ərəb dilinin qurumun rəsmi işçi dilləri sırasına daxil edilməsinə dair qətnamənin qəbulu ilə əlaqədardır. Beynəlxalq Ərəb Dili Günü bəşər sivilizasiyasına misilsiz töhfələr bəxş etmiş bir dilin haqqını vermək üçün ən gözəl imkandır.

Azərbaycan əhalisinin 96 faizini müsəlmanların təşkil etdiyini və Müqəddəs Kitabımız “Qurani-Kərim”in ərəb dilində nazil olduğunu, ölkəmizin əsas işçi dilləri sırasına ərəb dilinin daxil olduğu nüfuzlu Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına (İƏT) üzvlüyünü, 11 ərəb ölkəsinin Azərbaycanda, eyni zamanda, Azərbaycanın 10 ərəb ölkəsində səfirliyinin fəaliyyət göstərdiyini, həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 2017-ci ilin Azərbaycanda “İslam Həmrəyliyi İli” elan edildiyini nəzərə alaraq, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunda (Aİİ) Beynəlxalq Ərəb Dili Gününe həsr olunmuş “Azərbaycanda ərəb dilinin

tədrisi sahəsində mövcud vəziyyət və perspektivlər” mövzusunda konfrans keçirilmişdir.

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunda ərəb dilinin tədrisinə xüsusi önəm verilir, bu istiqamətdə əlavə kurslar təşkil edilir. İslamşünaslıq və Dinşünaslıq ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrə ərəb dili ilə yanaşı, ərəb ölkələri tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti xaricdə təhsil almış yüksəkixtisaslı kadrlar tərəfindən öyrədilir. Qeyd etmək lazımdır ki, İlahiyyat fakültəsində tədris edilən “Qurani-Kərim”, Siyər, Əqaid, Təfsir, Hədis, Fiqh, Kəlam, Təsəvvüf kimi İslam elmlərinin öyrənilməsində istər Azərbaycan, istərsə də ümumilikdə, İslam tarixinə aid Orta əsr mənbələrinin tədqiqində ərəb dilinin bir açar rolunu oynaması faktı onun önəmini daha da artırır. Bu cür konfrans, simpozium, seminar, “dəyirmi masa” və debatların təşkili tələbələrimizin gələcəkdə peşəkar din xadimi, dövlət qulluqçusu, tədqiqatçı-alim, müəllim və digər peşə sahibləri kimi yetişib, İslam dünyasının işıqlı simalarına çevrilməsinə böyük töhfə verəcək.

*Ceyhun Məmmədov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun rektoru*

“QURANI-KƏRİM”DƏ BƏDİİ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN İŞLƏDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*fil.e.d., prof. İmamverdi Həmidov,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri
imamverdi.hamidov@mail.ru*

XÜLASƏ

Ərəb poetika sisteminin təşəkkülü islamdanəvvəlki dövrdə başlanmışdır. Onun inkişafı VII-IX əsrlərdə davam etmişdir. İslam dininin yayılması poeziyanın sənətkarlıq baxımından zənginləşməsinə təsir etmişdir. Bu prosesdə həmin dövrün filoloqlarının fikri belə olmuşdur ki, “Qurani-Kərim”dəki yüksək ecaz, fəsaahət və bəyan ərəb dilinin bədii ifadə vasitələrinin zənginləşməsi ilə nəticələnmişdir. Nəticədə, ədəbi üslubların imkanları genişlənmiş, yeni bədii fiqurların yaradılması təşəbbüsləri göstərilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında da Quran üslubundan bəhrələnmə şair və ədiblərin yaradıcılığına müsbət təsir etmişdir.

Açar sözlər: “Qurani-Kərim”, bədii, üslub, təşbeh, təkrir.

Giriş

Yüksək bələğəti və fəsaahəti ilə əsrlərboyu insanları heyran edən, ən tələbkar təfsir alimləri, filoloqlar və şərqşünaslar tərəfindən eyni dərəcədə dəyərləndirilən “Qurani-Kərim” dünyanın ən zəngin dillərindən olan ərəb dilində nazil olmuşdur. Bu misilsiz abidə ərəb ədəbi tənqidinin (ən-naqdul-ədəbi) ustadları üçün möhkəm dəlil ro-

lunu oynamış və oynamaqdadır. “Qurani-Kərim”də işlədilən bədii ifadə vasitələri bədiiyyatda nümunəyə çevrilmiş nümunələrdəndir.

Məlum üç poetika sistemindən (yunan, ərəb, hind) biri kimi, ərəb poetika sistemi daha çox dilçilik materialı əsasında formalaşmışdır (5,361). Quranın VII əsrdə yazıya alınmasından sonra, ərəb poeziyası islamdanəvvəlki dövrdə yaradılmış nümunələri ilə birlikdə ərəb ədəbi dilinin qrammatik qaydalarını tənzimləməyə təkan verdi. Bu yöndə fəaliyyət göstərən Kufə və Bəsərə dilçilik məktəbləri (11), onların tanınmış nümayəndələri, eyni zamanda, bədii elmin (ilmul-bədii) formalaşması üçün zəmin yaratmışdır. Bağdad filoloji məktəbinin nümayəndələri VIII-IX əsrlərdə isə ədəbiyyatşünaslıq təmayüllü sahələrdə yeni maraqlı əsərlər yaratdılar. Onlardan filoloq ibn Qüteybə Dinəvərinin “Şeir və şairlər” kitabı xüsusilə diqqət cəlb edir (3). Bəyan elminə maraqlı göstərən Əbu Əmr Bəhr ibn Osman əl-Cahiz və ibn Qüteybədən sonra Abdulla ibn əl Mötəz bir neçə bədii ifadə vasitəsini “Əl-bədii” adlandırdığı kitabda ayrıca təqdim etmişdir (5,106-370).

Məlumdur ki, həmin dövrdə belə bir fikir daha çox yayılmışdı ki, Abbasilər dövrü ərəb poeziyasında yeni bədii ifadə vasitələri yaradıldı və poeziya zənginləşdi, nəticədə, bu dövrü təmsil edən yeni şairlərin (“əl-mühdusunə”) sənəti əvvəlki şairlərdən (“əl-mütə-qəddimunə”) üstün oldu. İbn Qüteybə bu fikrə qarşı çıxmış və şeiri dəyərləndirməkdə obyektivlik mövqeyindən çıxış etdiyini göstərmişdir (3,4).

Dövrün filoloqları arasında Abdulla ibn əl-Mötəz həmin fikrə münasibətini bildirərək, “Əl-Bədii” əsərini qələmə almış və kitabı bu sözlərlə başlamışdır:

قد قَدَّمْنَا فِي ابْوَابِ كِتَابِنَا هَذِهِ بَعْضَ مَا وَجَدْنَا فِي الْقُرْآنِ وَاللُّغَةِ وَاحَادِيثِ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَعَم) وَكَلَامِ الصَّحَابَةِ وَالْأَعْرَابِ وَغَيْرِهِمْ وَأَشْعَارِ الْمُتَقَدِّمِينَ مِنَ الْكَلَامِ الَّذِي سَمَّاهُ الْمَحْدَثُونَ الْبَدِيعَ.

[Bu kitabımızın fəsillərində Quranda, ərəb dilində, Peyğəmbər (s) hədislərində, səhabələrin, bədəvilərin və başqalarının sözlərində, əvvəlki (keçmiş) şairlərin şeirlərində seçdiyimiz söz və ifadələri təqdim etdik. Sonrakı filoloqlar həmin sözləri “bədi” adlandırmışlar] (6,106).

Göründüyü kimi, müəllifin təqdim etdiyi bədii ifadə vasitələrinin qaynaqları sırasında “Qurani-Kərim” birinci yerdədir. Daha sonra müəllif aydınlaşdırır ki, həmin ifadə vasitələri Bəşşar ibn Bürd, Muslim ibn əl-Vəlid, Əbu Nuvas və onların ardıcılıarı tərəfindən həddindən artıq istifadə edildiyi üçün daha çox yayılmağa başlanmış və “bədi” adı ilə tanınmışdır. Əbu Təmmam isə bədii ifadə vasitələrinin işlədilməsində ifrata varmışdır.

Məcəz və təşbeh sistemi

Ədəbi tənqidin formalaşmağa başladığı IX əsrdə ibn əl-Mötəzin araşdırması maraqlıdır. Onun gətirdiyi ilk nümunə Quranın “Əz-Züxruf” surəsindən (ayə 4) seçdiyi təşbehdir:

وَأِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيَّ حَكِيمٌ.

[O, (Quran), dərgahımızdakı Ana Kitabda mövcuddur. O, çox uca və hikmətlidir].

Kitabın anaya bənzədilməsi Allah dərgahının, Quranın ucalıq və hikmət qaynağı baxımından, yeni “bədi” ifadəsinə çevrilmişdir.

Yüksək bəlağət və fəsaahəti ilə seçilən, bir abidə olan Quran nazil olduğu dövrdən günümüzə qədər müxtəlif elm sahələrində çalışan alimlərin müraciət etdiyi mənbədir. Orta əsr filoloqları Əbu Übeydə, əl-Fərra, Cahiz, ibn Quteybə, Məhəmməd əl-Vasiti, Əli ər-Rümmani, əl-Baqqilani Quran nizami, Quranın çətin ifadələri, Quranın bənzərsizliyi haqqında əsərlər yazmış, orada işlədilmiş bədii ifadə vasitələrinin rolunu göstərməyə çalışmışlar.

Misir alimi Əbul-Əsbə XIII əsrdə qələmə aldığı “Bədiul-Qu-ran” adlı əsərində Quranın “Hud” surəsinin bir ayəsi üzərində apardı-
ğı bəlağət təhlili nəticəsində, 19 bədii ifadə vasitəsi və bədii söz
sənəti növünün işləndiyini üzə çıxarmışdır (13).

Quranda təşbehin müxtəlif növləri işlədilmişdir: əşya-əşya,
insan-insan, insan-əşya, əşya-təxəyyül.

“Bəqərə” surəsinin 74-cü ayəsində Davudun qövmünün sərt-
liyi haqqında deyilir:

ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِّنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً ...

[Bundan sonra **qəlbləriniz** yenə sərtləşərək **daş kimi**, bəlkə
də daha qatı oldu...].

“Ər-Rəhman” surəsinin 24-cü ayəsi:

وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشَآتُ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ.

(Uca **dağlar** kimi düzəldilib dənizdə üzən **gəmilər** Ona
(Allaha) məxsusdur).

“Əl-Haqqə” surəsinin 7-ci ayəsi:

سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَتِمَاطِيَةً أَيَّامٍ حُسُومًا فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صَرْعَى كَأَنَّهُمْ
أُعْجَازٌ نَّحْلٍ خَاوِيَةٌ.

(...O **qövmü** hamılıqla yerə sərilməmiş görərdin, elə bil ki, içi
boş və yerindən qoparılmış xurma **ağacı kötükləri** idilər).

“Yasin” surəsi 39-cu ayə:

الْقَمَرَ قَدَرْنَا هَٰذَا مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ.

[Biz **Ay** üçün də mənzillər müəyyən etdik. Nəhayət, o dönüb
xurma ağacının qurumuş əyri budağı kimi (hilal) olur].

“İbrahim” surəsi 18-ci ayə:

مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ ...

[Rəbbini inkar edənlərin **əməlləri** fırtınalı bir gündə küləyin
sovurub-apardığı **külə bənzər**].

لَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا. وَالْجِبَالَ أَوْتَادًا.

“Məgər Biz yeri **döşək** etmədikmi? **Dağları da dirək?**”

(“Nəbə”, 6-7).

Quranda təşbehlər, adətən, ilahi qüdrətin və hökmün ucalığını göstərmək üçün işlədilmişdir. “Əl-Əraf” surəsinin 40-cı ayəsində Allah kəlamlarını qəbul etməyənlər haqqında deyilir:

إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ...

(Ayələrimizi yalan hesab edənlərə və onlara təkəbbürlə yanaşanlara göyün qapıları açılmaz və dəvə iynənin gözündən keçməyə nə qədər onlar da Cənnətə daxil ola bilməzlər...).

Quranda məcaz sisteminə daxil olan fiqrlara aid nümunələr çoxdur. “Məryəm” surəsinin 4-cü ayəsində istiarəyə aid aşağıdakı nümunəni göstərək:

...وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا...

(...Baş da qocalıqdan **alışırdı** (parıldayırdı)...).

Başda ağ saçların görünüşü və onun qocalmasının ifadəsi müsbət məqsəd üçün xatırlanır. Daha doğrusu, adıçəkilən bəndə Zəkəriyyənin bütün ömrüboyu Allaha dua etməsindən söhbət gedir.

“Ən-Nəhl” surəsinin 112-ci ayəsində:

... فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ.

(...Allah da etdiklərinin cəzası olaraq onlara aclıq və qorxu libası geyindirib onlara dadızdırdı).

Bəlağəti artıran vasitələrdən biri tərsidir. Burada hissələrə bölünmüş parçalarda hər bir sözün qarşılığında ahəng gözlənilir və da-yaq samitlərin çoxu eyni olur:

إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ. وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ.

(Həqiqətən, yaxşı əməl sahibləri Cənnətdə (Nəimdə) olacaqlar, pis əməl sahibləri – Cəhənnəmdə (Yəximdə) (“Əl-İnfitar”, 13-14).

Ərəb dilinin imkanları nitqdə və mətndə təcnisin müxtəlif növlərindən istifadə etməyə şərait yaradır. Təcnisin yaranması

onunla şərtlənir ki, iki sözdə iştirak edən hərflər bir-birinə uyğun olur, lakin bu sözlər oxunuşda fərqlənir:

... وَهُمْ يَحْسِبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا

(...Onlar **hesab edirlər** ki, **yaxşı iş görürlər**) (“Əl-Kəhf”, 104).

Təkrar və başqa ifadə vasitələri

İlahi hökmlərin insanlara çatdırılmasında mənaca əks sözlərin işlədilməsi qavrama mütəhərrikiyini və diqqətin artırılmasını tələb edir. Ona görə ayələrdə təzad sistemi, iştiaq və təkrarlardan çox istifadə edilir.

... اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ ...

(...Ey mülkün sahibi olan Allah! Sən mülkü **istədiyın şəxsə verər, istədiyın şəxsdən alarsan, istədiyın şəxsi yüksəldər və istədiyın şəxsi alçaldarsan...**) (“Ali-İmran”, 26).

Dinləyici və oxucu diqqətini cəlb etməkdə Quran ayələrində təkrar, sualdan istifadə və xitab onun bəlağət və bəyanına cazibədarlıq verir, mənanı dinləyənin zehninə yaxşı yerləşdirir. “Ər-Rəhman” surəsində təkrar olunan söz və ifadə deyil, bütöv cümlədir:

فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ.

(Belə olduqda Rəbbinizin hansı nemətlərini yalan saya bilərsiniz?).

Yetmişəkkizayəlik surədə 31 dəfə təkrar olunan bu sual həm surəyə və dəvətə diqqəti artırır, həm də müraciətin ahənginə xüsusi bir rəvnəq verir, ona inamı artırır. İbn Qüteybə Dinəvərinin göstərdiyi kimi, burada təkrardan məqsəd Allahın yaratma qüdrətini və nemətlərinin çoxluğunu göstərməkdir (4, 235).

Quranda xilqət, insan, mənəviyyat, elm və yaradıcılıq, əxlaq və davranış, idarəetmə, cəmiyyət və təbiətin müxtəlif sahələri haqqında ərəb dilində verilən hökm, müraciət və göstərişləri ərəb dilinin zəngin leksik tərkibi, sinonimiyası və təyinləri bazasında bən-zərsiz şəkildə, aydın ifadə edilmişdir. “Əl-Həşr” surəsinin 23-cü ayəsində Allahın qüdrəti belə təqdim edilir: “Ondan başqa ilahi yoxdur. O Məlikdir, Qüddüsdür, Salamdır, Mömindir, Qoruyandır, Əzizdir, Cabbardır.

“Tansıquş-sifət” adlanan bu fiqur vasitəsilə bir ismin, yəni Allahın sifət və keyfiyyətləri verilir.

İbn əl-Mötəzin “Əl-məhasın” (söz və ya məna gözəllikləri) bölümündə təqdim etdiyi “inat”, “lüzum ma lə yəlzəm”, “iltizam”, “tədmın” kimi fiqurlar ifadəni çətinləşdirmə, sözartımı məqsədilə işlədilir. Quranın aydın mətnində bunların mövcudluğu ərəb dilinin real vəziyyəti ilə bağlılıqdan irəli gəlmişdir. Bu kimi ifadə və fiqurlar ədəbi-bədii mətnlərdə işlək sənət vasitələridir.

“Qurani-Kərim”dəki iltifat, itirad, istidrak kimi bədii fiqurların işlədilməsi təqdim edilən motivləri daha da gücləndirir.

Nəticə

Quran ayələrində ilahi hökmlər və fikirlərin təqdimi ərəb dilinin zəngin bədii ifadə vasitələri ilə daha da qüvvətləndirilmiş, ədib, şair və alimlər üçün əvəzsiz istinad mənbəyinə çevrilmişdir. Bədiiyyat elminə dair yazılmış əsərlərdə verilən ilkin nümunələr “Qurani-Kərim”in ayələrindəndir. Bu sırada Rəşidəddin Vətətin (XII əsr) “Sehr bağları” (“Hədiqətus-sıhr”) əsərini göstərmək mümkündür.

Quran fəsaḥəti və bəlağətinin mükəmməlliyinə görə yaradıcı sənət insanlarının dönə-dönə müraciət etdikləri mənbə olmuş, işarə, təlmih, təzmin, həll, iqtibas, təmsil şəklində bəhrələnməyə səbəb olmuşdur. Bunu klassik Azərbaycan ədəbiyyatının nümunələrində də görürük.

Azərbaycan alimləri prof. Nəsrulla Məmmədov, prof. Aida İmanquliyeva, fil.e.d. Mahirə Quliyeva və fil.e.d. Xanəli Babayev Quran üslubu, bəlağəti, fəhəti və Azərbaycan ədəbiyyatında onun inikası mövzularında tədqiqatlar aparmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev X. Nizaminin “Xəmsə”sində Quran ayələri və qissə motivləri, Bakı 1999
2. Həmidov İ. İbn Quteybə Dinəvəri, Bakı 1998 (rus dilində).
3. İbn Quteybə Dinəvəri. Kitabuş-şir var-şuara, Beyrut 1964
4. İbn Quteybə Dinəvəri. Təvil muşkilil-Quran, Beyrut 1981 (ərəb dilində)
5. Крачковский И.Ю. Изб. соч., II т., Москва-Ленинград, 1956 (rus dilində)
6. Крачковский И.Ю. Изб. соч., VI т., Москва-Ленинград 1960 (rus dilində)
7. Qasımova A. Füzuli yaradıcılığında Quran qüssələri, Bakı 1995
8. Quliyeva M. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı 2008
9. Əl-Quranul-kərim
10. Quran. Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev, Bakı 1991
11. Məmmədəliyev V. Ərəb dilçiliyi, Bakı 1985
12. Məmmədov N. Qurani-kərimin üslub xüsusiyyətləri, Bakı 2008
13. Əl-Misri, İbn Əbil-Əsbə. Bədiul-Quran, Qahirə 1957 (ərəb dilində).
14. Səlam, Əhməd Zəğlul. İcazul-Quran lil-Baqilani.
15. Vətvat Rəşidəddin. Hədəiqus-sihr. Rus dilinə tərcümə N.Y.Çalışovanındır. Moskva 1985 (rus dilində).

д-р филол. наук, проф. Имамверди Гамидов

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННО-ВЫРАЗИТЕЛЬНЫХ СРЕДСТВ В КОРАНЕ

РЕЗЮМЕ

Возникновение арабской поэтической системы относится к доисламскому периоду. Ее развитие продолжалось в VII-IX вв. Распространение ислама способствовало обогащению поэзии с точки зрения мастерства. Мнение филологов того периода сводилось к тому, что в данном процессе неподражаемость и чудесность, красноречие и ясность Корана привели к обогащению художественно-выразительных средств арабского языка. В результате, возможности литературных стилей расширились, были проявлены инициативы по созданию новых художественных фигур. Коранический стиль оказал положительное влияние на поэтическое творчество и в Азербайджанской литературе.

***Ключевые слова:** Коран, бади (новое), стиль, ташибих (сравнение), такрир (повторение).*

Prof. Imamverdi Hamidov, Doctor of Philological Sciences

THE USING OF THE PECULIARITIES OF THE LITERARY FIGURATIVE EXPRESSIONS IN THE HOLY QURAN

SUMMARY

The origin of the Arabic poetical system belongs to the pre-Islamic period. Its development continued in the 7th-9th centuries. The spread of Islam contributed to the enrichment of poetry in terms of excellence. Opinions of philologists of that period were that the originality and conciseness, eloquence and definition of Quran led to the enrichment of the artistic and expressive means of the Arabic language in this process. As a result, the possibilities of literary styles expanded, and initiatives were taken to create new artistic figures. The Quranic style had a positive influence on poetic creativity in the Azerbaijani literature as well.

Keywords: *Holy Quran, badi' (new), style, tashbih (comparison), takrir (reiteration).*

PROFESSOR ƏLƏSGƏR MƏMMƏDOVUN DƏRSLİKLƏRİ

*fil.e.d., prof. Aida Qasımova,
BDU Ərəb filologiyası kafedrasının professoru,
Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Ədəbi mərasimlər və nəşrlər şöbəsinin müdiri
aida_shahlar@mail.ru*

XÜLASƏ

Məqalədə Bakı Dövlət Universitetində ərəbşünaslığın banisi hesab edilən Ələsgər Məmmədovun pedaqoji fəaliyyəti və dərslərlərindən bəhs edilir. Müəllif qeyd edir ki, sözügedən dərslərlər ərəb dilinin öyrənilməsi üçün olduqca vacib mənbələr hesab edilsə də, onlar Orta əsrlər ədəb kitabları ilə bir qədər uyğunluq təşkil edir. Ələsgər Məmmədovun dərslərləri “ədəb” ədəbiyyatı qismində ərəbşünas mütəxəssislər üçün zəruri olan tarixi və mədəni məsələlərə dair biliklər verir.

Açar sözlər: ərəb dili, Ələsgər Məmmədov, ədəb əsərləri, dərslər, Azərbaycan dili.

Mərhum professorumuz Ələsgər Məmmədovun (1919-2000) adı daim “Ərəb dili”, daha doğrusu, onun çoxsaylı “Ərəb dili” dərslərində rast gəldiyimiz tərzdə ifadə etsək, “həyatımızın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmiş ərəb dili” anlamı ilə sıx vəhdət təşkil edir. Azərbaycanda ərəb dili ilə maraqlanmış, onu özünə ixtisas seçmiş elə bir adam tapılmaz ki, bu dildən bəhs edərkən, ilk növbədə, respublikamızda ərəbşünaslığın əsasını qoymuş, gözəl alim və pedaqoq, Əməkdar elm xadimi, Prezident təqaüdüçüsü, professor Ələsgər Məmmədovu xatırlamasın.

Ələsgər Məmmədov 10 oktyabr 1919-cu il tarixdə Bakıda dünyaya gəlib. Gənclik illərindən xarici dillərə olan böyük həvəsi onun ilk əvvəl Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda alman dilini öyrənməsi, sonra isə Moskva Hərbi Xarici Dillər İnstitutunun ərəb dili şöbəsini bitirməsi ilə nəticələndi. Alman dili sahəsindəki biliyi gənc Ələsgərin SSRİ Xarici İşlər Nazirliyində çalışmasına, sonra isə Nürenberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalında alman və rus dillərindən tərcüməçi kimi fəaliyyətinə gətirib çıxardı.

1947-ci ildə Vətənə dönməyə Ələsgər Məmmədovun bundan sonrakı bütün həyatı Azərbaycan Dövlət Universiteti, burada ərəbşünaslığın yaranması və inkişafı ilə bağlı oldu. O, Ərəb dili kafedrasının əsasını qoymuş, 29 il bu kafedraya rəhbərlik etmiş, 51 illik elmi-pedaqoji fəaliyyəti dövründə Şərqsünaslıq fakültəsinin rus və Azərbaycan bölmələri, İlahiyyat fakültəsi, Tarix və Filologiya fakültələrində ərəb dilini öyrənənlər və ərəb təmayüllü orta məktəblər üçün 30-dan artıq “Ərəb dili” dərsləri yazmışdır. Bu dərslilər dünyanın ən çətin dillərindən sayılan ərəb dilini əlverişli bir tərzdə tədris etməyə imkan verirdi. Ələsgər müəllim həmişə zarafatla “ərəb dilinin açarını tapdığını”, – söyləyirdi. Hər biri gərgin əməyin bəhrəsi kimi yaranan və dərin elmi-nəzəri tutumu və misilsiz təcrübə əhəmiyyəti ilə fərqlənən bu dərslilər sayəsində 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Ələsgər Məmmədova doktorluq dissertasiyası müdafiə etmədən pedaqoji elmlər doktoru alimlik dərəcəsi verdi. Ələsgər müəllimin əsasını qoyduğu ərəbşünaslıq məktəbi sayəsində ölkəmizdə akademik Vəsim Məmmədəliyev, AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov, professorlar Aida İmanquliyeva, Malik Mahmudov, Rafiq Əliyev, Abutalıb Məmmədov, Xeyri əl-Abbasi, Məmməd həsən Qəmbərov, İmamverdi Həmidov, Vilayət Cəfərov, İdris Abbasov, Nəsrulla Məmmədov və başqalarından ibarət güclü ərəbşünaslıq ordusu yarandı. Vaxtilə yalnız Bakı Dövlət Universitetində tədris

edilən ərəbşünaslığın hazırda sərhədləri də genişlənmiş, zamanın tələbinə müvafiq bu fənn digər universitetlərə də yol açmışdır. Elə bir tədris müəssisəsi yoxdur ki, Ələsgər müəllimin dərsliklərindən bəhrələnməsin, onun kitablarının nurundan faydalanmasın.

Ələsgər Məmmədov birmənalı olaraq, Azərbaycan ərəbşünaslığının mücəssəməsidir. Ərəb dilini, ərəb ədəbiyyat və mədəniyyətini öyrənən hər bir kəsin rastlaşdığı ilk ad Ələsgər Məmmədovun adıdır, oxuduğu ilk kitabların müəllifi, tədris prosesində adını dönə-dönə eşitdiyi, haqqında xoş xatirələrin, məzəli lətifələrin söylənilməsi şəxs Ələsgər Məmmədovdur.

Ələsgər müəllim təkbaşına böyük bir dilçilik institutunun gördüyü işi görmüş, Azərbaycanda ərəb dili tədrisinin müəssisi və onun fədakar bayraqdarı olmuşdur. Bütün həyatını bu fənnin, bu elm sahəsinin inkişafına yönəltmiş Ələsgər müəllim 30-dan artıq dərslinin müəllifi olmaqla yanaşı, ayrı-ayrı danışıq kitabçaları, dərs vəsaitləri də hazırlamışdır.

Ərəb dilinin tədrisinə daim artan bu marağın müqabilində Ələsgər müəllimin kitablarına yeni həyat vermək zamanın tələbi olaraq qarşıya çıxır. Təsadüfi deyildir ki, Ələsgər Məmmədovun vəfatından 13 il sonra onun illər boyu qazandığı bilik və təcrübəsinin yekun akkordu olan və 1998-ci ildə kiril əlifbası ilə yazılmış “Ərəb dili” kitabı 2013-cü ildə latın əlifbası ilə nəfis tərtibatda işıq üzü görüb. Son zamanlar bu kitabın nəşri hədsiz bir zərurətə çevrilmişdir. Ərəb dilini öyrənənlərin yeni nəslə ilbəl kiril əlifbasından uzaqlaşdığından, köhnə nəşrdən istifadə labüd çətinliklər doğururdu. Köhnə kitabın poliqrafiyası və şriffləri də kitabın bir dərslik kimi yüksək səviyyəsi ilə müqayisədə xeyli geri qalırdı.

Bu kitabın əsasında, ümumiyyətlə, Ələsgər Məmmədovun dərsliklərinə xas olan bir sıra üstün cəhətləri göstərmək istərdim:

a) Ələsgər müəllimin kitablarında köhnə ərəb dilçiliyinə xas prinsiplər tədris prosesində çətinlik törədə biləcəyindən, yeni, mo-

dern yanaşma ilə əvəz olunur; məsələn: ərəb qrammatikasına xas “irab” bir çox dərsliklərdə saxlanıldığından, öz dillərində feilin irabı (bir növ, hallanması) ilə rastlaşmayan tələbələr üçün çətinlik törədir. Ələsgər müəllimin metodologiyası öz dilimizə müvafiq ad qruplu sözlərin hallanması və feilin təsrifi modellərini təqdim edir ki, bu da onun sisteminə xüsusi əhəmiyyət qazandırır.

b) Kitabın asandan-çətinə prinsipi ilə qurulması bir sıra çətin qavranılan mövzuların hissələrə bölünərək, təkrar-təkrar keçilməsinə şərait yaradır ki, bu da həm qazanılmış biliyin möhkəmlənməsinə, həm də yeni elementlərin daha asanlıqla qavranılmasına gətirib çıxarır.

c) Qazanılan biliklərin çoxsaylı çalışmaları möhkəmləndirilməsi dilin tədrisi prosesinə xüsusi intensivlik verir.

d) Bu kitabda yeni mətnin oxunması son qayə olduğundan və bütün əvvəlki proseslər, yəni yeni sözlərin öyrənilməsi və çoxsaylı çalışmaları həlli məhz bu son qayəyə xidmət etdiyindən, mətn oxunuşu tədris prosesində, sanki mühüm bir ayın xarakteri kəsb edir və bununla da hər bir tələbədə rastlaşdığı və gələcəkdə rastlaşa biləcəyi mətnə hörmət və diqqət yaradır. Ərəb dili elə bir dildir ki, başqa dillərdən fərqli olaraq, bu dildə məhz oxuya bilmək üçün dil qaydalarını bilmək lazımdır. Bu qaydaları mənimsəməyən heç bir zaman ərəb dilindəki mətnləri üzündən belə oxuya bilməz. Ələsgər müəllimin metodologiyası məhz mətnlərin üzündən oxunmasının nə qədər vacibliyi prinsipini döndə-döndə vurğulayır.

e) Dərslərin məziyyətlərindən biri qrammatik materialın özünün də tələbənin söz ehtiyatının zənginləşməsinə yönəlməsidir. Burada elə paraqraflar vardır ki, onları yaxşı öyrənən tələbə morfologiyanın, yaxud sintaksisin əsaslarına yiyələnməklə bərabər, həm də onlarca yeni sözə və idiomatik ifadələrə yiyələnir.

Ələsgər müəllimin kitabları adi bir dərslək olmayıb, həm də ərəb dili və mədəniyyəti ensiklopediyası təsiri bağışlayır. Xüsusilə son kitabın məziyyəti, ilk növbədə, təbii ki, onun dil tədrisində tək-

lif etdiyi əlverişli üsulla müəyyənləşir. Dilçilik baxımından, Fonetika, Morfologiya, Sintaksis, Leksikologiya, Leksikoqrafiya, Müqayisəli dilçilik və digər elm sahələri burada özünün əhatəli əksini tapmaqla, müəllifin bu sahədə geniş biliyinə və misilsiz analitik təhlil qabiliyyətinə dəlalət edir. Bu kitabı yaxşı mənimsəyən hər bir kəs yalnız konkret ərəb dili ilə deyil, həm də ümumiyyətlə, dilçilik elmləri ilə bağlı bilik əldə edir.

Ərəb dilinin öyrənilməsi yalnız söz ehtiyatı və qrammatika qaydaları ilə məhdudlaşmır. Ərəblərin özlərinə xas ifadə tərzləri, cümlə quruluşları və deyimləri vardır. Ələsgər müəllim ərəbsayağı danışmağı və düşünməyi öyrədir. Onun dərsliklərindəki mətnlərin yaranma prosesində qalaq-qalaq qəzetlərdən, kitablardan istifadə olunurdu. Ələsgər müəllim, sanki ərəb dilində olan gözəl ifadələrin, tərkiblərin, cümlə quruluşlarının “ovuna çıxmışdı”. O, oxuduğu ərəbdilli mənbələrdə rast gəldiyi hər bir bəlağətli ifadəni dərhal haşiyəyə alır, ondan öz dərsliklərində istifadə edirdi. Onun dərsliklərindəki mətnlər məhz ərəb bəlağət və fəsahtinin ən gözəl nümunələri sayıla bilər.

Ələsgər müəllimin missiyası yalnız tələbəyə dil öyrətməklə bitmir. O, gələcəyin ərəbşünasına ərəb tarixi, mədəniyyəti, ərəb dünyasının müasir durumu və nəhayət, öz ölkəsi olan Azərbaycanın zəngin mədəniyyəti barədə zəruri bilik verir, yəni Orta əsr ərəb alimlərinin dili ilə desək, bir növ, lazımi biliklərə yiyələnmiş “ədib” yaratmaq məqsədi güdür. Onun son qayəsi ərəb dilini bilən şəxs deyil, ərəbşünas yetirməkdir. Beləliklə, onun kitablarını öz əhatə dairəsinə və verdiyi biliklərin həcminə görə, Orta əsrlərin “ədəb” janrında yazılmış ensiklopedik bilgi mənbələri ilə müqayisə edə bilərik. Son kitabda bilgi verilən elm sahələrini nəzərdən keçirək.

Dərsliyin ilk mətnlərinin birində ərəb-İslam mədəniyyətinin sinkretik xarakterindən bəhs edilir, bu mədəniyyətin özündə qədim yunan fəlsəfi təlimlərini əks etdirməsi ilə yanaşı, həm də İslamı qə-

bul etmiş bir çox xalqların fikir dünyasının məhsulu kimi meydana çıxması əks etdirilir. Bunun ardınca dərslərdə görkəmli ərəb tarixçisi İbn Cərir ət-Təbəri (838-923) barədə qısa məlumat verilir.

Sonrakı mətnlərin birində söhbət İslam dininin meydana gəlməsindən və ərəb-İslam xilafətinin yaranmasından gedir. Bununla bağlı növbəti bəhsdə müəllif diqqəti Yevgeni Belyayevin “Ərəblər, İslam və ərəb xilafəti” əsərinə yönəldir. Təmrinlərin birində isə İslam mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri barədə məlumat verilir. Sonrakı mətnlərdə bu bilgiler davam etdirilir, Abbasilər dövrü ərəb mədəniyyətinin xarakterik cəhətlərindən, onun Bəsrə və Kufə kimi elm və mədəniyyət mərkəzlərindən, ərəb mədəniyyətinin inkişafında dərin iz buraxmış Əbu Nüvas (756-813), İbn əl-Müqəffa (757), Sibaveyi (797), Xəlil İbn Əhməd əl-Fərahidi (718-786) və digər görkəmli şəxsiyyətlərdən bəhs edilir. Daha sonra dərslərdə görkəmli ərəb ədibi Cahizdən (775-868) və onun “Kitəbul-büxalə”, “əl-Bəyan vattəbyin”, “Mənaqi-bülətrak” əsərlərindən söhbət gedir. Get-gedə tələbələrin ərəb-İslam mədəniyyəti ilə bağlı bilgiləri daha da möhkəmlənir. Növbəti mətnlərin birində “əl-Ərəbi” jurnalında gedən məqalə əsasında görkəmli ərəb ədibi və filosofu Əbu Həyyan ət-Tauhidi (923-1023) barədə söhbət açılır. Bu bəhsin ardınca gələn təmrinlərin birində “Müncid”in və “əl-Ərəbi” jurnalının materialları əsasında müsəlman Şərqiyyənin daha iki böyük dahisi – görkəmli filosof və sosioloq İbn Xəldun (1332-1406) və Orta Asiyadan olan türk-əsilli filosof əl-Farabi (872-950) barədə kiçik oçerklər verilir.

Dərslərdə ərəb şifahi xalq ədəbiyyatına da toxunulur. Hər bir dərslərin sonunda atalar sözlərinə xüsusi yer ayrılmaqla yanaşı, həmçinin kitabın sonunda atalar sözlərindən xüsusi nümunələr verilir. “Min bir gecə” nağılları barədə verilən mətn bu nağılların genezisini və arxitektonikasını araşdıran gözəl bir mənbə təsiri bağışlayır.

Kitabda XX əsrdə Ərəb dünyasında baş vermiş ictimai-siyasi proseslər diqqətdən yayınmır. Müəllif həmin əsrin əvvəllərində

Ərəb dünyasını bürümüş milli-azadlıq hərəkatından, Misirdə ərəbi Paşa üsyanından, Əlcəzairdə baş vermiş Əbdülqadir əl-Cəzairi üsyanından bəhs edir. Kitabda ərəb ölkələrinin əsas problemi olan savadsızlıqla mübarizədən də söhbət açılır.

Ələsgər müəllimin son kitabı Orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra məsələləri də əks etdirir. Doqquzuncu dərsin mətnləri ərəbdilli Azərbaycan elm və mədəniyyətinə, onun Bəhmənyar ibn Mərzuban (1066), Xətib Təbrizi (1030-1109), Eynəlqüzat əl-Həmədani (1099-1131) kimi nümayəndələrinə həsr olunub. Bu dərsdə Ələsgər müəllim Orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı məlumatları hifz etməsi baxımından, misilsiz mənbələr olan əsərlərin adlarını çəkir və sanki gələcəyin tədqiqatçılarına diqqəti hansı tərəfə yönəltməyi bildirir. O, ibn Qüteybənin (828-889) “Üyunul-əxbar”, “əş-Şir vaş-şüəra, ibn əl-Mütəzzin (821-908) “Tabaqat fühuliş-şüəra”, Əbul-Fərəc əl-İsfahaninin (897-967) “Kitəbul-əğani”, ibn ən-Nədimin (1179-1229) “əl-Fihrist” əsərlərinin adlarını çəkir. Sonrakı mətnlərdə Azərbaycanla bağlı mövzular davam etdirilir. Burada Azərbaycan tarixinin bir çox şanlı səhifələrindən, xüsusilə Şərqdə ilk Demo-kratik Respublikanın məhz Azərbaycanda qurulmasından bəhs edilir. Vətənpərvər ruhlu müəllif “əl-Aləm” jurnalında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı nəşr olunmuş bir məqaləni də dərsliyə təmrin kimi daxil edir. İlk baxışda bu, adi bir məqalədir. Amma belə bir təmrinlə “məhkəmlənmiş” hər kəs istənilən ərəblə Qarabağ münaqişəsi barədə söhbət aparıb, ona məsələnin mahiyyətini izah edə bilər. Əslində, Ələsgər müəllimin dərsliyinin əsas qayəsi də budur: ərəb dili və mədəniyyəti ilə yanaşı, öz ölkəsini, onun əsas problemlərini, həmçinin qədim mədəniyyətini bilən, bu barədə məqalələr yazmağı bacaran, ərəbdilli müsahibləri ilə sərbəst danışan kadrlar hazırlamaq. Dərslük boyu bu istiqamət məqsədyönlü şəkildə davam etdirilir, kitabda XX əsrin əvvəllərinin böyük şairi Sabirdən (1862-1911), onun “Hophopnamə”sindən bəhs edilir və Sabirin məşhur şeirlərindən bir

parça ərəb dilinə tərcümədə təqdim olunur. Sabirlə yanaşı, Cəfər Cabbarlı (1899-1934) da unudulmur. Dərslərdə Nizami Gəncəvi (1141-1209) ilə bağlı verilən mətn xüsusilə qeyd edilməlidir. Burada şairin həyat və yaradıcılığı, onun “Xəmsə”si barədə verilən məlumat hər bir kəsə Nizami barədə ərəbcə sərbəst mülahizələr yürütmək imkanı verir. Dərslərdə Azərbaycanın islamaqədərki tarixindən, “Azərbaycan” sözünün etimologiyasından, ölkəmizin ərazisində mövcud olmuş qədim dövlətlərdən də söhbət açılır.

Dərslərdə ərəb leksikoqrafiyasından, ərəb izahlı lüğətlərin yaranma tarixindən bəhs edilməsi, sanki gələcəyin tədqiqatçıları üçün bir mayak rolu oynayır. Bu dərsi mənimsəyən hər bir tələbə dil sahəsində biliyini artırmaqla yanaşı, həmçinin ərəb izahlı lüğətləri, onların nə vaxt yaranması, tərtib üsulları barədə də kifayət qədər faydalı bilik qazanır. Şərqsünas alim kitabında şərqsünaslıq tarixinə toxunmağı da unutmur. O, bir elm sahəsi kimi, şərqsünaslığın yaranması və inkişafından, ona olan ikili münasibətdən söhbət açır. Burada şərqsünaslığın Silvester de Sasi, Goldzier, Dozi, Krımski, Kraçkovski və həmyerlimiz Mirzə Kazım bəy kimi korifeylərindən bəhs edilir. Beləliklə, Ələsgər müəllim təkcə dil öyrətməklə kifayətlənməyib, öz sahəsində müəyyən biliyi olan hərtərəfli bir mütəxəssis hazırlamış olur.

Dərslərdə canlı ərəb ədəbi dili, qəzet və jurnal materialları, ərəb dilində olan ensiklopediyalar əsasında tərtib edilmişdir. Mətnlərin tərtibatı zamanı istifadə edilmiş mənbələr ərəb dilində olan “əl-Ərəbi”, “əl-Aləm”, “əl-Lisənul-arabi” kimi jurnalları, bir sıra ensiklopediyaları, ərəb alimlərinin yazmış olduğu elmi-tədqiqat əsərlərini və ərəb bədii ədəbiyyatından olan dəyərli nümunələri əhatə edir.

Dərslərin strukturu da çox əlverişlidir. Bir paragraf daxilində ərəbcə və azərbaycanca olan hissələrin səliqə ilə və düzgün yerləşdirilməsi bu işlərə bilavasitə nəzarət etmiş müəllifin texniki məsələlərdə nə qədər diqqətli olduğuna dəlalət edir.

Kitabda ərəb poeziyasının şah əsərləri də yer almışdır. Burada əks olunmuş poetik nümunələr Ələsgər müəllimin incə poetik duyumundan, şeir seçib bəyənmək qabiliyyətindən xəbər verir. O, əl-Mütənəbbi, Əbul-Ətahiyyə, Tihami, Məan ibn Aus əl-Məzəni, Kəb ibn Zühəyr, Məruf ər-Rusafi, Nasif əl-Yazici, Əhməd Şövqi, Cəmil Sidqi əz-Zəhavi və başqalarının poeziyasından şah beytləri dərsliyə daxil etməklə tələbələrdə ərəb şeir dili barədə fikir formalaşdırmağa nail olmuşdur.

Ələsgər müəllim müstəqillik dövründə, təəssüf ki, az ömür sürdü. Qısa müddətə də olsa, o, fürsətdən istifadə edib, şəxsən özü şərqşünaslıq fakültəsində “Quransünaslıq” dərsi deyirdi. Bizim üçün yeni olan bu elmlə tanış olmaq üçün mən də gedib onun dərslərində iştirak edirdim. Bu dərslər Ələsgər müəllimin İslam dininə, Müqəddəs Kitabımıza nə dərəcədə dərindən bələd olmasından xəbər verirdi. Onun “Qurani-Kərim”in ayrı-ayrı surələrinin adını İslam tarixi, Peyğəmbərimizin həyatından gətirdiyi bioqrafik məlumatlarla izah etməsi, “Qurani-Kərim”in tədrisini məharətlə ərəb dilinin öyrənilməsi ilə üzvi sintezdə təqdim etməsi indiyədək yadımdadır.

Ələsgər müəllimlə ilk tanışlığım hələ şərqşünaslıq fakültəsinin arzusunda olduğum məktəb illərində onun qırmızırəngli “Məktəb danışığı kitabçası”ndan başlamışdı. Son görüşüm Respublika Xəstəxanasında vəfatından bir neçə gün öncə oldu. Xəstəxanada ona dəyməyə getmişdim. Hal-əhval tutduqdan sonra, elə oradaca məndən yeni hazırladığı kitabın (çapa hazırlanan bu kitabın rus bölməsi üçün nəzərdə tutulan variantının) bəzi fəsillərini ucadan oxumağımı istədi. Ömrünün hər anını sevdiyi işə həsr edən bu adamın ərəb dilinə nə dərəcədə bağlı olduğunun bir daha şahidi oldum. Yadıma Şərqin böyük mütəfəkkiri Əbu Reyhan əl-Biruni düşdü. Əbu Reyhan əl-Biruni ölüm ayağında olarkən dostlarından biri ona baş çəkməyə gəlir. Biruni dostundan onun üçün qaranlıq qalmış bir məsələyə aydınlıq gətirməsini xahiş edir. Dostu “Bu halında da elm qazanmaq istəyirsən?” –

deyə soruşur. Biruni deyir: “Bu məsələni öyrənib, sonra dünyanı tərk etmək dünyadan cahil getməkdən daha yaxşı deyilmi?”.

Ələsgər Məmmədov, sözün əsl mənasında, elm fədaisi, vuruğunu olduğu ərəb dilinin, ərəb mədəniyyətinin fədaisi idi.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Ələsgər müəllim həmişə fəxrlə ərəb dilinin açarını tapdığını söyləyirdi. Bu açar nə idi? Onun tapdığı açar ərəb dilini tələbələrin öz doğma dilləri əsasında tədris edirdi. Ələsgər müəllim dərslərin sonunda ərəb oxucularına müraciətdə öz metodunu izah edir. O, həmin parçada Taha Hüseynin ərəb dilini Orta əsrlərin köhnə sərf-nəhv metodologiyası əsasında öyrənməyin zərərindən şikayətlənən sözlərini sitat gətirir: “İnsanlar ömürlərindən illər sərf edib və ciddi-cəhd göstərib, ərəb sərf-nəvhinin fəsillərini öyrənirlər. Sonra onlar ərəbcə oxumaq istədikdə, görürlər ki, bunu bacarmırlar. Ərəbcə yazmaq istəyərkən görürlər ki, buna da qadir deyillər”. Ələsgər müəllim ərəb dilinin tədrisində modern bir yol seçmiş, öz metodologiyasını bu dili öyrənən tələbənin öz doğma dili ilə müqayisə əsasında qurmaqla ərəb dili tədrisini və bu dilin mənimsənilməsini xeyli səmərəli edə bilmişdir.

Son vaxtlar xarici ölkələrə səfərlərim zamanı ərəb dilinə dair bir çox kitablarla rastlaşmışam. Amma Ələsgər müəllimin kitablarına xas mükəmməl metodologiyayı heç bir kitabda görməmişəm.

Ələsgər müəllim, sözün əsl mənasında, MÜƏLLİM idi. Onun tələbəsi olmaq özü bir səadət sayılırdı. O, hər bir zaman fakültədə Ərəb dili dərslərinə böyük qayğı ilə yanaşırdı. Təzə işə götürdüyü müəllimlərin dərslərində şəxsən özü bir neçə dəfə iştirak edər, dərslərin gedişatı ilə maraqlanardı. Onun ətrafında olub, onun kimi “ərəb dili eşqinə” düşməmək mümkün deyildi. Onun çırağı ətrafına toplaşmış və fakültəmizdə ərəb dilini tədris etmiş Malik Qarayevi və Zahid Hüseynovu xatırlayaq. Bu insanların hər biri sonsuz dərya idi. Bu dəryaların qovuşduğu böyük ümman isə məhz Ələsgər müəllim idi.

д-р филол. наук, проф. Аида Гасимова

УЧЕБНИКИ ПРОФЕССОРА АЛЕСКЕРА МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья посвящена педагогической деятельности и учебникам Алескера Мамедова, считающегося основателем Арабоведения в Бакинском Государственном Университете. Автор отмечает, что, хотя эти книги являются очень важными источниками для изучения арабского языка, они имеют некоторое сходство со средневековыми книгами «адаб». Учебники Алескера Мамедова, в качестве литературы «адаб», дают знания по историческим и культурным вопросам, необходимые будущим специалистам-арабистам.

***Ключевые слова:** арабский язык, Алескер Мамедов, произведения «адаб», учебники, азербайджанский язык.*

Prof. Aida Gasimova, Doctor of Philological Sciences

PROFESSOR ALASGAR MAMMADOV'S TEXTBOOKS

SUMMARY

The present paper covers the pedagogical activities and textbooks of Alasgar Mammadov, who considered to be the founder of Arabic Studies at Baku States University. The author mentions that while these books are very important sources for the study of Arabic language, they bear some similarities to the medieval 'adab' books. As "adab" literature, the textbooks of Alasgar Mammadov give knowledge on historical and cultural issues necessary for future specialists-arabists.

Keywords: *Arabic language, Alasgar Mammadov, "adab" texts, textbooks, Azerbaijani language.*

CAHİLİYYƏT DÖVRÜNÜN ŞEİR SƏNƏTİNƏ İSLAMIN TƏSİRİNƏ DAİR BƏZİ QEYDLƏR

*dos. Elnurə Əzizova,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
Dinşünaslıq kafedrasının müdiri
elnuraazizova@ait.edu.az*

XÜLASƏ

Bu məqalədə cahiliyyətdən İslam cəmiyyətinə keçid mərhələsində şeir sənətinin məruz qaldığı dəyişiklik tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatda göstərilmişdir ki, cahiliyyət dövründə şifahi ədəbiyyatın hakim olduğu ərəb cəmiyyətində şeir həm qəbilənin bilik xəzinəsi, həm də təbliğat vasitəsi sayılmışdır. Xüsusilə digər qəbilələr qarşısında üstünlüyü isbat etmə vasitəsi kimi istifadə olunarkən cahiliyyət şeirinin qazandığı hədsiz mübaliğə və yalan xüsusiyyəti səbəbindən, İslamın təşəkkülü ilə yanaşı, şairliyin cahiliyyət dövründəki əhəmiyyəti azalmışdır.

Açar sözlər: cahiliyyət şeiri, ərəb ədəbiyyatı, Quran, Məhəmməd Peyğəmbər, Həssan ibn Sabit.

Giriş

Cahiliyyət cəmiyyətində şeirin önəmi

Şifahi ədəbiyyatın hakim olduğu islamaqədərki ərəb cəmiyyətində şeirin incəsənətin mühüm sahələrindən biri, hətta ən əhəmiyyətli hesab olunması fikri mübaliğədən uzaqdır. Cahiliyyət dövrü şeiri ərəblər üçün yalnız bir antologiya deyil, eyni zamanda, qəbilə-

nin nüfuzunu qoruyan və onun mövqeyini yüksəldən bir vasitə rolunu oynayırdı. Buna görə də ərəblərin hər hansı qəbiləsində bir şair aşkarlandığı zaman, digər qəbilələr onu təbrikə gələr, ziyafət verilər, qadınlar toplaşib müzhir çalar, toyda-büsatda olduğu kimi əylənərdilər (Nasirüddin əl-Əsəd, s. 61). Böyük şairlər yetişdirmək qəbilələr üçün qürur və şan-şöhrət sayıldığından, şairdən məhrum olmaq yalnız talesizlik deyil, eyni zamanda, utancaqlıq idi. Buna görə ərəblər arasında bəzən müştərək şeir yazmaq məcburiyyətində qalan qəbilələr də olmuşdur (Blachere, *Histoire De La Litterature Arabe*, II, 338-342; Fahd, “Shâ‘ir”, *EI*², IX, 226).

Digər tərəfdən, yazılı ədəbiyyatın geniş yayılmadığı ərəblərdə şeir hər cür bilik və adət-ənənənin qorunub saxlanıldığı bir qaynaq, xalqın hafizəsi rolunu oynamışdır. Beləliklə, şeir ərəblərin “əcdad, nəsəb, adət və dünyagörüşlərinə dair bütün biliklərini toplayaraq özündə saxlayan, şan-şöhrətini, etibarını qoruyan, keçmişdəki böyük zəfərlərini, xatirələrini unudulmaqdan xilas edərək yaşadan əsas mənbələri (divanü ilmihim, divanül-ərəb) olmuşdur (Çetin, “Arap/Edebiyat”, *DİA*, III, 286). Şeir bu xüsusiyyətlərinə görə də şairlər ərəb cəmiyyətində böyük nüfuz sahibi idilər. Belə ki, şəhər və bölgələrin bir-birindən üstünlüyünü göstərən meyarlardan biri də oradakı şairlərin çoxluğu və yaxud nüfuzu olmuşdur. Ərəb dilçilərindən Əbu Übeydənin (VIII-IX əsr) verdiyi məlumatlara görə, ərəblər ittifaqla qəbul edirdilər ki, Mədinədən sonra səqifilərin şəhəri olan Taif şairləri ən güclü olan bölgədir (İsfahani, əl-Əğani, IV, 129). İbn Əbdülbər “əl-İstiab” adlı əsərində Əbu Übeydədən nəql etdiyi rəvayətdə bu sıralamada oturaq əhali arasında (أهل المدر) şairlikdəki birinciliyinə görə Mədinə əhalisi, ardından Əbdülqeyis və Səqif xalqını qeyd edir (ibn Əbdülbər “əl-İstiab”, I, 345).

Şairlər öz qəbilələrini düşməne qarşı mədh etməklə kifa-yətlənmiş, eyni zamanda, cahiliyyət dövrü məşhur ərəb yarmarkalarında tərtib olunan şeir müsabiqələrində iştirak edərək öz şeirləri ilə

mədəniyyət həyatında mühüm rol oynayırdılar (Səid əl-Əfqani, s. 315-316; Haqqı İsmail İbrahim, s. 165-168).

Cahiliyyət dövründə ərəbləri şeirə təşviq edən səbəblər və bu incəsənət qolunu qidalandıran münbit mühit var idi. Ənənə üzrə müəyyən günlərdə keçirilən şeir müsabiqələri bu sənətin inkişafını stimullaşdıran mühit yaradırdı. “Haram aylar”da tərtib edilən Ükaz və Zülməcaz kimi məşhur yarmarkalardakı (İsfahani, “əl-Əğani”, XI, 125) şeir müsabiqələrinin bu incəsənət növünə qazandırdığı xüsusi maraq əhəmiyyətli dərəcədə idi. İsfahaninin nəql etdiyi məlumatlara görə, yarmarka müddəti boyunca Ükazda şair Nəbiğə əz-Zübyani üçün dəridən çadır qurulur, Əşa, Həssan və başqa şairlər oraya gedərək, şeirlərini dinləyicilərinin qarşısında tərənnüm edər-dilər (İsfahani, əl-Əğani, IX, 383, XI, 8).

1. Cahiliyyətdən İslam cəmiyyətinə şairlərin dəyişən rolu

Cahiliyyət dövründə zirvəyə yüksəlmiş ərəb şeir sənəti İslam-la birlikdə fərqli bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Müşriklərin Məhəmməd Peyğəmbəri “məcnun şair” (“Səffat”, 37/36) adlandırmaları nəticəsində “(Müşrik və kafir) şairlərə gəlincə, onlara yalnız azğınlar uyar! Məgər görmürsənmi ki, onlar hər bir vadidə sərgərdan gəzib-dolaşırlar? Və onlar etmədikləri şeyləri deyirlər!” (“Şüəra”, 26/224-226) ayəsi nazil olmuş, lakin bu şairlərdən “iman edib, saleh əməl işləyənlər və Allahı çox zikr edənlər” (“Şüəra”, 26/227) istisna sayılmışdır. Həssan ibn Sabit, Abdullah ibn Rəvahə və Kəb ibn Malik kimi şair səhabələr həm də şeirləri ilə mübarizə aparmışlar (İsfahani, əl-Əğani, IV, 152; ibn Rəşiq, I, 92). Şairlər haqqındakı yuxarıda qeyd edilən ayə nazil olunduğu zaman, Kəb ibn Malik Məhəmməd Peyğəmbərin yanına gələrək, ondan şeir barəsində nə düşündüyünü soruşduqda, Peyğəmbər möminin qılıncı ilə yanaşı, dili

ilə də mübarizə edə biləcəyini söyləmişdir (İsfahani, əl-Əğani, XVI, 241; Beyhəqi, əs-Sünənül-kübra, X, 239).

Mənbələrdə Məhəmməd Peyğəmbərin şair səhabələri açıq şəkilə dəstəklədiyi nəql olunur. Sivri dili ilə tanınan Həssan ibn Səbit qüreyşlilərin müsəlmanlara qarşı şifahi və fiziki hücumları qarşısında dilinə işarə edərək, “And içirəm ki, Büsra ilə Səna arasında məni bunun qədər sevindirəcək başqa bir şey yoxdur” sözü ilə dilinə nə qədər etibar etdiyini bildirmişdir. Məhəmməd Peyğəmbərin “Mən də Qüreyşdən olduğum halda, onları necə həcv edəcəksən?!” sualına Həssan “Səni xəmərdən tük çəkər kimi Qüreyş müşrikləri arasından çəkib çıxaracağam” (İsfahani, əl-Əğani, IV, 144) cavabını vermişdir. Məhəmməd Peyğəmbər “Allahım, Həssanı Ruhul-Qüds ilə dəstəklə” şəklində dua etmişdir (Buxari, “Məsacid” 35).

İsfahaninin “əl-Əğani” əsərində qeyd edildiyinə görə, qüreyşlilərin həcvlərinə qarşı Məhəmməd Peyğəmbər “Onları həcv et, həcv etməklə sən onlara ox yağdırırsan” və “Onları həcv et, Cəbrail sənindir” (İsfahani, əl-Əğani, IV, 152) sözləri ilə Həssanı cəsərə-təndirib təşviq etmişdir.

İslamın ilk dövründə şeirlər yalnız müşriklərin həcv edilməsi üçün deyil, həmçinin bilik xəzinəsi kimi istifadə edilmişdir. Daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi, şeir ərəblərin adət-ənənələrini qoruyan bir divan sayılırdı. Onun bu xüsusiyyəti ərəblərin adət-ənənələrinin daha yaxşı anlaşılması üçün bir vasitə rolunu oynamışdır.

Mənbələrdə qeyd olunduğuna görə, ibn Abbas “Qurani-Kərim”in təfsirində “Ərəblərin divanı” adlandırdığı ərəb şeirinə müraciət edilməsini tövsiyə etmişdir (ibn Əbu Şeybə, əl-Müsənnəf, V, 276, VI, 122; ibn Rəşiq, I, 90-91).

2. Cahiliyyətdən İslama şeir-musiqi əlaqəsi

İslamaqədərki dövrdə şairlərin şeirləri, həm də musiqiçilərin əməkdaşlığı ilə geniş yayılma imkanına qovuşurdu. Haris ibn Cəbələ əl-Qəssaninin Münzir ibn Məüssəmayı həcv etməsi üçün şair ibn Əsələ Hərmələyə ibn Həkim əş-Şeybaniyə iki müğənni kənz hədiyyə etməsi buna nümunə göstərilə bilər (Nasirüddin əl-Əsəd, s. 59). Həmçinin şair Əmr ibn İtnabənin musiqiçi kənzlərinin onun sözlərinə mahnı bəslədiklərinə dair məlumatlar da mövzu ilə əlaqəli qeyd oluna bilər (İsfahani, “əl-Əğani”, XI, 127, XVII, 166; Şövqi Deyf, s. 40-41). Ərəbistan yarımadasındakı şairlərin çoxunun şeirlərinə mahnılar bəstələnmiş və adətən, qadın musiqiçilər tərəfindən ifa edilmişdir. İmriül-Qeysin öz musiqiçi kənzinə şeirini mahnıya çevirərək oxutdurduğu rəvayət edilir (Əzizova, İlk dönm İslam toplumunda eglence hayatına dair bazı tespitler, s. 148-177). Daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi, aralarında Nabiğə, Tərəfə, Əmr ibn Kulsüm və Ədi ibn Zeydin də olduğu çox sayda məşhur şairin vətəni olduğuna görə dövrün tanınmış mədəniyyət mərkəzi sayılan Hirə (Farmer, *A History of Arabian Music*, s. 5), həm də müxtəlif musiqi alətlərindən istifadənin Ərəbistan yarımadasında yayılmasında mühüm rol oynayırdı.

Məhəmməd Peyğəmbərlə rəqabət aparmağa çalışan qüreyşli Nəzr ibn Haris bu məqsədlə qələmə aldığı müxtəlif hekayələrlə yanaşı, ud çalmağı da Hirədən öyrənib. Məkkədə öyrədilənə qədər bölgə xalqının bu alətlə əlaqəli heç bir təsəvvürü olmadığı rəvayət edilir (ibn Xordazbeh, s. 42; Məsudi, Müruc, IV, 222). Digər tərəfdən, şeirə bağlı olan ərəblərin zövqünü oxşaması üçün müğənnilərin öz repertuarlarında məşhur şairlərin beytlərinə üstünlük verməsi və buna görə əksəriyyəti kənzlərdən ibarət olan müğənnilərə kölə təcirlərinin çox sayda şeir öyrətməsi şair və musiqiçi əməkdaşlığının göstəriciləridir (Cavad Əli, V, 118).

Cahiliyyət dövrü şair və musiqiçilər arasındakı bu əməkdaşlıq əlaqəsi İslamdan sonra da davam etmişdir. Şair Əşə Həmdanın musiqiçi Əhməd əl-Nəsbi ilə belə bir müqavilə bağladığı mənbələrdə keçir (İsfahani, “əl-Əğani”, V, 162; Farmer, *A History*, s. 9). Bu müqavilələr həm şairlərin məişəti, həm də onların şeirlərinin musiqi şəklində sonrakı nəsllə ötürülməsi üçün zəmanət daşıyırdı. Fitri istedad və anadangəlmə qabiliyyətə dayanan bir incəsənət sahəsi olan şairlik cəmiyyətin nüfuzlu şəxsləri tərəfindən dəstəklənir və şairlər öz məişətini bir çox halda bu yolla təmin edirdilər. Bacarıqlı və qabiliyyətli şairlər şöhrətləri ilə birlikdə qənaətbəxş qazanc da əldə edirdilər. Bəzi şairlərin şeir sənəti ilə birlikdə ticarətlə də məşğul olduqları nəql edilir (Təbərani, “əl-Mücəmmül-kəbir”, VIII, 5; İbn Əsakir, XXIII, 439). Cahiz şeirin əhəmiyyət kəsb etdiyi və dəyər qazandığı cəmiyyətdə şairliyin də bir qazanc yoluna çevri-ləcəyinin labüd olduğunu bildirir (Cahiz, “əl-Bəyan”, I, 183). Alusi də şairliyin ərəblərdə qədim dövrdən etibarən yüksək qazanclı bir sənət olduğunu bildirir (Alusi, III, 90-91).

Mənbələrdə nəql olunduğuna görə, Həssan və Nəbiğə kimi şairlər cahiliyyət dövründə qonşu ölkələrin hökmdarlarını ziyarət edib onların yanında qalır və şeirlərinin əvəzində bəxşiş alırdılar. Həssan ibn Sabit Qəssani hökmdarı Cəbələ ibn Eyhəmin sarayında söylədiyi şeirləri ilə hökmdarın hörmətini qazanmışdır. İsfahaninin verdiyi məlumata görə, Cəbələ ibn Eyhəm onu mədh edən şeirlərinə görə Həssan ibn Sabitə üç yüz dinar vermiş və hər il bu bəxşişin təkrarlanacağını bildirmişdir (İsfahani, “əl-Əğani”, XV, 154). Şairlər yalnız hökmdarları deyil, həmçinin qəbilənin nüfuzlu şəxslərini və tacirləri də mədh edərək bəxşiş alırdılar (Nəsüriddin əl-Əsəd, s. 82-83); məsələn: Cahiz Qüreyşin şairlərə hökmdarlar kimi səxavətlə bəxşiş verdiyini qeyd edir. Xüsusilə şairlərdən Düreyd ibn Simmə və Ümeyyə ibn Əbis-Səlt bu nemətdən faydalananlar arasında idilər (Cahiz, “əl-Övtan vəl-büldan”, Rəsail, IV, 116-117). Mək-

kənin varlı tacirlərindən Abdullah ibn Cüdan taifli məşhur şair Ümeyyə ibn Əbüs-Səltə onu mədh edən şeirinə görə iki musiqiçi kənz hədiyyə etmişdir (İsfahani, əl-Əğani, VIII, 341).

3. Şeir təbliğat vasitəsi kimi

Şeirin, şairin əhəmiyyətini artıran məsələ yalnız qəbilənin nüfuzlu şəxslərinə ithaf etdikləri qəsidələri deyil, həmçinin bu sənətin hökmdarlar və dövlətlər üçün bir təbliğat vasitəsi rolunu oynaması idi. İsfahaninin nəql etdiyi məlumatlara görə, Muxəlləd ibn Əbu Süfra və oğullarının, sonra isə Əban ibn Vəlid və Bilal ibn Əbu Bürdənin şairi olmuş Həmzə ibn əl-Biz əl-Hənəfi öz şeirləri sayəsində bir milyon dirhəmə çatan böyük sərvət qazanmışdır (İsfahani, əl-Əğani, XVI, 214).

Məhəmməd Peyğəmbər İslamı mədh edib, Qüreyşi və digər müşrikləri həcv edən şairlərdən Həssan ibn Sabitə Misirdən Müqövküsün göndərdiyi iki kənizdən birini – Sirini hədiyyə etməklə onu mükafatlandırmışdır (ibn Əbdülbər, “əl-İstiab”, I, 348).

İbn Hişamın nəql etdiyi rəvayətə görə, Məhəmməd Peyğəmbər ənsardan Əbu Təlhəninin hədiyyə etdiyi “Ha” adlı quyunu Sirin adlı qibtə kənizlə birlikdə İfq hadisəsinə görə Səfvan ibn Müəttəli həcv edən Həssan ibn Sabitə bəxşiş vermişdir (ibn Hişam, s. 851-852; İsfahani, “əl-Əğani”, IV, 167).

İslamın ilk dövründə şairlərin cəmiyyətdəki ictimai rolu cahiliyyət dövrü ilə müqayisədə olduğu kimi yüksək deyildi. Bunun əsas səbəblərindən birinin “Qurani-Kərim”in “icaz”ı idi. Məşhur dilçi alim Əsməi, Məhəmməd Peyğəmbərin şairi Həssan ibn Sabitin cahiliyyət dövründəki altmış ili ilə İslamdakı altmış ilini belə müqayisə edir: “Şeir pis yolda olan uğursuz və faydasız bir insana bənzəyir, yaxşılığa başlayan anda zəifləyər. Həssan cahiliyyətin ən məşhur şairlərindən biri idi. İslam gəldikdən sonra şeiri zəiflədi”

(ibn Əbdülbər, “əl-İstiab”, I, 346). Həssan ibn Sabit özü isə İslamdan sonra şeirin zəifləməsinə bu sözlərlə izah edir: “İslam yalanı qadağan edər, şeir isə yalanla qidalanar. Yəni şeiri gözəlləşdirməyin yolu ifratdır və layiq olmadığı halda birini mədh etməkdir. Bu isə yalan sayılır” (ibn Əbdülbər, “əl-İstiab”, I, 346).

İslamın ilk dövrlərində ərəb şeirinə və şairlərinə cahiliyyət dövründə olduğu qədər rəğbət görməməsinin digər səbəbi də əvvəlki qədər çoxsaylı dinləyici kütləsi tapmaması idi. Zübeyr ibn Əvvam bir gün şeir oxuyan Həssana qarşı səhabələrin laqeydliyini görüb, onlara “Nə üçün ibn Füreynin oxuduğu şeirləri dinləmirsiniz? Həssan öz şeirlərini Allah Rəsuluna oxuyar, o da diqqətli şəkildə dinləyər, səxavətlə bəxşiş verər və onu dinləyərkən heç bir işlə məşğul olmazdı” sözləri ilə irad tutmuşdur (İsfahani, “əl-Əğani”, IV, 151; ibn Rəşiq, I, 87).

Nəticə

Yekun olaraq demək mümkündür ki, cahiliyyət dövründə şifahi ədəbiyyatın hakim olduğu ərəb cəmiyyətində şeir həm ədəbiyyat, həm də tarix mənbəyi kimi önəm daşıyırdı. Qəbilənin bilik xəzinəsi sayılan şeir, həm də təbliğat vasitəsi hesab edilirdi. Qeyd olunan roluna görə şeir, xüsusilə digər qəbilələr qarşısında üstünlüyü isbat etmə vasitəsi kimi istifadə edilərkən hədsiz mübaliğə və yalan xüsusiyəti ilə də təchiz olunurdu. Bütün bunlar diqqətə alındıqda, İslamın gəlişi ilə birlikdə, ümumilikdə, şairliyin cahiliyyət dövründəki əhəmiyyətinin azalması təsadüfi deyildir. Quranla birlikdə ərəblərin şifahi ədəbiyyatdan yazılı ədəbiyyata tədrici keçidinin başlaması şeirin qəbilənin şifahi hafizəsi olma rolunu zəiflətməmişdir. Digər tərəfdən, Məhəmməd Peyğəmbər dövründə ərəb şeirinə cahiliyyət dövründə olduğu qədər çoxsaylı dinləyici kütləsi tapmaması da şeirə rəğbətə azalmasının səbəblərindən biri idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Alusi Əbül-Məali Cəmaləddin Mahmud Şükri ibn Abdullah ibn Mahmud. Büluğül-ərəb fi mərifəti əhvalil-Ərəb. Beyrut, t.y., I-III.
2. Beyhəqi Əbu Bəkr Əhməd ibn əl-Hüseyn ibn Əli. əs-Sünənül-kübra. I-X, Məkkə 1994.
3. Blachere Regis. Historie De La Litterature Arabe. I-III, Paris 1962-1980.
4. Buxari Əbu Adullah Məhəmməd ibn İsmail. əl-Camitüs-səhih. I-VIII, İstanbul, 1992.
5. Cahiz Əbu Osman Əmr əl-Kinani əl-Leysi. “əl-Övtan vəl-büldan”. Rəsailü Cahiz. I-IV, Qahirə 1979, IV, 109-147.
6. Cahiz Əbu Osman Əmr əl-Kinani əl-Leysi. əl-Bəyan vət-təbyin. I-IV, Qahirə, 1975.
7. Cavad Əli. əl-Müfəssəl fi tarixil Ərəb qəbləl-İslam. I-X, Beyrut, 1980.
8. Çetin Nihad M. “Arap/Edebiyat”. DİA. III, 286-309.
9. Əzizova Elnurə. İlk dönmə İslam toplumunda eglence hayatına dair bazı tespitler. Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi. Bakı, Nurlar, 2008, № 10, s. 148-177.
10. Fahd Toufic, “Shâ‘ir”, EI², IX, 225-228.
11. Farmer Henry George. A History of Arabian Music, London 1929.
12. Haqqi İsmail İbrahim. Əsvaqül-Ərəbit-ticariyyə fi Şibhil-Cəzirətil-Ərəbiyyə. Amman 2002.
13. İbn Əbdülbər Əbu Ömər Cəmaləddin Yusif ibn Abdullah ibn Məhəmməd. Əl-İstiab fi mərifətil-əshab, I-IV, Beyrut 1412.
14. İbn Əbu Şeybə Əbu Bəkr Abdullah ibn Məhəmməd. əl-Müsənnəf, I-VII, Riyad, 1409.

15. İbn Əsakir Əbül-Qasım Siqatüddin Əli ibn Həsən ibn Hibətullah. Tarix mədinəti Dəməşq. I-LXX, Beyrut 1995.
16. İbn Hişam Əbu Məhəmməd Cəmaləddin Əbdülməlik. əs-Sirətün-nəbəviyyə. Dəməşq-Beyrut 2003.
17. İbn Rəşiq Əbu Əli Həsən əl-Əzdi əl-Qeyrəvani. əl-Ümdə fi məhasiniş-şiir və adabih. I-II. Beyrut, 1998.
18. İbn Xordazbeh Əbül-Qasım Übeydullah ibn Abdullah. əl-Ləhv vəl-bəlahi. Qahirə, 1984.
19. İsfahani Əli ibn Hüseyin ibn Məhəmməd Əbül-Fərəc. əl-Əğani. I-XXIV. Beyrut, 1986.
20. Məsudi Əbül-Həsən Əli ibn Hüseyin ibn Əli. Mürucüz-zəhəb vəl-məadinül-cövhər. I-IV., 1964.
21. Nasirüddin əl-Əsəd. əl-Qiyan vəl-ğina fil-əsril-cahili. Beyrut, 1988.
22. Səid əl-Əfqani. Əsvaql-Ərəb fil-cahiliyyə vəl-İslam. Dəməşq, 1960.
23. Şövqi Deyf. əş-Şiir vəl-ğina fil-Mədinə və Məkkə li-əsri bəni Ümeyyə. Qahirə, 1976.
24. Təbərani Əbül-Qasım Süleyman ibn Əhməd ibn Eyyub. əl-Mücəmül-kəbir. I-XXV. Beyrut t.y.

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ВЛИЯНИИ ИСЛАМА НА ПОЭЗИЮ ПЕРИОДА ДЖАХИЛИЯ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются некоторые изменения, претерпеваемые поэтическим искусством в период перехода из джахилия (невежество) в исламское общество. Исследование показывает, что поэзия считалась не только источником знаний, но и инструментом пропаганды в арабском обществе, где в период джахилия превалировала устная литература. Из-за особенностей поэзии джахилия, в частности, как чрезмерное преувеличение и ложь, использованных в качестве доказательства превосходства над другими племенами, уменьшилась важность поэзии в период джахилия, наряду с приходом Ислама.

***Ключевые слова:** произведение джахилия, арабская литература, Коран, пророк Мухаммед, Хассан ибн Сабит.*

**SOME NOTES ON THE INFLUENCE OF ISLAM OVER
THE POETRY OF JAHILIYYAH PERIOD**

SUMMARY

This article studies some of the changes that poetic art underwent during the transition from jahiliyyah (ignorance) to Islamic society. The study shows that poetry was not only considered as a source of knowledge, but also a tool of propaganda, in the Arab society where oral literacy was prevailing. In particular, due to the peculiarities of the jahiliyyah poetry, such as excessive exaggeration and lies, used as evidence of superiority over other tribes, along with the advent of Islam, the importance of poetry during the jahiliyyah period decreased.

Keywords: *jahiliyyah poem, Arabic literature, Quran, Prophet Muhammad, Hassan ibn Thabit.*

حول مراحل تطور اللغة العربية في العصور ما قبل الإسلام و ما بعده و العصر الحديث

الأستاذ المساعد إلكين أنور علي مرادوف

مدير قسم اللغات و العلوم الإجتماعية

في معهد أذربيجان للعلوم الدينية

البريد الإلكتروني: ilkinalimuradov@ait.edu.az

ملخص البحث:

لا شك أنه من العوامل الأساسية التي يحيى الشعب بها هي اللغة. واللغة أصوات يعبر بها كل قوم عن مقاصدهم. ومن أكثر اللغات كلمة في العالم هي اللغة العربية. هناك أشعار وخطب بالعربية قبل الإسلام مما جعلت اللغة العربية تتطور بشكل جيد آنذاك. بعد ظهور الدين الإسلامي أصبحت المفاهيم الدينية الجديدة تنتشر في العربية والشعر العربي. إن القيام ببعض الأعمال من أجل الحفاظ على كتاب الله العزيز قد أدى إلى نشأة قواعد اللغة العربية وتطورها حتى وفر فرصا لكي تصبح دراسة العربية حقلا علميا مستقلا. إن العدد ما يقارب 400 مليون إنسان في دول يقارب عددها 20 دولة في العالم يتواصل باللغة العربية في الوقت الحاضر. تحتفل الأمم المتحدة باليوم العالمي للغة العربية في الثامن عشر من شهر كانون الأول كل عام ابتداء من تاريخ 1973. إن الجزء الكبير من التراث العلمي الأذربيجاني في المصادر العربية. و البعض منها بلغتنا الأم إلا أنها بالحروف العربية.

الكلمات الدالة (المفتاحية): اللغة، العربية، تطور اللغة العربية، العربية ما قبل

الإسلام، العربية ما بعد الإسلام، العربية اليوم

مقدمة البحث:

هناك الكثير من اللغويين عرفوا اللغة* و من أدق التعاريف للغة هو أن اللغة عبارة عن أصوات يعبر بها كل قوم عن أغراضهم [10، 33] وهي أداة للتواصل والتفاهم والتعامل بين الناس وهي عبارة عن مجموعة من الرموز والإشارات التي يتواصل بها بنو البشر ويعبرون باستخدامها عما يجول في خاطرهم ومشاعرهم وحالاتهم الفكرية والاجتماعية والعاطفية فيما بينهم وبدونها يتعذر حصول النشاط البشري والمعرفي والاجتماعي.

كما أن اللغات من أهم وسائل التواصل بين الناس وتضم كل لغة مجموعة من الحروف والرموز والإشارات التي تترتب وفق ترتيب معين ودون اللغة لا يستطيع الإنسان أن يقول كلاماً مفهوماً لأحد فهي إحدى طرق اكتساب المعرفة وبدونها تكون هذه المعرفة ناقصة كما أنّ اللغات ترتبط بتفكير الإنسان ارتباطاً وثيقاً ويمكن من خلال بناء العديد من الأفكار. [8، 11]

و أما أصل اللغات أي أن الجواب على السؤال الذي يطرح نفسه من علم الناس اللغة؟ أو من أوجد اللغة؟ فهو موضع بحث ونقاش منذ قرون. إذا جمعنا كل ما قيل في هذا الموضوع بإختصار يتبين لنا أن اللغة فقد علمها الله عز و جل أبانا آدم عليه السلام والدليل على ذلك قوله تعالى "و علم آدم الأسماء كلها..." [2، 31 / 2] إلى آخر الآية. و اما القول الآخر يقول أن اللغة قد تكونت من الأصوات المختلفة في الطبيعة بمرور الزمن.

هناك لغات كثيرة و مختلفة و من ضمن هذ اللغات اللغة العربية. وقد أبدعت اللغة العربية بمختلف أشكالها وأساليبها الشفهية والمكتوبة والفصيحة والعامية ومختلف خطوطها وفنونها النثرية والشعرية وآيات جمالية رائعة تأسر القلوب وتخلب الألباب في ميادين متنوعة تضم على سبيل المثال لا الحصر الهندسة والشعر والفلسفة والغناء. إن

* أنظر: المقدمة، عبد الرحمان ابن خلدون، دار الكتاب اللبناني، 1961، ص.1056؛ سر الفصاحة، ابن سنان الخفاجي، تحقيق عبد المتعال الصعيدي، القاهرة، 1953، ص. 20؛ توطئة لدراسة علم اللغة، التهامي الهاشمي الراجي، التعاريف، بغداد، دار الشؤون الثقافية العامة، 1986، ص. 39

اللغة العربية ساعدت على نقل المعارف العلمية والفلسفية اليونانية والرومانية إلى أوروبا في عصر النهضة.

العربية قبل الإسلام:

العربية لغة للأمة العربية. و لكلّ أمة من الأمم تاريخها وحضارتها، كما أنّ لكلّ أمة عاداتها وأعرافها وتقاليدها التي تميّزت بها عن غيرها من الأمم ومن بين تلك الأمم أمة العرب التي كان لها خصائصها وعاداتها قبل أن تأتي رسالة الإسلام. أي أنه كانت اللغة العربيّة في فترات سابقة ما قبل الإسلام وما بعده حاضرة بقوة فكان اللسان العربي حاملها وناقلاً بأمانة.

العرب - يُطلق هذا الوصف على الأشخاص الذين يتحدّثون باللغة العربيّة باعتبارها لغتهم الأمّ وقد بيّن الباحثون أنّ العرب ذوو أصلٍ ساميّ. والعرب في الفترة ما قبل الإسلام تميزوا بالصدق ونفورهم من الكذب وقد كانت هذه إحدى أهمّ الصفات التي تميّز بها الرسول عليه الصلاة والسلام وصاحبه أبو بكر الصديق.

الكرم: هي إحدى الصفات المتأصلة في العرب قبل الإسلام فقد كانوا يُكرمون الضيف بحسن الاستقبال والطعام وقد كانوا يُوقدون النار في الليل حتى يستدلّ المسافرون على بيوتهم، علماً بأنهم كانوا يطلقون عليها اسم "نار الضيافة" ومن أشهر الشخصيات العربيّة التي ارتبط اسمها بالكرم حاتم الطائيّ.

العزة: فقد كان العرب قبل الإسلام يرفضون العيش بذلّ ويعتزون بحريّتهم ويرفضون الظلم.

حُسن الجوار: كان العرب يُؤدّون حقّ الجار كجزء من خصالهم النبيلة التي كانوا يحرصون عليها فكانوا يُدّمون الحماية والإغاثة لجيرانهم ويعدّونه جزءاً من شرفهم. الصبر: تُعدّ الظروف المعيشيّة للعرب في شبه الجزيرة العربيّة ظروفاً قاسيةً وهذا ما ولّد فيهم قوّة وصبراً على تحمّل مختلف المصاعب التي قد يواجهونها، كالجوع والسفر الطويل وغيرها.

الشجاعة: كانت الشجاعة صفة غريزيّة في كلّ عربيّ، إذ كان العربيّ يمتلك قوّة تدفعه إلى القتال دون خوف ونصرة المظلوم دون تردّد وقد ساعدت ظروف حياتهم

البدويّة على التّأهّب لأيّ خطرٍ قد يصيبهم فلمّا جاء الإسلام، قوّم هذه الصّفة فأمرَ بكفّ الأيدي عن الاعتداء على الآخرين دون وجود سببٍ للقتال.

الوفاء: وهو عكس الغدر والكذب، حيث كانّ العرب يُحافظون على عهودهم ويثنون على الوفيّ ويُشهرونه ويرفضون الغدر وخيانة الوعود.

أحبّ العرب قبل الإسلام الأدب والشعر والخطابة حبّاً عظيماً حتّى كانوا يعتقدون أسوأفاً خاصّةً لذلك مثل ذو المجنّة وعكاظ و المربد و يجتمعون فيها ويتبادلون إلقاء الشعر الذي يتفاخرون فيه بالأنساب والأحساب. [7، 200] هذا ما وصلنا من أشعار العرب في الجاهلية باسم المعلقات و هي من أشهر ما كتب العرب في الشعر وسميت معلقات. وقد قيل لها معلقات لأنها مثل العقود النفيسة تعلق بالأذهان. ويقال أن هذه القصائد كانت تكتب بماء الذهب وتعلق على أستار الكعبة قبل مجيء الإسلام وتعتبر هذه القصائد أروع وأنفس ما قيل في الشعر العربي القديم لذلك اهتم الناس بها ودونها وكتبوا شروحا لها وهي عادة ما تبدأ بذكر الأطلال وتذكر ديار محبوبية الشاعر. و من شعراء ذلك العصر الشاعر المعروف بلقب امرؤ القيس و جاء في قصيدة شهيرة له:

فَقَا نَبَيْكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَمَنْزِلٍ بِسِقْطِ اللَّوَى بَيْنَ الدَّخُولِ فَحَوْمَلٍ [8، 114]
إن العربية تطورت إلى حد أقصى و وصلت قمة البلاغة و الفصاحة قبل أن ينزل القرآن أعلى كلام. و يؤكد ذلك الأديب العربي الشهير مصطفى صادق الرافعي بقوله "لقد كان للعرب دولة من الكلام لكنها ظلت بلا مَلِكِ حتى جاءهم القرآن"

العربية بعد الإسلام:

و جاء الإسلام و شرف الله الأمة العربية و الأمم الأخرى بعزة الإسلام و أنزل القرآن أحسن الكلام و أبلغه و أعجز العرب أن يأتوا بمثله. و الكلام الالهي كان لا يشبه أشعارهم على الرغم من أنهم كانوا قد وصلوا أعلى مرتبة البلاغة و الفصاحة إلا أن القرآن لا يشبه ما كان عندهم من الشعر و النصر. و هدى الله بعضهم بما كان في التعبير القرآن من الإعجاز. هذا هو الصحابي الجليل جبير بن مطعم بن عدي القرشي أنه جاء المدينة وصادف رسول الله صلى الله عليه وسلم يقرأ في صلاة المغرب بسورة الطور فلما بلغ النبي صلى الله عليه وسلم هذه الآية: "أَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ أَمْ هُمْ الْخَالِقُونَ" [2،

52 / 35] كاد قلبه أن يطير. و المثال الآخر أن الاعرابي الذي عندما سمع الآية الكريمة "فلما استيأسوا منه خلصوا نجيا" سجد و لما سئل عما فعل فقال لم أر سابقا ترتيب الكلمات المتكونة من الحروف المتقاربة كهذا و هناك أمثلة كثيرة على الإعجاز اللغوي في القرآن. نعم كان العرب و غيرهم عاجزين عن إتيان القرآن و لكنهم أتوا بأشعار مدحوا فيها الإسلام و رسول الله و دافعوا عنه صلى الله عليه و سلم. منهم الصحابي الجليل و المعروف بلقب شاعر الرسول حسان بن ثابت الأنصاري رضي الله عنه. و هو من دعا له النبي بقوله "اللهم أيده بروح القدس." يقول الشاعر مادحا خاتم الأنبياء:

نبي أتانا بعد يأس وفترة من الرسل والأوثان في الأرض تعبد
فأمسى سراجاً مستنيراً وهادياً يلوح كما لاح الصقيل المهند
و أنذرنا ناراً وبشر جنة و علمنا الإسلام، فإله نحمد [14، 54]
و في أبيات أخرى:

وأحسن منك لم تر قط عيني وَأَجْمَلُ مِنْكَ لَمْ تَلِدِ النِّسَاءُ
خَلَقْتَ مَبْرَأً مِنْ كُلِّ عَيْبٍ كَأَنَّكَ قَدْ خَلَقْتَ كَمَا تَشَاءُ [14، 21، 16، 66؛ 17،

[34

حسان بن ثابت ما مدح النبي بأبياته و إنما مدح شعره بالنبي و هو يقول:
ما إن مدحت محمداً بمقالتى لكن مدحت مقالتى بمحمد [18، III، 193]
و المثال الآخر على من مدح الإسلام و أهله قول الشاعر العربي من شعراء العصر الأموي الفرزدق. حيث أنه لما حج هشام بن عبد الملك في أيام خلافة أبيه فطاف عليه ينظر إلى الحجر ليستلمه فلم يقدر عليه لكثرة الزحام فنصب له منبر و جلس عليه ينظر إلى الناس و معه جماعة من أعيان أهل الشام فيبينما هو كذلك إذ أقبل زين العابدين علي بن الحسين بن علي بن أبي طالب رضي الله عنهم و كان من أحسن الناس وجهاً و أطيبهم أرجاً فطاف بالبيت فلما انتهى إلى الحجر تنحى له الناس حتى استلم الحجر فقال رجل من أهل الشام: من هذا الذي قد هابه الناس هذه الهيئة؟ فقال هشام: لا أعرفه مخافة أن يرغب فيه أهل الشام و كان الفرزدق حاضراً فقال: أنا أعرفه فقال الشامي: من هذا يا أبا فراس؟ [3، XXI، 378-379] فقال:

هَذَا الَّذِي تَعْرِفُ الْبَطْحَاءُ وَطَأْتُهُ
وَ النَّبِيْتُ يَعْرِفُهُ وَ الْجِلُّ وَ الْحَرَمُ

هَذَا ابْنُ خَيْرِ عِبَادِ اللَّهِ كُلِّهِمْ
هَذَا التَّقِيُّ النَّقِيُّ الطَّاهِرُ الْعَلَمُ
هَذَا ابْنُ فاطِمَةَ إِنْ كُنْتَ جاهِلُهُ
بِحَدِّهِ أَنْبِيَاءِ اللَّهِ قَدْ خُتِمُوا
العُرْبُ تَعْرِفُ مَنْ أَنْكَرَتْ وَالْعَجَمُ
إِذَا رَأَتْهُ فُرَيْشٌ قَالَ قَائِلُهَا

إلى مكارم هذا يَنْتَهِي الكَرَمُ [12، 203]

و قد تم نزول القرآن قبل وفاة النبي بسنة و تم جمعه في عهد أبي بكر الصديق رضي الله عنه و تم توحيد القراءات في مصحف و تم تزييد النسخ و إرسالها إلى الأمصار الإسلامية في عهد عثمان بن عفان رضي الله عنه. [51، 19-52]

كفل الله سبحانه وتعالى بحفظ القرآن الكريم منذ لحظة نزوله على رسول الله صلى الله عليه وسلم، وأكمل رسول الله صلى الله عليه وسلم بدوره حفظه للقرآن الكريم إذ كان يأمر الكتبة بكتابة الآيات الكريمة في مواضعها الصحيحة فور نزولها وكانت حينها الأحرف خالية من التنقيط والتشكيل ومع انتشار الدين الإسلامي ودخول العجم في الدين الإسلامي كثر اللحن والخطأ في لغة العرب والخطأ في قراءة القرآن الكريم. مع تفاقم الوضع هرع أبو الأسود الدؤلي إلى أحد تابعي الصحابي الجليل علي بن أبي طالب وعلمه مبادئ النحو وأقدم على خطوة وضع النقاط على الحروف كضبط للقرآن الكريم.

قام أبو الأسود الدؤلي في العثور على طريقة لضبط كلمات القرآن الكريم، حيث قام بوضع نقطة فوق الحرف لتدل على الفتحة ونقطة تحت الحرف لتدل على الكسرة، كما وضع نقطة على يسار الحرف للدلالة على الضمة ونقطتين فوق الحرف، أو تحته، أو على يساره للدلالة على التثوين وكان يترك الحرف الساكن خالياً من النقاط. ولا بد من الإشارة إلى أنّ هذا الضبط لم يكن يُستعمل إلا في المصحف ويُعدّ أبو الأسود الدؤلي أول من قام بضبط اللغة وذلك بأمر من أمير العراق زياد وكان هذا الحدث عام 67 هـ. [19،

[55-54]

استمرت الحروف العربية بشكلها غير المنقوت وغير المشكول حتى منتصف القرن الأول الهجري وأجري تنقيط الحروف في عهد الخليفة الأموي عبد الملك بن

مروان وقام بذلك نصر بن عاصم الليثي ويحيى بن يعمر العدواني، حيث قام هذان الرجلان بترتيب الحروف الهجائية بهذه الطريقة الشائعة في يومنا هذا. [19، 55]

قام الخليل بن أحمد الفراهيدي بحلول القرن الثاني من الهجرة بوضع طريقة أخرى لتنقيط الحروف، حيث كانت طريقته بجعل ألف صغيرة مائلة فوق الحرف للدلالة على الفتحة ووضع ياء صغيرة تحت الحرف للدلالة على الكسرة وتوضع الواو الصغيرة فوق الحرف لتدل على الضمة، أما في حالة التنوين فيتم تكرار الحرف الصغير وبعد ذلك تطورت الطريقة حتى وصلت إلى ما هي عليه اليوم، كما جعل السكون الخفيف الذي لا إدغام فيه رأس خاء، أو دائرة صغيرة وجعل الهمزة رأس عين (ء)، كما قام بإصلاحات أخرى ومنها وضعه رمز الشدة، حيث نقل رمز الشدة من نصف الدائرة إلى رأس الشين وقدم العديد من الإضافات إلى الكتابة العربية التي لم يتمكن أحد بعده إضافة شيء لها وبالتالي فإن للخليل بن أحمد الفضل الكبير والعظيم في وضع الهمزة والتشديد في حروف اللغة العربية. [19، 55-56] قد تتلمذ على يدي خليل بن أحمد الفراهيدي العالم الجليل إمام نحاة اللغة العربية وهو عمر بن عثمان بن قنبر الحارثي البصري وأطلق عليه لقب سيبويه وتعني رائحة التفاح الطيبة ويعتبر أول من اهتم بعلم النحو ومؤسسه وتعود أصوله إلى الفارسية ويكنى بأبي بشر وتلمذ على يد الخليل بن أحمد الفراهيدي ويونس بن حبيب وأبي الخطاب الأخفش وغيرهم. يعتبر الكتاب الذي أوجده سيبويه إرثاً عظيماً في تاريخ اللغة العربية ويحمل عنوان "الكتاب" ويحظى هذا الكتاب بأهمية كبيرة ويعتبر بمثابة دستور للغة الضاد. [19، 99-118]

هذا و بدأ العرب يهتمون بترتيب قواعد لغتهم كحقل جديد و رغم ذلك لم يبتعدوا عن الشعر و لعل ذلك بكون الشعر تعبيراً عن مشاعرهم فنقرأ في أبيات الطيب المتنبي مفتخراً بنفسه:

الخيال والليل والبيداء تعرفني والسيف والرمح والقرطاس والقلم [13، 332]
و في أبيات :

أنا الذي نظر الأعمى إلى أدبي وأسمعت كلماتي من به صمم [13، 332]
نالت اللغة العربية حظاً وافراً من الشعر، حيث وصفها الشعراء العرب في قصائدهم وأعلوا من شأنها، خصوصاً أنها لغة القرآن الكريم ولغة أهل الجنة ومما زاد في

تميزها أنها لغة السحر والبيان وفيها أنواع كثيرة من المحسنات البديعية التي لا توجد في الكثير من لغات أخرى.

اللغة العربية اليوم:

يحتفل اليوم 18 من شهر ديسمبر بيوم هذه اللغة التي ذاعت شهرتها جميع أنحاء العالم قديماً وحديثاً وهي من ضمن اللغات الحية والمعروفة و كما أنه تُعدّ اللغة العربية ركناً من أركان التنوع الثقافي للبشرية. وهي إحدى اللغات الأكثر انتشاراً واستخداماً في العالم، إذ يتكلمها يومياً ما يزيد على 290 مليون نسمة من سكان المعمورة.

تتميّز اللغة العربية بمرورتها وسلاستها، كما أنها لغة مليئة بالسحر والبيان، مما يجعل تعلمها ممتعاً ولهذا يُقبل الكثيرون من غير الناطقين بها لتعلمها ومعرفة خباياها وفهمها بالشكل الصحيح وقد قيلت عنها الكثير من الكلمات التي تُدافع عنها وتصف جمالها ومن الأقوال الشهيرة عن اللغة العربية ما يأتي "ليست العربية لأحدم من أب ولا أم وإنما هي من اللسان فمن تكلم بالعربية فهو عربي"

وتنظّم اليونسكو، بمناسبة اليوم العالمي للغة العربية، سلسلة من الأنشطة والحفلات والحلقات في مقرها بمدينة باريس وفي سائر أرجاء العالم من أجل التشجيع على البحث اللغوي وعلى تحديث المعاجم والقواميس العربية وإبراز الروابط الموجودة بين اللغة العربية والعلوم وكذلك الإمكانيات التي تتيحها التكنولوجيات الجديدة من أجل نشر هذه اللغة الجميلة وتعلمها.

أعلن المؤتمر العام لليونسكو في دورته الثالثة، التي انعقدت في بيروت (لبنان) عام 1948، اللغة العربية لغة العمل الرسمية للمؤتمر العام في دورته تلك إلى جانب الإنجليزية والفرنسية.

وفي 18 كانون الأول / ديسمبر 1973م، أتمتد اللغة العربية في الجمعية العامة للأمم المتحدة بموجب قرارها 3190 في دورتها الـ 28. لتكون بذلك إحدى اللغات الرسمية الست في الجمعية العامة والهيئات الفرعية التابعة لها. وقد جاء في القرار "أن الجمعية العامة إذ تدرك ما للغة العربية من دور هام في حفظ ونشر حضارة الإنسان وثقافته وإذ تدرك أيضاً أن اللغة العربية هي لغة تسعة عشر عضواً من أعضاء الأمم

المتحدة (آنذاك) وأنها لغة عمل مقررة في وكالات: منظمة الأمم المتحدة للتربية والعلم والثقافة ومنظمة الأمم المتحدة للأغذية والزراعة ومنظمة الصحة العالمية ومنظمة العمل الدولية، كما أنها لغة رسمية ولغة عمل في منظمة الوحدة الأفريقية وإذ تلاحظ مع التقدير ما قدمته الدول العربية من تأكيدات بأنها ستُعطي بصورة جماعية النفقات الناجمة عن تطبيق هذا القرار خلال السنوات الثلاث الأولى، تقرر إدخال اللغة العربية ضمن اللغات الرسمية ولغات العمل المعتمدة في الجمعية العامة ولجانها الرئيسية، على أن تقوم بتعديل أحكام النظام الداخلي للجمعية العامة المتصلة بالموضوع."

تحتفل الأمم المتحدة باليوم العالمي للغة العربية في الثامن عشر من شهر كانون الأول / ديسمبر من كل عام. ففي هذا التاريخ من عام 1973م، اعتمدت الجمعية العامة اللغة العربية لغة عمل رسمية، لتكون بذلك إحدى اللغات الست التي تعمل بها الأمم المتحدة وهي: العربية والإنجليزية والفرنسية والصينية والروسية والإسبانية. ويحتفل النادي العربي في الأمم المتحدة سنوياً بهذه المناسبة من خلال البعثات الدبلوماسية العربية فيقيم معرضاً للكتب والأعمال الفنية للدول العربية المشاركة في هذا الاحتفال، فضلاً عن إقامة حفل منوعات يشتمل على الكلمات والشعر وفقرات متنوعة من الفنون الشعبية العربية.**

العربية مفتاح للوصول إلى مصادر التراث الأذربيجاني الغني بالعلم والثقافة:

إن المصادر الدينية والعلمية أثبتت أن حياة الإنسان لم تخل من الدين منذ أن خلق البشر. و أما أبناء الشعب الأذربيجاني فانتسبوا إلى الأديان المختلفة على مدى التاريخ. و بعد أن ظهر نور الإسلام و انتشرت الرسالة الالهية الاخيرة على الأرض فأصبحت أذربيجان مسلمة و تشرف الشعب بدين جاء به خاتم الأنبياء الموصوف في كتاب الله عز و جل بـ "لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ" [2، 33 / 21] و في آية أخرى "وَأَنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ" [2، 68 / 4]

** أنظر: خطاب منظمة الأمم المتحدة للتربية والعلم والثقافة، 18 كانون الأول /

علما أن أذربيجان تم فتحها في عهد الخلفاء الراشدين القرن السابع و بذلك هي الأخرى أصبحت بلدا من البلدان التي شرفها الله بنعمة الاسلام. و الجدير بالذكر أن الإسلام إنتشر في منطقة القوقاز عن طريق أذربيجان و للعلم أن ثاني أقدم جامع في القوقاز يقع في محافظة شاماخي الأذربيجانية. حيث أن تاريخ بناء ذلك الجامع يرجع إلى عام 743 م.

كما أن ابناء الشعب الأذربيجاني قد شاركوا في تأسيس الحضارة الإسلامية و تطويرها بأنشطتهم الدينية و العلمية. و بذلك أصبحوا من الشعوب المسلمة التي انتفعوا بالإسلام و نفعوه. يكفي الإشارة إلى المحدث المعروف أحمد بن هارون البرديجي و الذي يعد أول من ألف كتابا مستقلا يحتوي على الأحاديث النبوية الشريفة في "الكبائر" كما أنه أول من خصص كتابا بـ"الأسماء المفردة"*** في علم الحديث [4، I، 314؛ 20، I، 449]. كما يجدر الإشارة إلى الدور الذي قام به علماء أذربيجان القدامى مثل خطيب التبريزي و البيضاوي و الشيرواني في نشر اللغة العربية و الحفاظ عليها في هذه البلاد. هذا و نوجز الكلام و نقول أن هذه المعلومات تدل على أن لأذربيجان دورا مرموقا في العالم الإسلامي. لقد كان الشعب الأذربيجاني باعتباره جزء لا يتجزأ من العالم الإسلامي أحد الشعوب المشاركة في الحضارة الإسلامية و ساهم بشكل متميز في تنمية و تطوير هذه الحضارة و رفدها بأيقونات لا تقدر بثمن.

لا يخفى أن بين الشعبين الأذربيجاني و العربي علاقات تاريخية و حضارية و دبلوماسية على أسس قوية يرجع تاريخها إلى الأزمنة القديمة. و بالتالي هناك قيم دينية و ثقافية مشتركة و عادات و تقاليد متقاربة تربط الشعبين الأذربيجاني و العربي بعضه بعضا. و بلا شك أن اللغة العربية تعد مفتاحا لتراثنا في المصادر العربية الغنية بالعلم و الثقافة.

***أنظر: البرديجي، أبو بكر أحمد بن هارون بن روح البرديجي ت. 301 هـ، كتاب فيه طبقات الأسماء المفردة من الصحابة و التابعين و أصحاب الحديث، حققته و قدمت له سكينه الشهابي، طلاس للدراسات و الترجمة و النشر، 1987؛ البرديجي، الحافظ أبو بكر أحمد بن هارون البرديجي (المتوفى 914/301)، كتاب الكبائر، تحقيق: د. محمد بن تركي التركي؛

"IX-X əsrlərdə azərbaycanlı hədisşünas alim Əhməd Harun oğlu Əl-Bərdici (Bərdəli)" İlkin Əlimuradov, "Araz" nəşriyyatı, Bakı, 2016.

حيث أن هناك كثيرا من المصادر تم وضعها باللغة العربية الفصحى بالإضافة إلى الكتب المؤلفة بلغتنا الأم إلا أنها بالحروف العربية. و اللغة العربية لغة العلم و الحضارة و الثقافة و مع ذلك إنها تمكن الطلاب و الباحثين الأذربيجانيين في كليات الآداب و التاريخ و الفلسفة و العلوم الدينية من الوصول إلى المصادر تخص تراثهم و تخصصاتهم بكونها ذات أهمية كبيرة.

ومما يدل على مكانة العلماء الأذربيجانيين ودورهم الفعال في صنع الحضارات، ما جعل الحافظ الكبير أبا طاهر السلفي المدفون بالإسكندرية يثبت لهم الفضل والسبق والمكانة السامقة اللانقطة بهم فيقول:

بلادُ أذربيجانَ في الشرقِ عندنا كأندلسَ بالغربِ في العلم والأدب
فما إن تكادُ الدهرَ تلقى مُمَيَّزاً من أهليهما إلا وقد جدَّ في الطلبِ

فقد قرن أبو طاهر السلفي في بيئته هذين بين أذربيجان والأندلس في العلوم والآداب، وقرن بين أهل أذربيجان والأندلس بأنهما تجمعهما روح الجدية في الطلب والتفاني في العمل. والكل يعرف الأندلس وقيمتها العلمية و ميزتها و حضارتها الراقية المرموقة. [22]

لا يخفى أن العربية من اللغات الأساسية في تعلم و تعليم الأديان و هي لغة الدين الإسلامي و لغة القرآن الكريم. و ذلك يجعل معهد أذربيجان للعلوم الدينية أن يهتم باللغة العربية إهتماما كبيرا. نحيطكم علما أن معهد أذربيجان للعلوم الدينية الذي يدرس و يُدرس الأديان تم تأسيسه على أساس كلية الإلهيات في جامعة باكو الحكومية بموجب قرار رئيس جمهورية أذربيجان المؤرخ في التاسع من شهر فبراير عام 2018 تابعا للجنة الحكومية للعمل مع الهيئات الدينية بجمهورية أذربيجان.

نتيجة البحث:

إن اللغة عبارة عن أصوات يعبر بها كل قوم عن أغراضهم وهي أداة للتواصل والتفاهم والتعامل بين الناس عبارة عن مجموعة من الرموز والإشارات التي يتواصل بها بنو البشر. و أما أصل اللغة فقد علمها الله عز و جل أبانا آدم عليه السلام أو قد تكونت من الأصوات المختلفة في الطبيعة بمرور الزمن حسب بعض آراء علماء فقه اللغة. هناك

لغات كثيرة و مختلفة و من ضمن هذ اللغات اللغة العربية. وقد أبدعت اللغة العربية بمختلف أشكالها وأساليبها الشفهية والمكتوبة والفصيحة والعامية ومختلف خطوطها وفنونها النثرية والشعرية و آيات جمالية رائعة تأسر القلوب وتخلب الأبواب في ميادين متنوعة تضم على سبيل المثال لا الحصر الهندسة والشعر والفلسفة والغناء. كانت اللغة العربية في فترات سابقة ما قبل الإسلام وما بعده حاضرة بقوة فكان اللسان العربي حاملها وناقلاً بأمانة. أحبّ العرب قبل الإسلام الأدب والشعر والخطابة حباً عظيماً حتّى كانوا يعتقدون أسواقاً خاصةً لذلك مثل ذو المجنة وعكاظ و المربد و يجتمعون فيها ويتبادلون إلقاء الشعر الذي يتفاخرون فيه بالأنساب والأحساب. إن العربية تطورت إلى حد أقصى و وصلت قمة البلاغة و الفصاحة قبل أن ينزل القرآن أعلى كلام. و جاء الإسلام و شرف الله الأمة العربية و الأمم الأخرى بعزة الإسلام وأنزل القرآن أحسن الكلام و أبلغه و أعجز العرب أن يأتوا بمثله. و الكلام الالهي كان لا يشبه أشعارهم على الرغم من أنهم كانوا قد وصلوا أعلى مرتبة البلاغة و الفصاحة إلا أن القرآن لا يشبه ما كان عندهم من الشعر و النصر. هذا و بدأ العرب يهتمون بترتيب قواعد لغتهم كحقل جديد و رغم ذلك لم يبتعدوا عن الشعر و لعل ذلك يكون الشعر تعبيراً عن مشاعرهم.

أما اللغة العربية اليوم فقد أعلن المؤتمر العام لليونسكو في دورته الثالثة، التي انعقدت في بيروت (لبنان) عام 1948، اللغة العربية لغة العمل الرسمية للمؤتمر العام في دورته تلك إلى جانب الإنجليزية والفرنسية. وفي 18 كانون الأول / ديسمبر 1973م، أعمدت اللغة العربية في الجمعية العامة للأمم المتحدة بموجب قرارها 3190 في دورتها الـ 28. لتكون بذلك إحدى اللغات الرسمية الست في الجمعية العامة والهيئات الفرعية التابعة لها. تحتفل الأمم المتحدة باليوم العالمي للغة العربية في الثامن عشر من شهر كانون الأول / ديسمبر من كل عام. و الجدير بالذكر أن الجزء الكبير من التراث العلمي الأذربيجاني في المصادر العربية. و البعض منها بلغتنا الأم إلا أنها بالحروف العربية.

المصادر و المراجع

المراجع الأذربيجانية

1. "IX-X əsrlərdə azərbaycanlı hədisşünas alim Əhməd Harun oğlu əl-Bərdici (Bərdəli)" İlkin Əlimuradov, "Araz" nəşriyyatı, Bakı, 2016.

المراجع العربية

2. القرآن الكريم
3. الأغاني: لأبي الفرج، علي بن الحسين بن محمد الأموي الأصفهاني (ت 356 هـ)، دار الفكر، بيروت 1407 هـ / 1986 م، محققة من قبل عدد من المحققين
4. الأنساب، السمعاني، أبو سعيد عبد الكريم بن محمد السمعاني (المتوفى 562 هـ)، تعليق عبدالله البارودي، الطبعة الأولى، بيروت: دار الكتب العلمية، 1408 - 1988م
5. البرديجي، أبو بكر أحمد بن هارون بن روح البرديجي ت. 301 هـ، كتاب فيه طبقات الأسماء المفردة من الصحابة و التابعين و أصحاب الحديث، حققته و قدمت له سكينه الشهابي، طلاس للدراسات و الترجمة و النشر، 1987
6. البرديجي، الحافظ أبو بكر أحمد بن هارون البرديجي (المتوفى 914/301)، كتاب الكبائر، تحقيق: د. محمد بن تركي التركي
7. تاريخ آداب اللغة العربية، جورجى زيدان، مراجعة الدكتور شوقي ضيف، القاهرة
8. تاريخ الأدب العربي - الأدب الجاهلي قضاياه، أغراضه، أعلامه، فنونه، الدكتور غازي طليمات، الأستاذ عرفان الأشقر، الطبعة الأولى، دمشق، مكتبة الإيمان 1992
9. توطئة لدراسة علم اللغة، التهامي الهاشمي الراجي، التعاريف، بغداد، دار الشؤون الثقافية العامة، 1986
10. الخصائص، أبو الفتح عثمان ابن جني، الطبعة الثانية، تحقيق محمد علي النجار، بيروت، دار الكتاب العربي، 1995

11. خطاب منظمة الأمم المتحدة للتربية و العلم و الثقافة، 18 كانون الاول / ديسمبر 2012
12. ديوان الفرزدق، قدم له و طبعه و شرحه و وضع فهارسه (صلاح الدين الهوارى)، دار ومكتبة الهلال للطباعة و النشر، بيروت، ط 1، 2007 م
13. ديوان المتنبي، دار بيروت للطباعة و النشر، بيروت، 1403 هـ - 1983 م
14. ديوان حسان بن ثابت، شرحه و كتب هوامشه و قدم له الأستاذ عبد أ مهنا، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان، الطبعة الثانية 1994
15. سر الفصاحة، ابن سنان الخفاجي، تحقيق عبد المتعال الصعيدي، القاهرة، 1953
16. شرح ديوان حسان بن ثابت الانصاري، حسان بن ثابت الانصاري، ضبط الديوان و صححه عبد الرحمان البرقوقي، بيروت: دار الاندلس للطباعة و النشر و التوزيع، 1980
17. شعراء الرسول صلى الله عليه و سلم، الأعظمي وليد، الطبعة الأولى، بغداد: مطبعة أسعد، 1411هـ-1990م
18. الطراز، يحيى بن حمزة العلوي، 1222 هـ - 1914 من دار الكتب، مطبعة المقتطف، مصر
19. المدارس النحوية، تأليف الدكتورة خديجة الحديثي، مطبعة جامعة بغداد، الطبعة الثانية، 1410 هـ 1990 م
20. معجم البلدان، ياقوت الحموي، شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الحموي (المتوفى 626 هـ)، تحقيق فريد الجندي، الطبعة الأولى ، بيروت: دار الكتب العلمية، 1410هـ
21. المقدمة، عبد الرحمان ابن خلدون، دار الكتاب اللبناني، 1961

المراجع الالكترونية

الدكتور سيمور نصيروف رئيس <http://www.asiaelyoum.com>
 الجالية الأذرية بالقاهرة (مصر.. ندوة لعرض كتاب "أذربيجان ومئوية
 الندوة بمقر سفارة التأسيس")

İSLAMDAN ƏVVƏL, SONRA və MÜASİR DÖVRDƏ ƏRƏB DİLİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ HAQQINDA

XÜLASƏ

Xalqı yaşadan amillərdən biri də dildir. Dil hər bir xalqın məqsəd və məramını ifadə etdiyi səslerdir. Dünyanın ən zəngin söz ehtiyatına malik dillərindən biri də ərəb dilidir. İslamdan əvvəl ərəb dilində şeirlər yazılmış, xütbələr söylənmiş, bununla da həmin dövrdə ərəb dili kifayət qədər inkişaf etmişdir. İslam yarandıqdan sonra, ərəbdilli poeziyada yeni dini anlayışlar öz əksini tapmışdır. İslam dininin müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”i qorumaq məqsədilə atılan bəzi addımlar ərəb qrammatika elminin təşəkkül tapmasına və tədricən inkişaf edərək, müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmasına şərait yaratmışdır. Hal-hazırda dünyada 20-yə yaxın dövlətdə 400 milyona yaxın əhali ərəb dilində danışır.

1973-cü ildən etibarən, dekabr ayının 18-i BMT tərəfindən Beynəlxalq Ərəb Dili Günü kimi qeyd edilir. Azərbaycanın zəngin elmi irsinin böyük bir hissəsi də məhz ərəbdilli mənbələrdədir. Həmin mənbələrin bir hissəsi Ana dilmizdə olsa da, ərəb əlifbası ilə yazılmışdır.

***Açar sözlər:** dil, ərəb dili, ərəb dilinin inkişafı, islamdanəvvəlki ərəb dili, islamdansonrakı ərəb dili, müasir ərəb dili.*

**ОБ ЭТАПАХ РАЗВИТИЯ АРАБСКОГО ЯЗЫКА
ДО И ПОСЛЕ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ИСЛАМА,
А ТАКЖЕ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ**

РЕЗЮМЕ

Несомненно, одним из основных факторов, поддерживающих жизнь народа, является язык. Язык – это голос, выражающий цель и миссию каждого народа. Языком, обладающим одним из самых богатых словарных запасов в мире, является арабский. До возникновения ислама на арабском языке писались стихи, произносились проповеди, таким образом, в тот период арабский язык развивался довольно хорошо. После возникновения ислама в арабской поэзии нашли отражение новые религиозные концепции. Некоторые шаги, предпринятые для сохранения Коран - священной книги ислама, создали условия для зарождения науки об арабской грамматике и постепенного развития и формирования ее как самостоятельной науки. В настоящее время около 400 миллионов человек примерно в 20 странах мира говорят на арабском языке. С 1973 года Организация Объединенных Наций отмечает 18 декабря как Международный день арабского языка. Большая часть богатого научного наследия Азербайджана также представлена в источниках на арабском языке. Несмотря на то, что часть этих источников на родном языке, она написана с использованием арабского алфавита.

***Ключевые слова:** язык, арабский язык, развитие арабского языка, арабский язык до ислама, арабский язык после ислама, современный арабский язык.*

**ABOUT THE STAGES OF THE DEVELOPMENT
OF THE ARAB LANGUAGE BEFORE AND AFTER THE
ADVENT OF ISLAM, AS WELL AS IN THE MODERN ERA**

SUMMARY

Language is one of the main factors supporting life in the people. Language is a voice expressing the purpose and mission of each nation. Arabic is a language with one of the richest vocabulary in the world. Before Islam, poems were written and sermons were delivered in Arabic, and therefore the Arabic language developed quite well at that time. New religious concepts reflected in Arabic poetry after the rise of Islam. Some of the steps taken to protect the holy book of Islam - Quran created the conditions for the creation of the science of Arabic grammar and the gradual development and formation of it as an independent science. Currently, about 400 million people in nearly 20 countries speak Arabic. Since 1973, the United Nations marks December 18 as the World Arabic Language Day. Much of the rich scientific heritage of Azerbaijan is also found in Arab sources. Some of these sources are written in Arabic, although they are in the native language.

Keywords: *language, Arabic language, Arabic language development, Arabic before Islam, Arabic after Islam, modern Arabic language.*

QLOBALLAŞAN DÜNYADA ƏRƏB DİLİNİN ARTAN ROLU və POTENSİAL İMKANLARI

*dos. Məmmədəli Babəşli,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
Şərq-Qərb şöbəsinin müdiri
mbabasov@yahoo.com*

XÜLASƏ

Dilin insan və toplum həyatındakı rolu, dil müxtəlifliyinin vacibliyindən bəhs edilən bu məqalədə qloballaşmanın mövcud dünya dillərinin işlənməsinə mümkün təsiri araşdırılmış, həmçinin ərəb dilinin mövcud vəziyyəti, artan rolu və potensial imkanları nəzərdən keçirilmişdir. Ərəb dilinin təkcə ərəblərə məxsus milli bir dil kimi deyil, ümum-İslam kontekstində tədqiq edilən inkişaf perspektivləri və qarşıda duran vəzifələr təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: qloballaşma, milli dillər, mədəni müxtəliflik, ərəb dili.

Giriş

Məlum olduğu kimi, həyatda insana verilmiş sonsuz nemətlərdən biri də dildir. Məhz insan sahib olduğu bu əvəzolunmaz nemət vasitəsilə potensial imkanlarını üzə çıxarır, təhsil almaq, zəruri birləşmələrə, elmin incəliklərinə yiyələnmək qabiliyyətini ortaya qoyur. Həmçinin dilin sayəsində insan öz duyğu və düşüncələrini, sevgisini, kədərini ifadə edir, həmsöhbətini dinləyir, onun sevincini, yaxud dərdini bölüşür. Ünsiyyətdə olduğu insanlarla müzakirə aparır, birlikdə yaşamağın zəruri ehtiyacı olan dialoqa qoşulur.

Dil olmasa, “mübahisələr, sorğu-suallar qeyri-mümkün olar” və “nəticədə, insanlar bir-birləri ilə əməkdaşlıq edə bilməzlər” [5, s.3]. Digər tərəfdən, danışmaq ehtiyacı hiss olunan insanın sərf etdiyi sözlər onun zəka səviyyəsini göstərir. Hz. Əlinin “İnsan öz dilinin altında gizlənmişdir [2,s.385] vəciz ifadəsi də bilavasitə buna dəlalət edir. Türk ruhunun tərcümanı, görkəmli filoloq və ensiklopedist Mahmud Kaşğarının “Ərdəmin başı dildir” [5,s.17] deyimi bizə məhz bu gerçəyi xatırladır.

Şərqi böyük mütəfəkkiri Cəlaləddin Ruminin “İnsanı ən qısa yolla tanıdan və keyfiyyətini göstərən dildir” [5, s.133] fikri də məlum həqiqəti bir daha təsdiq edir.

Dilə, sadəcə, ictimai həyatın inkar olunmaz şərtlərindən sayılan başqa insanlarla bir ünsiyyət vasitəsi kimi baxmaq kifayət etmir. Dilin vəzifəsi insanlar arasında yalnız ünsiyyəti təmin etməklə məhdudlaşmır. Həmçinin nəsillərarası körpü rolunu oynayan dil insana keçmişindən xəbər tutmaq, düşüncələrini gələcək nəsillərə çatdırmaq imkanı verir. Bu baxımdan, insanın həyatda ən çox ehtiyac duyduğu vasitələrdən biri kimi, dil, eyni zamanda, ondan istifadə edən toplumun mədəniyyəti ilə üzvi surətdə bağlı olur. Məhz dil və mədəniyyətin bir-birindən bəhrələnmək və inkişaf edərək zənginləşməsinin nəticəsidir ki, o, mənsub olduğu toplumun aynası və kimliyi hesab olunur. “Dil bir cəmiyyət üçün, sadəcə, ünsiyyəti təmin edən vasitə olmaqdan daha çox, bir millətin düşüncə və izahetmə zənginliyidir, müstəqilliyidir” [7, s.74]. Başqa bir deyimlə, dil mənsub olduğu xalqı tarixi ilə qırılmaz tellərlə bağlayan milli sərəvətdir. Böyük rus yazıçısı Lev Nikolayeviç Tolstoy “ideyanın, hissini, təfəkkürün canı” [5,s.30] kimi səciyyələndirdiyi dili əbəs yerə millətin ruhu ilə eyniləşdirmirdi. Azərbaycanın mütəfəkkir şairi Hüseyn Cavid haqlı olaraq, “Bir millətin lisanı mövcudiyətinin ən parlaq bürhanıdır” [2,s.386] deyə təqdim edirdi. Ümummillə lider Heydər Əliyev isə “Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Xalqın dilini yaşatmaq,

inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq isə xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur” [2,s.386] bəyanı ilə milli dilin inkişafı zərurətini və yolunu göstərirdi.

Bu səbəbdən, dil tarixən mənsub olduğu millətin qürur yeri, onun varlığını təsdiq edən həmişəyaşar bir amil olmuşdur.

Dil və onun daşıyıcısı olan millətin həyat tərzı, dünyagörüşü, sosial və psixoloji davranışları arasında son dərəcə yaxın əlaqə mövcuddur. Başqa sözlə, “dil mənalı və dəyərli mədəniyyət fondunun, mədəniyyətin qorunub saxlanılmasının və yayılmasının, adət-ənənənin və xalqın əsas ictimai özünüdərk vasitəsi” [11,s.135] rolunu icra edir. Milli kimliyin daşıyıcısı sayıldığına görə, hər bir millət zaman-zaman öz dilinə sahib çıxmaq, onu yüzillərin sınağından, yadellilərin təsirindən qorumaq ehtiyacı hiss etmişdir; məsələn: 132 il Fransanın müstəmləkəsi olmuş Əlcəzairdə ərəb dili daim sıxışdırılmış, hətta 1938-ci ildə də xarici dil elan olunmuşdur. Müstəqilliyini qazandıqdan sonra, Əlcəzair Hökuməti 1963-cü ildə bu ədalətsizliyə son qoyaraq, ərəb dilini ölkənin yeganə rəsmi dövlət dili elan etmişdir. Bununla da kifayətlənməmiş və onillərlə ölkədə ardıcıl şəkildə “beşillik ərəbləşdirmə planları” tətbiq olunmuşdur. Orta məktəblərdə ərəb dilini tədris etmək məqsədi ilə Misir və Suriyadan çoxlu sayda müəllim dəvət edilmişdir. Nəhayət, ərəb dilinin ölkənin yeganə rəsmi dil elan edilməsi barədə 1998-ci il iyul ayının 5-də qəbul olunmuş qanunda bütün rəsmi yazışmaların və ünsiyyətin ancaq ərəb dilində həyata keçirilməsi tələbi əksini tapmışdır. Fransız dilinin xarici dil elan olunması ilə nəticələnən həmin qanuna riayət etməyən ölkə vətəndaşlarına isə 5 min dinar məbləğində cərimə tətbiq edilməsinə qərar verilmişdir.

Qəribəlik bundadır ki, vaxtilə ərəb dilini sıxışdırmaq üçün bütün vasitələrə əl atan Fransa Hökuməti 1994-cü ildə fransız dilində “amerikanizm”lərdən istifadənin məhdudlaşdırılması ilə bağlı

qanun qəbul etmişdir [11,s.135]. Bu addımı milli dilin sıradan çıxmasının milli mədəniyyətin itirilməsinə səbəb olma ehtimalı ilə ingilis dilinin təsirinin müəyyən həddə saxlanması zərurəti görə izah etmişdir.

Adətən, “təfəkkürün qəlibi” adlandırılan dil, eyni zamanda, bir toplumun mədəni irsini, inancını, həyat tərzini anlayışını və düşüncə formasını ötürmə vasitəsidir. Fəlsəfi dilçilik məktəbinin banisi böyük alman dilçisi Vilhelm fon Humboldtun ifadəsi ilə desək, “Xalq dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir – bundan da güclü eyniyyət təsəvvür etmək çətindir” [1, s. 3]. Yenə də təsadüfi deyildir ki, görkəmli maarifçi-pedaqoq Firidun bəy Köçərli də ana dilini millətin mənəvi diriliyi, “həyatının mayəsi mənziləsində gürür” və “ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır” [4, s. 166] olaraq səciyyələndirirdi. Məhz bu səbəbdən, hər bir xalq üçün torpaq və “milyonlarla nəslin yaratdığı diridən də diri varlıq” [5, s. 29] olan dildən ibarət iki vətən mövcuddur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərdən, istər ayrı-ayrılıqda hər bir insanın, istərsə də toplumun, millətin həyatında dilin inkar olunmaz yerinin və rolunun olduğu şübhə doğurmur.

1. Qloballaşan dünyanın çağırışları və milli dillərin gələcəyi

Keçən əsrin 1980-ci illərindən başlayaraq, əvvəlcə iqtisadi, siyasi, daha sonra mədəni sahələrdə baş verən dəyişikliklər milli kimlik və dillərin gələcəyi barədə ciddi tərəddüdlərə səbəb oldu. Sadəcə, iqtisadçıların, idarəçilərin və siyasətçilərin deyil, ümumən, sıradan vətəndaşların da maraq dairəsinə daxil olan mədəni qloballaşma qızğın polemika predmetinə çevrildi [11, s.134]. Başlanğıcda müxtəlif dövlətlərin iqtisadi cəhətdən yaxınlaşmasını əsas alan qloballaşma həmin dövlətlərdə dil birliyi təmayülünü də ortaya çıxar-

mış oldu. Bu da sözügedən zaman kəsiyində qloballaşan dünyada insanlar kimi dillərin də tədricən qloballaşmağa məruz qalma ehtimalını gündəmə gətirdi. Nəticədə, zənginlik kimi qəbul edilən müxtəlifliyin yox olması, dillərin fərqliliklərinin azalmağa başlaması perspektivi haqlı narahatlıq doğurdu. İnsan övladının həyatda mövcud olmasının başlıca hikmətlərindən biri kimi, mədəni plüralizmin yerini qloballaşmanın meydana gətirdiyi tək rəngin tutacağına şübhə yeri qalmadı. İqtisadiyyat sahəsində qloballaşma gündəlik məişət, həyat tərzii və mədəniyyət sahəsində qloballaşma ilə vəhdət təşkil edir [13, s.115].

İnsanın dünyagörüşünün bəsitləşməsi, mənəvi dəyərlərinin getdikcə aşınması, əsrlərlə formalaşmış ənənəvi həyat tərzinin bir daha düzəlməyəcək şəkildə dəyişməsi proseslərin mümkün nəticələrini təxmin etməyə imkan verir. Tək dil, tək mədəniyyətin bərqərar olması isə ümumi evimiz olan Yer kürəsindəki həyatımızın konkret və mücərrəd mənada təktipli olacağını göstərir. Eynitipli geyim, yemə-içmə, əylənmə vərdişləri zaman içində standart düşüncə tərzinin formalaşmasına gətirib çıxaracaq. Bu da milli kimliyindən, mənsub olduğu mühitdən, ailə dəyərlərindən uzaqlaşan fərdlərin ortaya çıxması ilə nəticələnenəcək. Bir millətin isə tarix səhnəsindən silinməsində ilk mərhələ dilin pozulması ilə baş verir. Təcrübə göstərir ki, dilin pozulduğu bir şəraitdə toplumun pozulması da qaçılmaz olur. Haqqında bəhs etdiyimiz mənfi gedişatı normal hal olaraq qəbul edən bir şüurun formalaşması daha çox narahatlıq doğurur. Bu səbəbdən, çoxmədəniyyətlik yerinə tək bir mədəniyyətin hegemonluğu perspektivi, təbii ki, dünya birliyinə daxil millətləri təşvişə salır.

Bəzi ekspertlərin hesablamalarına görə, hal-hazırda dünyada, təqribən, 6800 “canlı dil” mövcuddur [11, s. 135]. Bu dillərin də əksəriyyətindən istifadə olunmur və onları şərti surətdə canlı adlandırmaq mümkündür. Yenə proqnozlara görə, XXI əsrin sonuna

qədər mövcud dillərin yarıdan çoxunun sıradan çıxma ehtimalı vardır. Bunun da səbəbi qloballaşma və miqrasiya ilə izah edilir. Bəzi müasir sosiolinqvistik araşdırmaların ortaya qoyduğu kimi, yaxın zaman kəsiyində dünya dillərinə uyğun olaraq, sadəcə, 5 dilin – ingilis, Çin, rus, ispan və ərəb dillərinin dünya dili kimi mövcud olma şansı vardır.

Fransız dilçisi Louis Jean Calvet özünün “Dillərin gələcəyi necə olacaq? Qloballaşmanın dillərə təsiri” adlı əsərində mövcud dillərin taleyi ilə bağlı məqamlara toxunur. Müəllif dünyadakı milli dillərin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu təsbit edərkən, həmin dillərdə danışanların sayının əsas alınması prinsipini yetərli saymır [17]. Bu fikrini də müasir dövrdə Çin və hind dillərinin daşıyıcılarının sayca çoxluq təşkil etmələrinə rəğmən, ingilis dili qədər beynəlxalq status kəsb etməmələri ilə əsaslandırır. Calvet ana dili və ya ikinci dil olaraq danışanların, dilin rəsmi və yaxud milli dil olaraq qəbul edildiyi ölkələrin, xarici ölkə universitetlərindəki fakültələrin, həmin dilə, yaxud dildən tərcümə edilən kitabların sayı, internet resurslarının kəmiyyəti və keyfiyyəti, bu dildə danışan xalqların təbii artım tempi və bunabənzər parametrlərin əsas alınmasını vacib hesab edir [17]. Hal-hazırda mövcud status etibarilə qlobal dil olmaq şansına daha çox keçən əsrin ikinci yarısından başlayaraq, müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərdən dolayı ön plana çıxmış ingilis dilinin sahib çıxdığı görünür. Belə ki, ABŞ, İngiltərə, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və digər ölkələrdə yaşayan, təqribən, 508 milyon insan ingilis dilini özünün ana dili olaraq qəbul edir [16, s. 351]. Ən önəmlisi də keçən əsrin son rübündə iqtisadiyyat, elm, texnologiya, diplomatiya və mədəniyyət sahəsində aparıcı rol oynayan ingilis dili 1-1,5 milyard insanın danışdığı dil halına gəlmişdir. Eyni zamanda, Fizika, Riyaziyyat, Kimya, Biologiya və tibb elmləri sahəsində keçirilən beynəlxalq konfranslarda işçi, iş dünyasının, əksər transmilli şirkətlərin daxili yazışma dili olaraq ingilis

dilindən istifadə edilir. Hava nəqliyyatı, turizm və bank sektorlarının, internetin də istisnasız ünsiyyət vasitəsi yenə ingilis dilidir. Beynəlxalq siyasət və diplomatiya sahəsində ingilis dilinin mövqeyi inkarolunmazdır. Nəhayət, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı başda olmaqla, beynəlxalq və regional təşkilatlarda belə, işçi dil kimi ingilis dilindən istifadə edilir. Bir sözlə, ingilis dilinin beynəlxalq müstəvidə ünsiyyət vasitəsi kimi mövqeyini qəbul etməliyik.

Düzdür, ingilis dilinin qlobal dil olması yolunda daşıyıcılarının sayı baxımından, Çin, hind, fransız, ispan, ərəb və rus dillərinin müəyyən müqaviməti mövcuddur. Xüsusilə bunu bir zamanlar fransız, ispan və rus dillərinin hegemonluğu altında olan bölgələrin təmsalında görmək mümkündür. Məsələn, Afrikanın böyük hissəsinə hakim kəsilmiş fransız, Latın Amerikasında ispan, nəhayət, keçmiş Sovetlər İttifaqına daxil olan müstəqil dövlətlərin əksəriyyətində geniş yayılmış rus dilinin hazırkı mövqeyini göstərmək mümkündür. Həmçinin Orta və Yaxın Şərq regionunda, Şimali Afrikada yayılmış olması ilə yanaşı, məskunlaşdıqları coğrafiyadan asılı olmayaraq, dünya müsəlmanları üçün Quran dili olan ərəb dilinin mövqeyi də danılmazdır. Saydığımız dillərin, müəyyən mənada, rəqib olmalarına rəğmən, ingilis dilinin yayılma sürətində hər hansı bir azalma müşahidə olunmur. Dünyanın ingilis dilinə olan obyektiv ehtiyacından doğan səbəblərlə yanaşı, ABŞ və İngiltərə öz dilini tanımaq, mənimsətmək, mədəniyyətini və dəyərlərini təbliğ etmək üçün məqsədyönlü fəaliyyət göstərir, maliyyə vəsaiti ayırır, müxtəlif layihələr həyata keçirir.

Digər ölkə vətəndaşları üçün son dərəcə cəlbedici görünən Amerikada və İngiltərədə təhsil və dil kurslarının nüfuzundan, imkanlarından məharətlə istifadə edilir. Həmçinin “The British Council”ün dünyanın 130 ölkəsində 230 mərkəzi ilə ingilis dilinin tanınması və yayılması istiqamətində göstərdiyi intensiv fəaliyyəti qeyd etmək olar.

Qeyd etdiyimiz üstünlükləri və xüsusilə Amerikanın beynəlxalq aləmdə oynadığı rolu nəzərə aldıqda, yaxın gələcəkdə ingilis dilinin qlobal dil olaraq qalma imkanlarını şübhə altına ala bilmərik. Qloballaşan dünyada milli dillərdə müəyyən təsir sahələrinin qaldığını və həmin sahələrin hansısa başqa dillərin nüfuz dairəsinə daxil olmasının qeyri-mümkünlüyünü inkar etmək olmaz. Burada, ilk növbədə, “milli mədəniyyətin televiziya, radio, dövrü mətbuat, ictimai təşkilatlar, teatr, məktəb qəbilindən bənzər sahələrini” [11, s. 135] qeyd etmək mümkündür. Həmçinin ailədaxili ünsiyyət daxil olmaqla, şifahi xalq yaradıcılığı ənənəvi mədəniyyətin, qohum dil qrupları arasında mövcud olan əlaqə kimi amillərin də milli dilin varlığını sürdürməsinə zəmin hazırladığı unudulmamalıdır [11, s. 135]. Nəticə etibarilə milli və mənəvi kimliyimizin qorunması baxımından, həyati əhəmiyyət kəsb edən dilləri yaşatmaq və əmanət kimi gələcək nəsillərə çatdırmaq məcburiyyətindəyik. Bunun üçün ümum-İslam mədəniyyətinin açarı rolunu oynayan ərəb dilinin mövcud durumunu və gələcək perspektivini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı.

2. Qloballaşma şəraitində ərəb dilinin potensial imkanları və perspektivləri

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz parametrlər prizmasından baxdıqda, BMT-nin 6 rəsmi və işçi dilindən biri olan ərəb ədəbi dili dünyanın 25 ölkəsində rəsmi dövlət dili statusuna malikdir. Təbii ki, həmin ölkələrin sırasına, ilk növbədə, Əlcəzair, Tunis, Mərakeş, Mavritaniya, Liviya, Misir, İordaniya, İraq, Livan, Suriya, Səudiyyə Ərəbistanı, Yəmən, Küveyt, Bəhreyn, Qətər, BƏƏ, Oman, Sudan, Fələstin kimi ənənəvi ərəb kimliyi ilə tanınan dövlətlər daxildir. Həmçinin fransız dilinə də rəsmi dil statusu verilmiş Çad, Qərbi Sahara, Cibuti, Qəmər adaları, yerli Somali və tiqrinya dilləri ilə yana-

şı, Somali və Eritreya kimi qeyri-ənənəvi ərəb ölkələrində ərəb dili ikinci rəsmi dil kimi qəbul edilir. Digər tərəfdən, körfəz müharibələri nəticəsində İraqda ərəb dili rəsmi dil statusunu kürd, iki yerə bölünmüş Sudanda isə ingilis dilləri ilə paylaşmaq məcburiyyətində qalmışdır. 2002-ci ildə uzunsürən mübarizədən sonra, Əlcəzairdə yeni qəbul edilmiş konstitusiyaya görə, ölkə əhalisinin 27%-ni təşkil edən bərbərlərin dili milli dil statusu qazanmışdır. Bundan başqa, 2011-ci ildən müstəqil dövlət kimi tanınan Cənubi Sudanda və bir sıra Afrika ölkələrində, Malta, Türkiyə, Kipr, İran və Əfqanıstanın müəyyən bölgələrində də ərəb dili ləhcələrinə rast gəlinir. Hazırda yayıldığı coğrafiyanın əhatə etdiyi ölkələrin sayı baxımından, 7 beynəlxalq dildən üçüncüsü hesab olunan ərəb dili, təxminən, 370 milyona yaxın əhalinin məskunlaşdığı ərazidə rəsmi statusa malikdir [17].

Təqribi hesablamalara görə, ümumən, ərəb dilində danışanların sayının 420 milyon insan olduğu ehtimal edilir. Bu da ərəb dilinin mədəni qloballaşma prosesində varlığını qoruyub saxlamaq imkanının inkarolunmaz dərəcədə böyüklüyünü göstərir.

Şübhəsiz, ərəb dilinin daha geniş coğrafiyada yayılmasında və rəğbətlə qarşılınmasında hazırda 12 ərəb ölkəsində fəaliyyət göstərən 20 ərəb dili institutu və mərkəzi tərəfindən xarici ölkə vətəndaşları üçün ərəb dili kursları təşkil edilməsinin inkarolunmaz rolu vardır. Həmçinin bir çox xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən 123-dən çox ərəb dili mərkəzinin bu dilin və onun təmsil etdiyi mədəniyyətin təbliğinə xidmət etməsi təqdirəlayiq təcrübədir [3, s.177]. Eyni zamanda, Cənub-Şərqi Asiya və Afrikada yerləşən müsəlman ölkələrinin məktəblərində tədris edilən ikinci məcburi dil statusuna malik olan ərəb dilinin Amerikanın bir sıra universitetlərində bakalavriat və magistratura pillələrində öyrənilməsi az əhəmiyyət kəsb etmir.

Ərəb dilinin qloballaşma şəraitində varlığını qoruyub saxlanması və inkişaf etməsi ehtimalının olmasının başqa səbəbləri də var-

dir. Əvvəla, ərəb dili söz ehtiyatı və milli termin yaradıcılığı baxımından dünyanın ən zəngin dillərindən biridir. Təbii ki, qloballaşma qarşılıqlı iqtisadi maraqların nəticəsi olaraq, milyardlarla ölçülən infrastruktur və gələcək meqalayihələrə sərmayə qoyulması, həmçinin Şərq ölkələrinin Qərbin texnoloji yeniliklərinə ehtiyacı olması səbəbindən, ərəb dünyasını Avropaya daha da yaxınlaşdırdı [13, s. 114]. Qərb ölkələri üçün ərəb Şərqi geniş iqtisadi fəallıq vəd edən böyük imkanlar məkanıdır. Digər tərəfdən, məşum 11 Sentyabr terror aktının ardınca İraqın işğal edilməsi, 2011-ci ildə Tunis, Misir, Liviya, Suriya və Yəməndə başlayan “ərəb baharı”nın, sözün əsl mənasında, qısa dönməsi nəticəsində çarəsiz insanların Qərbə miqrasiyasının artmasına gətirib çıxardı.

Uzun əsrlər boyu milli identiklik üzərində qurulan Avropa cəmiyyəti miqrant axınından sonra tamamilə yeni həyat tərzini qəbul etdi. Çoxlu sayda ərəb miqrantın Avropada məskunlaşması Qərbi fərqli dəyərlər sistemi reallığı ilə qarşı-qarşıya qoydu [16, s.348]. Beləcə, miqrantların cəmiyyətin sosial infrastrukturuna və vəziyyətinə artan təzyiqləri nəticəsində yaranan təhlükələr müasir Avropanın ən mürəkkəb problemlərindən birinə çevrildi. Avropa ölkələrində müsəlmanların sayca üstünlük təşkil etmə perspektivi bəzi Avropa ölkələrində islami şüarlarla törədilən terror hadisələri müəyyən irqçi və şovinist, hətta siyasi dairələr tərəfindən rasizmi, ksenofobiyə təşviq edən çağırışların artmasına gətirib çıxardı. Bu da miqrasiya problemi ilə məşğul olan mütəxəssislərə “Şərqi qərbləşməsi” və “Qərbin şərqləşməsi” perspektivindən danışmağa əsas verdi. Bununla bərabər, sığınacaq tapdıqları ölkələrdə ərəb miqrantlarına qarşı formalaşan ziddiyyətli münasibət nəticəsində, Qərbin kütləvi mədəniyyətinin, dəyərlərinin və həyat tərzinin ərəb dünyasına təzyiqlərini özünü büruzə verdi. Təbii ki, belə bir şəraitdə məcburən qütb ölkələrə sığınmaq məcburiyyətində qalmış ərəb vətəndaşlarının öz dillərinə sahib çıxma ehtimalı gözlənilən və anlaşılmalıdır.

Əlbəttə, ərəb dilinin mövcud potensialını qoruyub saxlaya bilməsində elmi və texnoloji yeniliklərə açıq olmasının əhəmiyyəti böyükdür. Eyni zamanda, ərəb dilinin elm, mədəniyyət, musiqi, ədəbiyyat sahəsində, dövrü mətbuatda və tele-radio verilişlərində, sosial mediada əsas dil olması vacibdir. Həmçinin bu dilin daşıyıcılarının gündəlik həyatda ərəb dilindən istifadə etmələri labüddür. Xüsusilə zəngin körfəz ölkələrində ərəb ailələrində ünsiyyət vasitəsi kimi ərəb dilində danışılması son dərəcə önəmlidir. Maraqlıdır ki, bu qəbildən ailələr övladları ilə ingilis dilində danışdıqları halda, filippinli dayələr uşaqlarla ərəb dili vasitəsilə ünsiyyət saxlayırlar. Eyni tendensiya ailələrin gələcək karyera qaygısı səbəbindən övladlarının ingilis dilində təhsil almalarına üstünlük vermələrində də müşahidə olunur. Nəticədə, orta məktəblərdə ingilis dilində təhsil alan gənclər daha sonra əsasən, Qərb universitetlərinə üz tuturlar. Bütün bu amillər ərəb dilinin qloballaşan dünyada qorunması və yaşaması ilə bağlı müəyyən narahatlıq doğurur.

Halbuki ərəb dilinin qorunmasının ən böyük təminatı bilavasitə İslam dini ilə bağlıdır. Əvvəla, ərəb dili çoxsaylı dünya müsəlmanları üçün ilk növbədə, sonuncu İlahi Kitabın dilidir: *“Beləliklə, biz onu (Qurani) ərəbcə bir qanun olaraq nazil etdik”* (13:37) və yaxud *“Biz Qurani ərəbcə nazil etdik ki, onu anlayasınız”* (43:3). Digər önəmli bir xüsüs Qurani müsəlmanlara ən mükəmməl şəkildə təbliğ və təmsil edən Hz.Peyğəmbərin (s.ə.s.) ana dili olması ilə bağlıdır.

Bildiyimiz kimi, “Qurani-Kərim” ərəb dilində nazil olmuş və ərəb ədəbi dilinin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Ərəb dili həm də İslam coğrafiyasına daxil olmuş xalqların milli dillərinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Sadəcə, ərəblər deyil, ümum-İslam mədəniyyətinin təşəkkülündə və inkişafında mühüm rol oynamış İslam dininin bütün ardıcılıarı bilavasitə elm dili olan ərəb dili sayəsində birləşməyə nail olmuşlar. Onlar yazı mədəniyyə-

tinin formalaşması prosesində ərəb qrafikasından istifadə etmiş, ərəb dilindən çoxlu sayda ümumişlək sözlər və xüsusi terminlər almışlar. Bunun təkzibolunmaz timsalı kimi, Orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin təşəkkülündə və inkişafında ərəb dilinin müstəsna yerinin olmasını göstərmək kifayətdir. Belə ki, həmin dövrə aid elmi əsərlərin yazıldığı ərəb dili haqlı olaraq, zəngin və çoxşaxəli yazılı abidələrimizin açarı sayılır. Əsrlərin sınağından uğurla çıxmış, təbii və bəşəri fəlakətlərdən xilas olaraq günümüzdə gəlib-çatmış yazılı abidələr bunun ən bariz nümunəsidir. Təsadüfi deyildir ki, milli mədəniyyətimizin dərin qatlarına nüfuz etdikcə, İslam dininin Azərbaycanda bərqərar olmasından sonrakı dövrdə ərəb dilinin elmi əsərlərin əsas dilinə çevrildiyinin şahidi oluruq. Bilavasitə həmin dövrdən başlayaraq, müxtəlif elm sahələrinə, o cümlədən İlahiyyat, Fəlsəfə, Məntiq, Dilçilik, Tarix və Astronomiyaya dair əsərlərin məhz ərəb dilində yazılması, üzünün köçürülərək, geniş coğrafiyada yayılması hadisəsi baş vermişdir. Bunun da nəticəsində xilafətin tərkibinə daxil olmuş bütün xalqların müştərək yazılı abidələri təşəkkül tapmış, dünya mədəniyyəti xəzinəsində özünəməxsus yer tutan incilər meydana gəlmişdir. Belə bir şəraitdə formalaşmış, inkişaf etmiş ərəb dili sayəsində Azərbaycan mədəniyyəti ümummüsəlman mədəniyyətinin zəngin və ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil etmişdir.

Böyük qürur hissi ilə azərbaycanmənşəli alimlərin həmin dövrün tanınmış elm, mədəniyyət mərkəzlərində tədris və elmi fəaliyyətlə məşğul olduqlarını, özlərindən sonra zəngin elmi irs buraxdıqlarını qeyd edə bilərik. Böyük bir dövlətin rəsmi dilinə, elm və mədəniyyət mərkəzlərinin atributuna çevrilmiş ərəb dilinin azərbaycanlı alimlərin yetişməsində oynadığı tarixi rol da təqdirəlayiqdir. Həmçinin ərəb dili elmi fikirlərin yayılmasına, elm və mədəniyyətimizin layiqli təmsilçilərinin, sadəcə, Yaxın və Orta Şərqdə deyil, hətta Afrikada və dünyanın digər uzaq bölgələrində tanınmasına yol açmışdır. Çoxlu sayda azərbaycanlı filosof, alim və ədiblərin yarat-

dıqları məktəb və cərəyanlar yenə bu dilin vasitəsilə yayılmış, özünə çoxlu sayda ardıcıl toplamışdır.

Nəticə

Beləliklə, ərəb dili, sadəcə, ərəblər üçün deyil, ümum-İslam mədəniyyətinin daşıyıcısı olan bütün müsəlmanların marağı baxımından, qloballaşma şəraitində mədəni kimliklərinin qorunub saxlanılmasının təminatıdır. Ərəb ölkələrində bir-birindən fərqli dialektlər olsa da unudulmamalıdır ki, ərəb ölkələrini və İslam dünyasını birləşdirən məhz ərəb ədəbi dilidir. Bu səbəbdən, zaman-zaman ortaya atılan ləhcələrə rəsmi dil statusunun verilməsi təklifləri birmənalı şəkildə qəbul edilməməli və ərəb ədəbi dilinin qorunub saxlanılması təmin olunmalıdır.

İbtidai və orta təhsil müəssisələrində tədris dili olaraq ərəb dilindən istifadə dövlət təminatı altına alınmalıdır. Ərəb dilində elmi terminologiyanın inkişafına nail olmaq məqsədilə elm dili kimi ərəb dilinin tarixi rolu təkrar canlandırılmalıdır. Sosial mediada, internet məkanında ərəb dilinin işləklik qazanması üçün bütün imkanlardan istifadə edilməli, ərəb dilində tərcümə fəaliyyəti genişləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aforizmlər: seçilmişlərdən seçilmişlər. Prof. dr. Səlahəddin Xəlilovun təqdimatında, Bakı, Çaşıoğlu, 2012, 560 səh.
2. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992, 192 səh.
3. Babaşlı Məmmədəli. Ərəb filologiyası ixtisası üzrə bakalavr kadr hazırlığı: mövcud təcrübə və yeni təmayüllər. “Qeyri-ərəblərə ərəb dilinin tədrisi məsələlərinə müasir baxış” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, 1-2 may 2008 s. 185-198

4. Bayramov Akif, Məhərrəmov Ziyəddin, İsgəndərzadə Mustafa. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, "ULU", 2015, 236 səh.
5. Xəlilov Buludxan. Dil - söz çələngi. Bakı, "Elm-təhsil" nəşriyyatı, 2012, 182 səh.
6. Kaddur, Ahmet Muhammed. Arap Dili ve Dil Fikri. The Journal of International Social Research Volume 3/10 Winter 2010, s.369- 375
7. Sezer, Zekeriya. Dilini Koruyan, Geleceğini Korur. Türk Dili. Mayıs 2018 Yıl: 68 Sayı: 797, s.73-78
8. Алпатов В.М. Глобализация и развитие языков. URL:<http://www.anti-glob.ru/st/alpatov.htm>
9. Асаул А.Н., Джаман М.А., Шуканов П. В. Этногеографические факторы глобализации и регионализации мира. – СПб.: АНО «ИПЭВ», 2010. – 296 с.
10. Зеленев Л.А., Владимиров А.А., Степанов Е.И. Современная глобализация. Состояние и перспективы. М.: Ленанд, 2010. 304 с.
11. Прокаева О.Н. Функционирование национальных языков в эпоху глобализации. Международный научный журнал «Инновационная наука». 2015, №6, с. 134-135.
12. Сметанина-Болдвин Ю.В., Маслова Е.В. Интернет как информационное, языковое и социальное явление и его роль в глобализации и локализации мировых языков. Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика. 2009, №1, с.176-183
13. Тройнина Т.В. Арабский восток в процессе глобализации. Вестник НГУ. Серия:Ис-тория, филология. 2012, том 11, выпуск 4, Востоковедение.с.114-117

14. Фаткулин Б.Г. Арабский правовой язык в условиях глобализации. Монография Издательский центр ЮУрГУ, 2015, 157 с.
15. Шкваря Л.В. Современные арабские концепции субрегиональной экономической интеграции и глобализации. Вестник РУДК, сер. Экономика 2007, №1, с.21-26
16. Яковлев А.И. Страны Востока в эпоху глобализации: синтез традиционного и современного. — М.: НОЧУВПО «Институт стран Востока», 2015. — 392 с.
17. <http://www.umranhareketi.com>

**РАСТУЩАЯ РОЛЬ И ПОТЕНЦИАЛНЫЕ
ВОЗМОЖНОСТИ АРАБСКОГО ЯЗЫКА В
ГЛОБАЛИЗИРУЮЩЕМСЯ МИРЕ**

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрены роль языка в жизни человека и общества, важность языкового разнообразия и возможное влияние глобализации на функционирование существующих языков в мире. Кроме того, были проанализированы вопросы, связанные с нынешним положением арабского языка, его растущей ролью и потенциальными возможностями. Также рассмотрены перспективы развития арабского языка не только как национального языка арабов, но и в общеисламском контексте, а также задачи, стоящие перед ним.

Ключевые слова: глобализация, национальные языки, культурное разнообразие, арабский язык.

Assoc. Prof. Mammadali Babashli

THE GROWING ROLE AND POTENTIAL OF ARAB LANGUAGE IN A GLOBALIZING WORLD

SUMMARY

The present article covers the role of language in human and community life, the importance of language diversity, and the possible impact of globalization on the development of existing world languages. Besides, the current state of the Arabic language, its growing role and its potential have been considered. The article studies the prospects for the development of the Arabic language not only as the national language of the Arabs, but also in a general Islamic context, as well as the tasks it faces.

***Keywords:** globalization, national languages, cultural diversity, the Arabic language.*

“QURANI-KƏRİM”İN ƏSRARƏNGİZ ECAZKARLIĞINDA BƏLAĞƏT VƏ FƏSAHƏTİN ROLU

dos. Faiq Ələkbərli

*AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
faikalekperov@mail.ru*

XÜLASƏ

“Qurani-Kərim” peyğəmbərliyin isbatı olaraq göndərilmiş və bu kitabın bənzəri ortaya çıxmamışdır. Bu mövzuda fərqli düşüncələr ortaya çıxmış və Quranın bənzərsizliyinin səbəbi araşdırılmışdır. Bəziləri bu səbəbi nəzmdə, bəziləri də nəzmin göstəricisi olan bəlağət və fəsahtədə görmüşlər. Bu məqalədə bəlağət və fəsahtin “Qurani-Kərim”in ecazkarlığına təsiri tədqiq edilir.

Açar sözlər: Quran, möcüzə, ecaz, nəzm, bəlağət, fəsaht.

Giriş

Peyğəmbərliyin isbatı kimi əsas şərtlərdən biri möcüzə hesab edilmişdir. “Mücüzə” sözünün mənası terminologiyada “Allahın peyğəmbərlər vasitəsilə həyata keçirdiyi, heç kəsin edə bilməyəcəyi fəvqəltəbii bir hadisə” (Süyuti, 2006, (II) s.1001) olaraq başa düşülmüşdür. Göndərilən hər peyğəmbər sözünün həqiqət olduğunu isbat etmək üçün insanların təkrarlama bilməyəcəyi bir möcüzə göstərməlidir. Bu, əsasən, təbiətüstü hadisələrlə bağlı olmuşdur. Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) əsas möcüzəsi “Qurani-Kərim” hesab edilmişdir. “Qurani-Kərim”in əsrarəngliyi və mətnində təkrarının gətirilməsi ilə bağlı meydan oxunmasına (“Bəqərə” 2/23; “Yunus” 10/38; “Hud” 11/33; “İsra” 17/88; “Qəsəs” 28/49; “Tur” 52/34) baxmayaraq, təkrar edilməsinin imkansızlığı onu Peyğəmbərin möcüzəsi kimi təsdiqləmişdir.

1. Ecaz sözünün mənası

Quranın möcüzəliyinin hansı cəhətdən meydana gəlməsi mübahisə mövzusu olmuşdur. İslam alimləri, əsasən, onun ecazı üzərində çox dayanmışlar. Ecaz deyəndə “acizlik, gücsüzlük” mənası başa düşülmüşdür. Terminologiyada isə insan qüdrətinin təkrarını gətirməkdən aciz və ya gücsüz olması, bu acizliyin də keçmiş və gələcək zamanı əhatə etməsi, davamlı olub müəyyən zamanla çərçivələnməməsidir (ər-Rafii, Qahirə, 1961, s. 156). Burada ecazla-möcüzə sözünün eyni kökdən olmasına və yaxın mənalar bildirməsinə baxmayaraq, hər iki sözə fərqli aspektdən yanaşılmışdır. Belə ki, möcüzə təbiətüstü hadisələri əhatə etmişdir. Ecaz isə sadəcə, “Qurani-Kərim”ə aid edilmiş və daha çox ifadəsinin təkraredilməzliyi, yaxud əsrarəngizliyi ön planda tutulmuşdur. Möcüzə məfhumu Quran ecazı üçün əsas, yaxud mərkəzi xüsusiyyəti daşımaqda, Quranın ecazkarlığı möcüzənin əhatə dairəsində tədqiq edilməkdədir.

2. Quran ecazkarlığını göstərən faktorlar

“Qurani-Kərim”in ecazkarlığı mövzusunda xeyli mübahisə ortaya atılmışdır. Bunlardan sərfə nəzəriyyəsi (Quranın bənzərini gətirməkdə aciz buraxılmaq), rəqəmlə bağlı ecazkarlıq (Quranda bəzi sözlərin, yaxud hərflərin rəqəmlərlə ifadəsi), tarixi ecazkarlığı (keçmiş, yaxud gələcək haqqında xəbərlər) nümunə gətirmək mümkündür. Quranın ecazı haqqında danışırlarkən daha çox onun ifadə üslubu nəzərdə tutulmuşdur.

Quranın möcüzəviliyi, əsasən, onun nəzmi ilə əlaqəli hesab edilmişdir. Belə ki, sözlərin quruluşu, sözlərlə mənanın dəqiq ifadəsi, bunun üçün onların düzgün düzülməsi və işlənmə yeri olaraq nəzm nəzəriyyəsini müdafiə edənlər olmuşlar. Bu düşüncəni ilk dəfə ortaya atan Mötəzilə alimi Cahiz olmuşdur (Əmmar, Dəməşq, 1998, s. 122).

Cahizə görə, Quran öz sözlərinin quruluşu və düzülüşü ilə meydan oxumuş və ecazını isbat etmişdir. Belə ki, nəzm dedikdə sözlərin həm qəlib, həm xüsusi seçimi, həm qulağa xoş gəlməsi, həm də xüsusilə qeyd ediləcək məna ilə həmahənglik təşkil etməsi nəzərdə tutulmuşdur. Burada, xüsusilə sözlərin mənanı tam istənilədiyi kimi ifadə etməsi qeyd olunmalıdır. Sözlərin lətafətli səslənişinə baxmayaraq, bəzən onun istənilən mənanı ifadə etməməsi problem yarada bilər. Cahizə görə isə bu, “Quranı-Kərim”də ən yüksək səviyyədə təmin edilmişdir (Cahiz. Rəsailul-Cahiz. Qahirə, 1979, (III), s.251).

Quranda, sadəcə, məna ifadə edilməsi ön planda tutulmamışdır. Mənanı ifadə edərkən, eyni zamanda, sözlərin xüsusi seçilməsinə əhəmiyyət verilmişdir. Nümunə olaraq “Qüreyş” surəsindəki “الجوع” (aclıq) sözünü göstərmək mümkündür (Qüreyş 106/4). Bu sözü əvəz edə biləcək “السغب” (aclıq) sözünün istifadə edilməməsinin səbəbi həm verdiyi məna, həm də sözün quruluşu ola bilər. Belə ki, birinci söz cəza, ağır kasıblıq, acizlik mənasını verərkən, digər söz isə öhdəsindən gəlinə bilən çətinlik kimi başa düşülür. Buna görə də həmin ayədə istənilən mənanın ifadə edilməsi üçün birinci söz daha uyğun gəlmişdir. Digər bir nümunə də “المطر” (yağış) və “الغيث” (şiddətli yağış) sözləri ilə bağlıdır (“Əraf” 7/84; “Hud” 11/82; Nəml 27/85). Birinci sözün “intiqa” mənası da olduğu üçün yerində istifadəsi mənaya daha çox çalar gətirmişdir (Cahiz əl-Bəyan vət-təbyin. Beyrut, 1968, (I), s.18).

Quranın nəzminin yüksək səviyyədə olmasını göstərən əsas faktor mənanın ifadə edilməsi deyildir. Məna tərtibi ilə yanaşı, sözlərin həm də bir-birinə bağlanması, bir-birinə aid edilməsi və bir-birini dəstəkləməsi əsas təşkil etmişdir (Cürçani, Qahirə, 1984, s. 55). Bu isə nəhv elminin qaydalarının istifadəsi deməkdir. Yəni bir sözün nəzminin fərqliliyi və keyfiyyəti onun nəhv mənalının və hökmlərinin istifadəsi ilə düz mütənasıblıq təşkil etməlidir (Cürçani, Qahirə, 1984, s. 83).

Nəzmin ən üst səviyyədə həyata keçməsi üçün zehndəki məna ilə həmin mənaya dəlalət edən ləfz arasındakı uyğunluq əhəmiyyət daşıyır. Bu ölçü sözlərin həm bəlağətinin, həm də bəyan elminin sahəsinə daxildir. Bunu isə mükəmməl şəkildə müəyyən etmək çox çətinlikdir, çünki mənalar beyində sözlərdən daha sürətli meydana gəlir.

Bəzən beyindəki fikri tam mənası ilə ifadə etmək həddən artıq çətin olur. İnsanın söz ehtiyatı nə qədər çox olursa-olsun, bəzən həqiqi və məcazi mənaları ifadə etməkdə, xəyalını sözlərlə ortaya çıxarmaqda çətinlik çəkməsi təbiidir. “Qurani-Kərim”də isə bu uyğunluq mükəmməl şəkildə özünü büruzə vermişdir. Bu səbəbdən, Quranda söz və məna uyğunluğu ən üst səviyyədə olub, ecazkarlığının təzahürüdür (Şeyxun, Qahirə, 1978, s. 62).

“Qurani-Kərim”in nəzminin üstünlüyündən bəhs edərkən, həm də mətninin bütünlüyü diqqəti çəkmişdir. Əslində, Quranın nəzmi müxtəlif şəkildə, fərqli üslublarla ortaya çıxsa da, bəlağət cəhətdən ahəngi və mətn bütünlüyü, fikirlərin bir-birini tamamlaması ən üstün şəkildə meydana çıxmışdır (Baqillani, Beyrut, 1986, s. 59–61). Nümunə olaraq qissələrdəki uyğunluğu qeyd etmək mümkündür. Belə ki, hər hansı bir qissə başqa yerdə təkrarən qeyd edilərkən, fərqli sözlər və fərqli şəkildə əldə edilən nəticə ilə qarşıya çıxmaqdadır. Bu da oxucunu sıxmamaq, incitməmək və istənilən mənanı çatdırmaq üçün uyğun bir bəlağət üstünlüyü kimi qeyd edilmişdir. Bu cəhətdən, Adəm və Musa peyğəmbərlərin qissələri ən çox təkrarlananlar arasında qeyd edilir (Adəmin qissəsini müqayisə etmək üçün baxın: “Bəqərə” 2/30-36; “Əraf” 7/11-25; Musanın qissəsini müqayisə etmək üçün baxın: “Taha” 20/9-98; “Qəsəs” 28/3-48). Bununla yanaşı, öyüd, hikmət, əhkam, xəbərdarlıq, qorxutma, müjdələmə, yüksək əxlaq, tarixi məlumatlar və digər bu kimi məsələlərin uyğunsuzluq, fərqlilik və birinin digərini inkar etməsi kimi bir xüsusiyyətinin olmaması, Quranın təkraredilməz nəzminin ecazkarlığını meydana çıxarmışdır.

3. “Qurani-Kərim”də bəlağət və fəsahtin yeri

Bu üstünlüklər Quranın bəlağətini ortaya çıxarmışdır. Bəlağət deyərəkən, əsasən, sözlərin açıq şəkildə ifadəsi, sözün başadüşülən olması, yer və zamanın uyğun şəkildə istifadəsi nəzərdə tutulmuşdur. Bəlağətin həyata keçməsi və ya bəlağətli danışmaq üçün az sözlə çox məna ifadə etmək, sözlərin vəziyyətə uyğun gəlməsi, sözün dil qaydalarına görə tərtib edilməsi mühümdür (Nasrullah Hacı-müftüoğlu, Ərzurum, 2001, s. 25-26).

Bəlağətin insan tərəfindən istifadəsi əlçatmaz deyildir, hətta müəyyən bir sistem çərçivəsində elm kimi də öyrənilmişdir. Bunun sözlə təzahüründə son və ən mükəmməl ifadəsi Quranda meydana gəlmişdir və öyrənilərək əldə edilən bir şey deyil, əksinə, əlçatmazlığını qoruyan bir üslubdur (Rummani, Qahirə, t.y., s. 69–70).

Bəlağətə görə, sözlər həm bəyan, həm də məntiqi cəhətdən müəyyən qəliblərə sığa bilər. Bəzi bəlağət növləri ərəb dilində olan hər sözdə olmaya da bilər. Həmin sözü istifadə etmə sənəti o sözə bəlağət cəhətindən gözəllik qata bilər. Bu gözəllik bəlağətin, sadəcə, tək tərəfini əks etdirməz. Nümunə olaraq, sadəcə, istiarə, məcaz və ya kinayə istifadə edilməməkdədir. Bunların hər biri bəyan elmi və məntiqi cəhətdən öz yerinə görə istifadə edilməkdədir. Bütün bunlar Quranda ən gözəl şəkildə istifadə edilmiş və ecazkarlıq həyata keçmişdir (ər-Rafii, Qahirə, 1961, s. 292-293).

Bəlağətin meydana gəlməsi üçün iki əsas şərt mühümdür ki, bunlardan biri ibanədir. Yəni sözün açıq-aydın olmağı və asan başa düşülməsi vacib faktorlardandır (İmad Həsən Mərzuq, İskəndəriyyə, 2005, s. 25). Burada mənanın əhəmiyyəti ön plandadır. Söz nə qədər gözəl olur-olsun, yerində istifadə edilməsə və başadüşülən olmasa, təsirini itirər.

Digər bir şərt isə imtadır, yəni qulağa xoş gəlməsi və qəlib gözəlliyidir (İmad Həsən Mərzuq, İskəndəriyyə, 2005, s. 36). Burada

da sözün əhəmiyyətinə diqqət çəkilmişdir. Bir mənanı ifadə etmək üçün bir çox sözdən istifadə edilə bilər. Həmin sözlərin arasından seçiləni mənanı ən gözəl şəkildə ifadə edə bilən və eyni zamanda, qalibi ilə cümlədəki yerinə tərs düşməyəcək şəkildə olmalıdır. Qısa-sı, söz mənadən, məna da sözdən fərqli olmamalı, bir-birlərini tamamlamalıdır. Buna görə də bəlağət üçün həm söz, həm də məna göz önündə tutulmalıdır.

“Qurani-Kərim”in ecazarlığına dəlil olan digər əsas məsələ onun fəşahətidir. Fəşahətin hərfi mənası “açıq-aydın olmaq”, “havanın açıq olması” deməkdir (ibn Mənzur, Beyrut, t.y., (XXXVIII), s.3411). Dilçilərin terminologiyasında isə ifadələrin qüsurlardan uzaq olması kimi başa düşülmüşdür. Fəşahətlə bəlağətin eyni mənada istifadə edilməsinə baxmayaraq, ayrı mənalara gəldiyini iddia edənlər də olmuşdur. Belə ki, bəlağət həm söz, həm də mənaya aid ikən, fəşahət, sadəcə, sözün quruluşu, istifadəsi və morfoloji xüsusiyyətlərinə aid edilmişdir (ibn Sinan əl-Hafəci, Beyrut, 1982, s. 59).

Qazi Əbdülcəbbara görə, fəşahət tək bir sözdə deyil, sözə əlavə edilən digər xüsusiyyətlərdə daha çox ortaya çıxa bilər. Bu da sözün cümlədə necə istifadə edilib, mənanı ifadə etmə xüsüsünə aid ola bilər. Fəşahətin ortaya çıxması üçün bir neçə şərt lazımdır:

1. Lazım olan sözün doğru şəkildə seçilməsi.
2. Seçilən sözün düzgün qrammatik qaydalara uyğun olması.
3. Təqdim (sözün əvvəlki sözlərə uyğun gəlməsi), təxir (sözün sonrakı sözlərə uyğun gəlməsi), tərifi, nəkrəlik (inkar) və digər bu kimi xüsüsünün istifadəsi baxımdan sözün yerinin üsluba görə doğru şəkildə müəyyən edilməsi (Qazi Əbdülcəbbar, Qahirə, 1962, (XVI), s.199).

Bu məsələyə nümunə olaraq bir ayəni misal gətirmək mümkündür. “Bəqərə” surəsinin ikinci ayəsində “رُبِّ” sözü həm istifadəsinə, həm də yerinə görə diqqət çəkmişdir. Belə ki, həmin sözün yerinə eyni mənanı verən “شك” və ya “مرية” sözləri istifadə edilə bilməsinə baxmayaraq, xüsusilə seçilməsi diqqətçəkicidir. Şübhəni ifa-

də edən digər iki söz iki amil arasındakı tərəddüdə işarə edərəkən, “رَيْبٌ” sözü zənn, nigarançılıq, narahatlıq mənalərini əhatə edir ki, bu da həmin sözün seçilərək heç bir şübhəyə yer verilməməsi hədəfini daşımaqdadır. Yəni ola bilsin, “şəkk” sözünün mənasında doğruluq payı olsun. Quranda seçilən “رَيْبٌ” sözü isə hər hansı bir doğruluq payına malik olmayan şübhə mənasında işlənmişdir.

Digər tərəfdən, ayədəki inkar ədatından sonra “رَيْبٌ” sözü adlıq halda ola biləcəyi zaman, təsirlik halda işlənməsinin məqsədi heç bir şəkildə tərs düşüncəyə yol verməməsini bildirməkdir. Burada da sözün qrammatik quruluşu mənanı dəstəkləmişdir.

Üçüncü amil olaraq, sözün lazım olan şəkildə doğru yerdə istifadəsinə nümunə kimi, “رَيْبٌ” kəlməsinin “فِيهِ” ifadəsindən əvvəl gəlməsi göstərilə bilər. Əgər bunun əksi cümlədə öz yerini tapsaydı, yəni həmin sözlər yer dəyişdirmiş olsaydı, ifadə ediləcək məna öz əksini tapmazdı. Beləliklə, “Quranda heç bir şübhə yoxdur” ifadəsinə qarşı hansısa bir düşüncənin ola biləcəyi ehtimalı mövcud olardı ki, bu da dəqiq mənanı əhatə etməzdi (Fəzl Həsən Abbas, Oman, 2009, s. 57–58).

Qeyd edək ki, fəsahtədə üstünlük əldə etmək üçün sözün seçiminin, onun ifadə şəklinin və yerinin ən yaxşı şəkildə olması, mənanı tam və əhatəli, heç bir şübhə və anlaşılmazlığa yol vermədən ifadə etməsi labüddür.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək mümkündür ki, “Qurani-Kərim”in ecazarlığı haqqında bir çox fikir olmasına baxmayaraq, əsasən, onun üslub və ifadə zənginliyinə daha çox diqqət yetirilmişdir. Təsadüfi deyil ki, “Qurani-Kərim”ə inanmayanlara meydan oxunmuş və bənzərinin gətirilməsi tələb edilmişdir. İfadələrin mükəmməl seçimi, mənanın ən yüksək səviyyədə ifadəsi, ərəb dilindəki zəngin

söz ehtiyatından ən üstün şəkildə istifadə onun ecazına daha çox sübut kimi gətirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəlağət və fəsahtin ən üstün nümunələrinin ərəb ədəbiyyatında zirvədə olduğu dövrdə Quranın meydana gəlməsi və hər kəsi bənzərsiz üslubu ilə heyran etməsi Həzrət Peyğəmbərə verilən ən böyük möcüzə kimi qəbul edilmiş, beləliklə, əsrlərlə bu dinin isbatı kimi öz varlığını sübut etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baqillani, Əbu Bəkr Muhəmməd b. Tayyib Bəsri. Təmhidul-əvail və təlxisud-dəlail. (thq. İmaduddin Əhməd Heydər), Beyrut, 1986
2. Cahiz, Əbu Osman Amr b. Bəhr əl-Kinani.əl-Bəyan vət-təbyin. Beyrut, 1968
3. Cahiz, Əbu Osman Amr b. Bəhr əl-Kinani. Rəsailul-Cahiz. (thq: Abdussəlam Muhəmməd Harun), Qahirə: Məktəbətul-Hanci, 1979
4. Cürçani, Əbu Bəkr Abdulqahir b. Abdurrəhman. Dəlailul-icaz. (thq: Mahmud Muhəmməd Şakir), Qahirə, 1984
5. Əmmar, Əhməd Seyyid Muhəmməd. Nəzəriyyətü'l-icazi'l-Qurani və əsəruha fin-nəqdil-arabil-qadim. Dəməşq, 1998
6. Fəzl Həsən Abbas. İcazul-Quranil-Kərim. Oman, 2009
7. İbn Mənzur, Əbul-Fəzl Muhəmməd b. Mükərrəm. Lisanul-arab. Beyrut, t.y.
8. İbn Sinan əl-Hafəci, Əbu Muhəmməd Abdullah b. Muhəmməd. Sırrul-fəsaħa. Beyrut, 1982
9. İmad Həsən Mərzuq. əl-İcazul-bəlaği fil-Quranil-Kərim indəl-Mutəzilə. İskəndəriyyə, 2005
10. Qazi Əbdülcəbbar, Əbül-Həsən Əbdülcəbbar b. Əhməd.əl-Muğni fi əbvabit-tövhid vəl-‘adl. Qahirə, 1962

11. Mustafa Sadiq ər-Rafii. İcazul-Quran vəl-bəlağatun-nəbəviyyə. (thq: Muhamməd Said Uryan), Qahirə, 1961
12. Nasrullah Hacımüftüoğlu. Kuranın beləğatı ve i'cazı üzerine. Ərzurum, 2001
13. Rummani, Əbul-Həsən Əli b. İsa.ən-Nukət fi icazil-Quran. (Səlasu rəsail fi icazil-Quran içində, thq. Muhəmməd Əhməd Xələfullah, Muhəmməd Zaqlul Səlam), Qahirə, t.y.
14. Süyuti, Cələləddin Əbdürrəhman. əl-İtqan fi ulumi'l-Quran. Dəməşq-Beyrut, 2006
15. Şeyxun, Mahmud əs-Seyyid.əl-İcaz fi nazmil-Quran. Qahirə, 1978

РОЛЬ РИТОРИКИ И КРАСНОРЕЧИЯ В НЕПОСТИЖИМОЙ НЕПОДРАЖАЕМОСТИ КОРАНА

РЕЗЮМЕ

Коран ниспослан как доказательство пророчества и нет книги подобной Корану. На эту тему есть разные мнения; была исследована причина уникальности Корана. Кто-то видит причину в поэтичности, а кто-то в риторике и красноречии, являющихся показателем поэтичности. В данной статье исследуется влияние риторики и красноречия на неподражаемость Корана.

Ключевые слова: Коран, чудо, неподражаемость, поэтичность, риторика, красноречие.

**ROLE OF DECLAMATION AND ORATORY IN
UNFATHOMABLE INIMITABILITY OF QURAN**

SUMMARY

The Holy Quran is revealed as evidence of prophecy and there is no book similar to it. Different opinions arose on this issue, and the uniqueness of the Quran was studied. Some sees the reason in poetry, and some in declamation and oratory, which is an indicator of poetry. This article studies the influence of declamation and oratory on the inimitability of the Quran.

***Keywords:** Quran, miracle, inimitability, poetry, declamation, oratory.*

AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİYİ ƏNƏNƏSİNDƏ ƏRƏB DİLİNİN ƏHƏMİYYƏTİ (XIX ƏSR ŞİMAL-QƏRB MƏDRƏSƏLƏRİ NÜMUNƏSİNDƏ)

*f.f.d. Əhməd Niyazov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
İslamşünaslıq kafedrasının müdiri
ahniyazov@hotmail.com*

XÜLASƏ

Müsəlman toplumsal tarixinin elmi mənbələrinin namütənahi zənginliyinə baxmayaraq, tədqiqatı daha vacib olan bir sıra dövr və bölgələr mövcuddur. XIX əsrdə Cənub-Balaxən və ətrafı (bugünkü Şimal-Qərbi Azərbaycan və Qərbi Dağıstan bölgəsi) hüquq, dilçilik və təsəvvüf sahəsində yaşanan canlı bir dövrün ədəbi materialları ilə zəngindir. Həmçinin sistemli bir mədrəsə ənənəsi ilə köklənmiş elm-irfan hərəkatı bölgəyə xas olan bəzi ənənələr qoyub getmişdir. Məqaləmiz ümumi bir baxışla bu dövrü əhatə edərək, həmin zaman kəsiyində ərəb dilinə verilən əhəmiyyəti ehtiva edir.

Açar sözlər: Qafqaz, mədrəsə, əlyazma əsərlər, təsəvvüf, ərəb dili.

Giriş

Mədrəsələr İslam mədəniyyəti tarixində elm ocaqları kimi maarifçiliyin əsasını təşkil etmişdir. Coğrafiyalara görə, fərqli inkişaf yolu keçən bu tədris mərkəzlərinin ortaq bir xüsusiyyəti olmuşdur. Bu, təhsilin ərəb dilində aparılması idi.

Azərbaycanda VII əsrdən etibarən qəbul edilən müsəlmançılıq həyatın hər sahəsində İslam dini prinsiplərini əsas götürmüş, tədris fəaliyyətini də digər müsəlman ölkələrində olduğu kimi, mədrəsə üsul-idarəsinə görə qurmuşdur. Qafqazın bu hissəsində, xüsusilə şimal-qərb ərazilərində (Qanıq-Həftəran vadisi) XIX əsrdən başlayaraq, XX əsrin əvvəllərinədək ərəb dilçiliyi diqqəti cəlb edəcək dərəcədə inkişaf etmişdir. Hətta qeyd etmək olar ki, bu bölgədə fəaliyyət göstərən mədrəsələrdə elm və təhsilin səviyyəsi o dövr üçün bir çox İslam ölkələrinə nisbətən ən yüksək dərəcəyə çatmışdı. Bölgə elmin, təhsilin və maarifin inkişafında, demək olar ki, əsl intibah mərhələsi yaşamışdır. Mədrəsələr elə güclü təlim yolu keçmişdi ki, məşhur qafqazşünas, dilçi alim Pyotr Karloviç Uslar o dövr üçün belə yazırdı:

“Əgər xalqın savadlılıq dərəcəsi dini məktəb nisbətində götürülsə, onda Qafqazın bu hissəsi Avropanın maariflənməmiş xalqlarını çoxdan arxada qoymuş olar” (Габуниа, с. 24).

Bölgə insanının maariflənməsində ərəb dilinin xüsusi rolu olmuş, mədrəsə əhli ən yüksək səviyyədə onun təlim və tədrisi ilə məşğul olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, məşhur rus şərqşünas alimi Bartold bölgə haqqında belə deyirdi: *“Heç bir qeyri-ərəb ölkəsində ərəb dili və ədəbiyyatı XX əsrin ortalarında bu cür tam canlılığını saxlamamışdır”* (Бартолд, Дагестан, с. 417-418).

1. Mədrəsələrdə ərəb dilinin əhəmiyyəti

Mədrəsələrdə tədrisin dili, ümumiyyətlə, ərəb dilində olmuşdur. Dərslik və ədəbiyyatın əksəriyyəti bu dildə idi. Ona görə də ərəb dilinin öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu dil hər şeydən əvvəl müqəddəs kəlamın – “Qurani-Kərim”in dili olduğu üçün əhəmiyyətli hesab edilmişdir. Böyük müfəssir alim Fəxrəddin Razi (v. 606/1210) bu haqda belə deyirdi: *“Şəriətimizi öyrənməkdə bi-*

zim müraciət etdiyimiz qaynaqlar Quran və rəvayətlər olduğu üçün və bu ikisi ərəblərin dilində, onların “nəhv” və “sərf” elmlərində gəldiyi üçün, şəriətimizi öyrənmək bu elmləri öyrənməkdən asılıdır. Odur ki, mütləq vacibin yalnız onunla tamamlandığı bir şey varsa və mükəlləf onun öhdəsindən gələ bilirsə, həmin şey ona vacib olar” (Razi, “*əl-Məhsul*”, 1/275).

Müsəlman aləmində olduğu kimi, burada da ərəb dili, demək olar ki, tədrisin və bütün elmlərin başlanğıcı hesab edilmiş və iki şaxədə – morfologiya (**sərf**) və sintaksis (**nəhv**) hissələrinə bölünərək öyrədilmişdir. Mədrəsələrdə ən çox istifadə edilən, üzü köçürülən və oxunan kitablar **sərf** və **nəhv** əsərləri olmuşdur. Bu sahədə ən məşhur əsərlərlə yanaşı, Səiduddin Sədullah əl-Bərdəi kimi ölkə daxilində tanınmış üləmanın qələmə aldığı kitablar da tədris edilmişdir.¹

Mədrəsə alimləri tələbələr üçün bu dilin əhəmiyyətini göstərən ifadə və cümlələri xüsusi qeyd edir və onlara nəsihətvari tərzdə çatdırırdılar. Bu qeydlərdən biri XIV əsr dilçi alimi Əhməd ibn Əli

¹ Bərdəinin “*حدائق الدقائق في شرح رسالة علامة الحقائق*” “*Hədaiqud-daqaiq fi şərhi risaləti aləmətül-həqaiq*” adını daşıyan əsər “Əlamətül-həqaiq” əsərinin şərhli olub, ərəb dili qrammatikası və dil fəlsəfəsi əsasında tərtib edilmişdir. Əsərin əlyazması Məhəmməd ibn Hacı Urdaş əd-Dağıstani əl-Əndəli əl-Kolavi tərəfindən qələmə alınmışdır. Kitab dağıstanlı Məhəmməd Mirzə əl-Çuxi əl-Mövravi tərəfindən nəşrə tövsiyyə edilmiş, 1904-cü il iyun ayının 10-da Sankt-Peterburq Nəzarət komissiyasının icazəsi ilə çap olunmuşdur. Kitabın bir sıra əlyazma nüsxələri də mövcuddur. Məhəmməd ibn Qarabaği tərəfindən yazılmış əlyazma nüsxəsi üçün bax: 3KM КП-53. Eyni zamanda, Ağdaş Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində hicri 1336-ci ildə (miladi 1920) Müsüllü Mahmud qızı Tükəzban tərəfindən Müsüllü oğlu İsayə vəqf edilmiş bir nüsxəsi mövcud olub, kitabın vəqfiyyəsində “əbədi olaraq satıla bilməyəcəyi, hibə yolu ilə də bağışlanmayacağı, heç kəsə miras qala bilməyəcəyi qeyd edilmişdir (daha geniş bax: Niyazov Əhməd, XIX əsr Azərbaycanın şimal-qərbində dini həyat elm və mədrəsələr, Bakı 2016. Niyazov Əhməd, “Kafkasya mədrəsələrinə gənəl bir baxış (Car-Balakən örnəyi)”, Karadəniz Texni Universiteti İlahiyyat Fakültəsi dərgisi Sayı 2/2, Trabzon 2015).

ibn Məsudun “*Sərf elmlərin anası, nəhv isə atasıdır*”² cümləsidir ki, qrammatika ilə bağlı kitablarda və tələbələrə aid əl kitablarında bu ifadə ilə tez-tez rastlamaq mümkündür. Bölgədə ərəb dilini incəliklərinə qədər bilənlərin çox olması sırf bu dil üzrə yetişmiş alimlərin sayına təsir etmişdir. Musa ibn Ömər Katexi, onun ustası Talalı Molla Ramazan ibn Məhəmməd³, Qolodalı Molla Məhəmməd, Qolodalı Molla Mehdi ibn Əhməd, Hafiz Hacı Qurban Əfəndi Meşleşi, Süleyman ibn Əli ibn Allahverdi Qımırı, Suvagilli Hatəm Əfəndi, Herov ibn Mikayıl, Əlibəy ibn Nurməhəmməd ibn Əliabadi və digər alimlər sərf və nəhv sahəsində müstəqil əsərlər meydana gətirmiş, müdaviimlərin asan istifadə imkanları üçün nəzəri təlim vasitələri yazmışlar. Bu əsərlərdən bəzilərini müəllifləri ilə birgə aşağıdakı misallarda göstərmək olar:

1) Qolodalı Molla Məhəmmədin “التصريف / *ət-Təsrif*”i (3KM KII – 6534).

2) Mehdi ibn Əhməd Qolodinin “جمع القوائد/ *Cəmu`l-Qavaid*”i.

3) Musa ibn Ömər Katexinin “امثلة مختلفة / *Əmsilətun Muxtəlifətun*”.

4) Qurban Əfəndi Meşleşinin “أمثلة/ *Əmsilə*” və “التصريف / *ət-Təsrif*”.

5) Herov ibn Mikayılın “التصريف / *ət-Təsrif*”.

6) Əlibəy ibn Nurməhəmməd ibn Əliabadinin “الرسالة / *ər-Risalə*” (3KM KII – 6596) və sair.

Mədrəsələrdə ərəb dili fənlərin ilkin mərtəbəsini təşkil edirdi. Mütaliblər/tələbələr bu elmi bütün elmlərin açarı kimi öyrənməyə çalışmış, digər elmlərə yiyələnmək üçün bu dili mükəmməl öyrənmələri şərt olmuşdur. Üləma da həmçinin ərəb dilini təhsildə kamilliyin şərti kimi göstərmiş, bu barədə xüsusi nəsihətvari qeydlər

² “ إن الصرف أم العلوم و النحو أبوها ” / İnnəs-sərfə umul-ulum, vən-nəhvə əbuha” (Əhməd ibn Əli ibn Məsud, *Mərahul-ərvah*, İstanbul, s. 3).

³ Bu alimin əslən nuxalı olduğu qeyd edilir.

aparmışdır. Bunlardan biri suvagilli nəhv alimi Hatəm Əfəndi ibn Əhmədə aid nəzmlə yazılmış qeyddir:

لَقَدْ صَنَّفُوا فِي النَّحْوِ كُتُبًا كَثِيرَةً
فَلَيْسَ - لَعْمَرِي - وَاحِدٌ مِثْلَ الْكَافِيَةِ
عَلَيْكَ بِتَكَرَّرِ الْكَافِيَةِ وَحِفْظِهَا
فَفِي النَّحْوِ هَذِهِ النَّسَخَةُ لَكَ كَافِيَةٌ
مَا أَبْصَرْتُ عَيْنِي مِثْلَ الْكَافِيَةِ
مَجْمُوعًا لِذَوِي الْمَارِبِ شَافِيَةٌ
يَا طَالِبَ الْأَعْرَابِ لَا زِمَ حِفْظُهَا
وَاعْلَمْ يَقِينًا أَنَّهَا لَكَ كَافِيَةٌ.

Nəhv elmində çoxlu kitab təsnif etdilər,
Ömrüm haqqı (həyatıma and olsun ki), “*Kafiyə*”⁴ kimi bir kitab yoxdur.

Sən onu (*Kafiyəni*) çoxlu təkrarla və hifz et,

Nəhv elmində bu nüsxə sənə kifayətdir.

Gözlərim “*Kafiyə*” kimi bir kitab görmədi,

Arzu edənlər üçün onun tamamı “*Şafiyə*”⁵ (kitabında) vardır.

Ey erab⁶ talibi, sənin onları hifz etmənin lazımdır.

Yaxşı bil ki, o sənə kifayətdir.

Mədrəsə dili olan ərəbcənin asan anlaşılması üçün lüğət çalışmalarına gəlincə, üləmə tərəfindən sistematik hazırlanmış və müəyyən dərəcədə ehtiyaca görə tərtib edilən lüğət kitabları yazılırdı. İsmayıl ibn Molla Camal əl-Katruxinin Mamrux mədrəsəsində hazırladığı “*بيان الصحاح / Bəyanus-Sıhah*” ərəbcə-türkcə lüğəti buna bir misaldır. Həmin lüğət kitabı, əslində, ibn Manzurun (v. 711/1311) məşhur lüğəti olan “*Lisanul-Arab*” sistemindəki kimi kəlmələrin “**Sıhah**” məktəbinə uyğun dizayn edilərək, söz və kəlmə köklərinin

⁴ İbnul-Hacibin (v. 646/1249) ərəb nəhvində dair müxtəsər əsəri.

⁵ İbn Hacib sərəfə dair geniş məlumatları “*Şafiyə*” əsərində cəm etmişdir.

⁶ Kəlmə sonluqlarının hərəkələrinin və hərflərinin dəyişməsinə verilən addır.

axıncı hərfini əsas alaraq bölümlərə ayrılmışdır. İlk hərfləri isə “fəsil” adı ilə əlifba sırasına müvafiq düzülmüşdür.⁷

Dövrün elm dünyasında təqdimat/rəy yazma ənənəsi də məşhur idi və bu ənənə ərəb dilində aparılırdı. “Təqriz” adlanan bu ənənə bir müəllifin qələmə aldığı əsərinə dövrünün ən mötəbər alimlərindən yazılı olaraq əldə etdiyi təqdimat hissəsi idi. O dövr həm təriqət şeyxi, həm də alim olan Şüeyb Əfəndi belə bir xüsusiyyətə malik alimlərdən idi. Bəzi kitablarda onun təqdimat yazılarına rast gəlmək mümkündür. Onun təqriz/rəy yazıları kitablarda ərəb dilində və özünəməxsus hüsniyyətlə sərlövhə kimi təqdim edilirdi (3KM KPI – 3610).

Şəkildəki təqdimat yazısında deyilir:

“Şeyx Şüeyb Əfəndinin təqdimatı!

Mən, Allahın ən aciz, möhtac və fağır bəndəsi Şüeyb ibn İdris Baqini Nəqşbəndi Xalidi Mahmudi Əhmədi...

⁷ Adıqəçən lüğət kitabının bir hissəsi hal-hazırda Mamrux kəndində mövcuddur.

Bu gözəl və yaraşığıl kitaba vaqif olduq. Əsərin incitək qiymətli olduğunu gördük. Kitaba malik olan möhkəm bir dəstəkdən yapışmış olar. Vüslət və nicat tapma yollarına nail olar. Hakimlərin hakiminə varmağı ümid edənlərə onu əldə etmək və nəzər yetirmək vacibdir. Eyni zamanda onlara, kitabda göstərilənlərə əməl etmək və ona möhkəm sarılmaq lazımdır. Uca və hər şeyin sahibi Allahın yardımı ilə bu sətirləri yazdıq. Haqqı söyləyən ancaq Allahdır. Doğruya yolu göstərən də Odur. Uca və böyük Allahdan başqa güc-güvvət yoxdur. Hicri 27 cəmədi-l ulə 1325-ci il⁸.”

Ərəb dilinə aşinalıq xalqın əksər təbəqəsində yüksək olmuşdur. Məktublaşmalarda yazışmalar bu dildə aparılır, onları təsdiqləyən möhürlərə ərəbcə ifadələr həkk edilirdi. Dövrün təfəkkür və dünyagörüşünü əks etdirən məktublarda ədəbi *dilin bədii üslubundan ustalıqla istifadə edilirdi. Onlardan bir nümunə belədir:*

إنه من أمير المؤمنين شامل إلي من هو بمنزلة قرّة عينه الكريم دانيال سلطان
سلام كثير عليكم ، فيعد...

“Möminlərin Əmiri Şamildən gözünün nuru olan səxavətli Sultan Danyala! Sizə çoxlu salam olsun!...”

(3KM КП –5845).

Məktublaşmalar bölgə idarəçilərinin qonşu müsəlman dövlətlərlə olduğu kimi, Çar Rusiyasının bütün təbəqələri və eyni zamanda, gürcü knyazları ilə olan yazışmalarda, hər iki tərəf arasında ərəb dilində aparılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən məktublarda yüksək bədii üslubla yanaşı, gözəl xəttatlıq nümunələri də diqqət cəlb edir (3KM КП – 6037; 3KM КП – 6021; 3KM КП – 6033).

Həmçinin aşıqlar belə öz şeirlərində dilin zənginliklərindən istifadə edir, çalarlı ifadələri məhz ərəb dilində qeyd edirdilər. Onlardan dilin hər bir hərfinə şeir həsr edənlər də olmuşdur. Aşıq Hüseyn

⁸Miladi 8 iyul 1907-ci il

Meşleşinin (?-1919) “*Əlifə oxşayırsan*” şeiri buna misaldır.⁹ O, bu şeirin hər bir beytini ərəb hərfələrindən birinə həsr etmişdir.

Xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, mürşidi-kamil şeyxlər və onların yetirmələri (xəlifələr) bu dildə kitablar ərsəyə gətirmiş, qəsidə və mərsiyyələr yazarkən bu dildən ustalıqla istifadə etmişlər. Osmanəs-Saxurinin “*تحفة الأحياب / Tuhfətul-Əhbab*”, Şüeyb Əfəndinin “*قلاند جواهر الأعجام في سير سيد الانام*”, “*Qalaidu cəvahiril-ə cam fi siyəri Seyyidil-ənam*”¹, “*زبدة الاخبار / Zubdətul-Əxbar*”¹, “*التخميس / ət-Təxmis*”¹, “*الفريدة المخرمة / əl-Fəridətul-Müxəmməsə*”¹, “*المرثية في حق التتالي حين انتقل الي دار القبور*”, “*əl-Mərsiyyəfi haqqit-Talali hinə intəqalə ilə daril-Qubur*”^u, Cəmaləddin Qumuqinin “*الاداب المرضية / əl-Ədəbul-Məraziyyə*”^{si} və sair kitabları nümunə gətirmək mümkündür.

Misallardan da görmək olar ki, ədəbi dil kimi hakim mövqedə olacaq qədər ərəb dilinə aşinalıq hiss edilir. Bu dövrdə Qafqazın əksər yerində Quran dilinə olan təvəccöh böyük ölçüdə özünü göstərirdi. Ərəb dilində söylənən beytlər xalq nəzdində ən mötəbər şeir hesab edilirdi; məsələn: Alı Əfəndi Qazıqumuqinin¹⁰ (ö. 1828) yolunu kəsən “Molla” Qurban ləqəbli bir əyyaş onu mədh edəcək bir şeir söyləməsini istəyir və əgər oxumasa, onu buraxmayacağını bildirir. Çarəsiz qalan Alı Əfəndi sərxoşu yola gətirmək üçün ona bədahətən ikimisralıq ərəbcə bu şeiri həsr edir:

⁹ Xarun İbrahimov, *Saxur dilinin ədəbiyyatı*, Mahaçqala 2012, s. 234. Qeyd edək ki, ərəb əlifbasının hər bir hərfinə bir beyt həsr edilmiş bu “*Əlifə oxşayırsan*” şeiri tədqiqata ehtiyacı olan bir şeirdir. Aşiq Hüseyn Meşleşinin onu saxur dilində yazdığı qeyd edilir. Digər tərəfdən, həmin şeir eyni dövrlərdə yaşamış və eyni tarixdə dünyadan köçmüş (1920) Molla Cüməyə də aid edilir (bax: Molla Cümə, *Əsərləri*, Şərq-qərb nəşriyyatı, Bakı 2006, s. 273).

¹⁰ Ataları gürcü olan Qazıqumuqlu Alı Əfəndi ərəb ədəbiyyatını mükəmməl bilən ədib və şair olub, II Surxay xanın xüsusi katibidir. Fətəli xana yazdıqları məktublarla məşhurdur (bax: Ali Kayayev, Təracimi-Uləmayi-Dağıstan (Tərcümə Həsən Orazayem/Tuba İşinsu Durmuş), Ankara 2012, s. 62).

الناس شتَّى فمنهم سهل كعلي
و منهم ناقص كمالاً قربان

İnsanlar fərqli-fərqlidir. Onlardan kimisi Alı kimi yumşaqətəbli, kimisi də Molla Qurban kimi naqisdir.

Qeyd edək ki, bəzi mədrəsələrdə ərəb dili ilə yanaşı, fars dili və osmanlıca da öyrədilirdi. Car, Suvagil və Qımır mədrəsələrini buna misal gətirmək mümkündür. Hətta demək olar ki, Car-Balakən mədrəsələri fars və türk dillərinin tədrisi üzrə Dağıstan mədrəsələrindən daha qabaqcıl səviyyədə idi. Belə ki, Dağıstan üləmasının bu dilləri mükəmməl öyrənmək üçün bu tərəflərə səyahət etdikləri qaynaqlarda da qeyd olunur. Qazıqumuqlu Eyyub Əfəndi, Şəmsəddin Əfəndi və bir çox dağıstanlı üləmanın fars dili və Osmanlı türkcəsini öyrənmək üçün Azərbaycanın şimal-qərb bölgələrinə səyahət etdikləri o dövrün qaynaqlarında da qeyd olunur (Kayayev, s. 116-118-126).

2. Mədrəsələrdə tədris üsulu və metodu baxımından ərəb dilinin yeri

İstər mədrəsə tədrisində, istər fərdi olaraq alimlərin yanında təhsil almaq müəyyən bir sistemə tabeliklə mümkün idi. Bir neçə mərhələdən keçməklə müəyyənləşdirilmiş, təqribən, 30-a yaxın dərəcə ədəbiyyatının, demək olar ki, hamısı ərəb dilində idi. Tədris üsulunda, əsasən, aşağıda göstərilən ardıcılığa riayət edilirdi:

- a) “Qurani-Kərim”;
- b) Ərəb dili;
- c) Məntiq elmi;
- d) Dini elmlər.

Qaynaqlardan da məlum olur ki, elm təhsilində sadalanan bu ardıcılığa riayət əsas amil idi (Şüeyb əl-Baqini, s. 513-514), MMMH.

Tələbəyə hər şeydən əvvəl Quran öyrədilir, təvid qaydaları və müxtəlif qiraət üsulları təlim edilirdi. Əgər tələbə müvəffəq olarsa, bu təlim Quranın hifzi ilə tamamlanırdı. Osman Əfəndi Saxurinin qeydlərinə görə, hafizi-Quran olmağın bəzən adətdən sayıldığı vaxtlar da olurdu (Osman Əfəndi, s. 191).

Bu ərəfədə elmi-hal kimi təməl dini biliklər mahiyyətində bir kitab, çox vaxt da “المختصر الصغير/ əl-Muxtasarus-Sağir” kitabından iman və İslamın şərtləri əzbərlənir, dini hökmlər haqqında ibtidai biliklər əldə edilirdi.

Ərəb dilinin tədrisinə gəlinə, “تصريف الزنجاني / *Təsri-fu-z Zəncani*”dən başlayaraq, sırası ilə “مانة عامل / *Miətu Amil*”, “الأنموذج / *əl-Ənmuzəc*”, “شرح المراح / *Şərhu-l Mərah*”, “شرح الشافية / *Şərhu-ş Şafiyyə*” və “الفوائد الضيائية / *əl-Fəvaidu-z Ziyaiyyə*”də daxil olmaqla **sərf** və **nəhv** elmi (ərəb dili) haqqında tam təsəvvür əldə edilir, hətta Şüeyb Əfəndinin dediyinə görə, bu mərhələdə tələbə, artıq soruşulan suallar qarşısında sərbəst ərəb dilində cavab verir və şifahi olaraq bu dildə özünü ifadə edirdi (Şüeyb əl-Baqini, s. 514).

Ərəb dilini mükəmməl öyrənmiş bir tələbə, artıq ərəb dilində yazılmış hər cür vəsaitdən istifadə edə bilirdi. Dini elmlərə müraciət etməzdən əvvəl bu mərhələdə düzgün təfəkkürün formalaşması, təsdiq və təkzib metodlarının öyrənilməsi, dərk etmə vasitəsilə həqiqətin əldə edilməsi zəruri idi. Bu səbəbdən **Məntiq** elminin tədrisi üçün əvvəlcə “إساقجي / *İsaqoci*” və “نعمان / *Numan*” şərhilə birlikdə tədris başa vurulurdu. Sonra “المعان / *əl-Məan*”, “البيان / *əl-Bəyan*”, “العضدية / *əl-Adudiyyə*”, “شرح العقائد / *Şərhu-l Əqaid*” sırası ilə oxudulur, dini elmlər dərin və təfərrüatlı şəkildə öyrədilməyə başlayırdı. Fiqhin (İslam hüququ) tədrisi “تحفة المحتاج علي شرح المنهاج / *Tuhfətu-l Muhtac ələ Şərhi-l Minhac*” kitabı, hüquq fəlsəfəsi (fiqh üsulu) isə “شرح جمع الجوامع / *Şərhu Cəm`i-l Cəvami*” kitabının tədrisi ilə yerinə yetirilirdi. Təfsir elminin öyrədilməsi zamanı daha çox “تفسير

الجلالين/ *Cəlaləyn təfsiri*”, Hədis üzrə də məşhur hədis qaynaqlarından istifadə edilirdi.

Bu ərəfədə hər hansı bir mövzu üzərində əks düşüncələrin qarşılıqlı müdafiə sənəti olan *münazirə* elmi də tədris edilmişdir. Əslində, İslam fəlsəfəsində yunan fəlsəfəsindən alınan “Dialektik”ə Cədəl adı verilmişdir; bu, dəlilə qarşı dəlillə cavab verərək, mübahisə zamanı öz fikrini müdafiə etməkdir. Bu metod bəzən tərəf-müqabilə məyus edən tərzdə olduğu üçün İslam mütəfəkkirləri bu fənnin sistemini daha da yumşaldaraq, “*Elmi-adabı münazara*”, yəni “**münazirə elminin ədəbi**” adında faydalı bir elm sahəsi əldə etdilər.

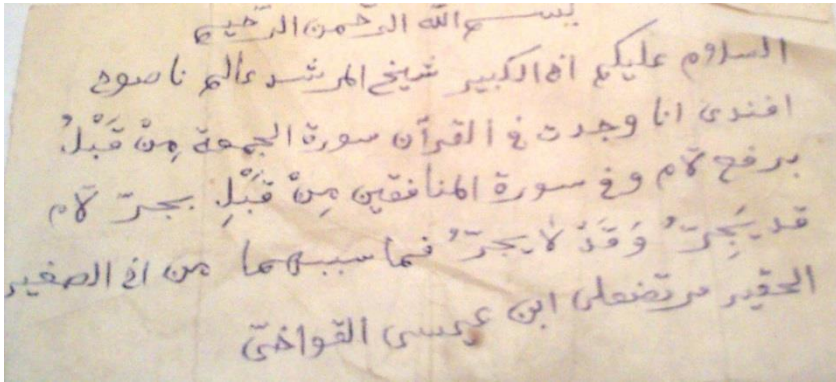
Bütün bu kitabları ardıcıl öyrənən elm tələbəsi bu minvalla tədris fəaliyyətini başa vurmuş sayılırdı. Bu tədrisdə müəyyən yaş həddi, yaxud hər hansı bir vaxt məhdudiyyəti olmazdı. Əsas olan sadalanan mərhələləri sadalanan kitabların əxz edilməsi ilə aşmaq idi. Qeyd edilən ədəbiyyat hər sahə üzrə təyin edilmiş əsas dərsləlik mahiyyətində idi. Hər sahə üçün müxtəlif ədəbiyyatdan istifadə imkanı da əlavə oxu materiallarını təşkil edirdi. Tədris və təlimini bu yolla başa vuranlar zahiri elmləri əxz etmiş sayılır, bundan sonra hər hansı bir mədrəsədə müəllim (müdərris) vəzifəsi götürə bilirdi; məsələn: Şüeyb Əfəndi Baqini 1890-cı ildə Car mədrəsəsində təhsilini tamamladıqdan sonra, Sambur mahalının Saxur kənd mədrəsəsinə müəllim təyin edilmişdir (Şüeyb əl-Baqini, s. 513-514).

3. Xalqın Quran dilinə olan marağı

Maraqlıdır ki, arxiv materialları arasında fətvalar ilə təkcə dini sahədə yox, ərəb dili ilə bağlı elmi cəhətdən maraqlananlar da var idi. Quran dilinin incəlikləri ilə bağlı soruşulan bir fətva nümunəsi xeyli düşündürücüdür. Belə ki, hər bir mürşidi-kamil kimi Nasih Əfəndinin (v.1996) elmi və irşadı ətrafa yayılmışdı. Onu tanıyan, xüsusilə dini sahədə elminə aşına olanlar hər cür suallarla

ona müraciət edirdilər. Bunlardan biri də İsa oğlu Murtaza Əlinin ərəb dilində yazaraq soruşduğu bir sualı burada qeyd etməyə dəyər. Sual fətva formasında soruşulsa da, onun mahiyyəti dinə deyil, ərəb dilinin Qurandakı incəliklərinə aiddir.

Murtaza Əli ibn İsa tərəfindən Nasih Əfəndiyə ərəb dilində yazılan həmin fətva və ona yenə ərəb dilində verilən cavabın surəti, transkripsiyası və tərcüməsi belədir:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
السَّلَامُ عَلَيْكُمْ أَخَ الْكَبِيرِ شَيْخِ الْمُرْشِدِ عَالِمِ نَاصُوحِ أَفَنْدِي. أَنَا وَجَدْتُ فِي الْقُرْآنِ
سُورَةَ الْجُمُعَةِ مِنْ قَبْلِ بَرْفَعِ لَامٍ وَفِي سُورَةِ الْمُنَافِقِينَ مِنْ قَبْلِ بَجْرِ لَامٍ. قَدْ يَجْرُ وَ قَدْ لَا
يَجْرُ. فَمَا سَبَبُهُمَا؟
مِنْ أَخِ الصَّغِيرِ الْحَقِيرِ مُرْتَضَعِي ابْنِ عَيْسَى الْقَوَاحِي.

(Məktubun tərcüməsi)

Bismilləhir-Rahmanir-Rahim.

Mürşidlərin Şeyxi, böyük qardaşım, alim Nasih Əfəndiyə salam olsun!

Mən Quranın “Cümə” surəsindəki **مِنْ قَبْلِ** ifadəsində “Lam”ın rəf olduğunu, “Münafiqun” surəsində isə, **مِنْ قَبْلِ** ifadəsində “Lam”ın cərr olduğunu gördüm. Bəzən cərr edir, bəzən də etmir. Bunun səbəbləri nədir? Kiçik və həqiq qardaşın Murtaza Əli ibn İsa əl-Qaxi.

Nasih Əfəndinin soruşulan suala verdiyi cavab

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 فَعَلَيْكُمْ السَّلَامُ أَيُّهَا النَّصِيفُ الْفَاضِلُ السَّلَامُ! أَمَا بَعْدُ يَا نَسِيفُ
 سَأَلْتُهُ عَنِ سَبَبِ عَدَمِ جَرِّ « مِنْ قَبْلُ » فِي سُورَةِ الْحَجَّهِ مَعَ
 « أَنْ مِنْ » حَرْفِ جَرِّ يَجْرُ فِي سُورَةِ الْمَائِقَةِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى « مِنْ قَبْلُ
 أَنْ يَأْتِيَ » الْجَوَابُ أَنَّ سَبَبَ الْأَوَّلِ لِقَوْلِهِ « مِنْ قَبْلُ » مُنْقَطِعٌ
 عَنِ الْإِضَافَةِ وَتَوَيَّتْ قَيْسِي عَلَى الصِّحِّ فَتَقَدَّرُ بِهِ دُونَ أَنْ كَانُوا مِنْ
 قَبْلِ الْجَيْشِ الْكَبِيرِ (لِيُضَلَّالْ جَيْشِ) وَسَبَبُ الثَّانِي جَرُّهُ فِي الْمَائِقَةِ
 أَنْ « مِنْ قَبْلُ » مُضَافٌ إِلَى « أَنْ يَأْتِيَ » فَإِنَّهُ فِي تَأْوِيلِ مُصَدِّقِ
 تَجْرُ وَحْدًا بِإِضَافَةٍ قَبْلُ « إِلَيْهِ » فَهَذِهِ الْمَسْأَلَةُ مَعْلُومَةٌ لِمَنْ يَعْرِفُ
 عِلْمَ النُّحُوِّ وَتَمَثَّلُورَةٌ عِنْدَ التَّحْدِيثِيِّينَ * وَقَالُوا فِي مَعْرِجِ أَسْمُورِجِ
 وَتَحْمِ مَسْرُجِ إِبْرَاهِيمَ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ أَنَّ بَعْضَ الشُّرُوفِ يُبْنَى عَلَى الصِّحِّ
 إِذَا لَمْ يَنْقَطِعْ عَنِ الْإِضَافَةِ وَكَانَتْ مَتَوَيَّةً وَذَلِكَ الْبَعْضُ « مِنْ قَبْلُ وَبَعْدُ »
 كَمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى فِي سُورَةِ الرَّؤُومِ (لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ)
 تَقْدِيرُهُ: لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلِ عَلِيَّةِ الرَّوْحِ وَهِيَ بَعْدُ عَلِيَّةِ الرَّوْحِ
 وَإِذَا أُضِيفَ إِلَى قَبْلُ وَبَعْدُ يُعْرَبَانِ بِجَرِّ أَنْ كَمَا فِي تَقْدِيرِ آيَةِ الْمَذْكُورَةِ
 وَيُنْصَبَانِ عِنْدَ تَرْجُمِ مَعْرِفِ الْعَجْرِ مِثْلَ قَبْلُ ذَلِكَ وَيَقْدَرُ ذَلِكَ بِمِثَالِ
 هَذِهِ كَثِيرَةٌ فِي الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ .

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَ عَلَيْكُمْ السَّلَامُ أَيُّهَا الْأَخُ الْمُنْصِيفُ الْفَاضِلُ الْعَالِمُ ! أَمَا بَعْدُ فَإِنَّكُمْ سَأَلْتُمُونِي عَنْ سَبَبِ عَدَمِ جَرِّ "مِنْ قَبْلُ" فِي سُورَةِ الْجُمُعَةِ مَعَ أَنَّ "مِنْ" حَرْفٌ جَرٌّ يَجْرُ فِي سُورَةِ الْمُنَافِقِينَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى "مِنْ قَبْلُ أَنْ يَأْتِيَ".
الْجَوَابُ أَنَّ سَبَبَ عَدَمِ جَرِّ الْأَوَّلِ لَفْظُ "مِنْ قَبْلُ" مُنْقَطِعٌ عَنِ الْإِضَافَةِ وَ نُؤَيِّتُ فَبَيْنِي عَلَى الصَّمِّ فَتَقْدِيرُهُ "وَ إِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ مَجِيئِ الْكِتَابِ (لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ)" وَ سَبَبُ الثَّانِي جَرَّهُ فِي الْمُنَافِقِينَ أَنَّ "مِنْ قَبْلُ" مُضَافٌ إِلَى "أَنْ يَأْتِيَ". فَإِنَّهُ فِي تَأْوِيلِ مَصْدَرٍ مَجْرُورٍ بِإِضَافَةٍ مِنْ قَبْلِ إِلَيْهِ. وَ هَذِهِ الْمَسْأَلَةُ مَعْلُومٌ لِمَنْ يَعْرِفُ عِلْمَ النَّحْوِ وَ مَشْهُورَةٌ عِنْدَ النَّحْوِيِّينَ. وَ قَالُوا فِي شَرْحِ أَنْمُورَجٍ وَ فِي شَرْحِ ابْنِ عَقِيلٍ عَلَى الْأَلْفَبِيِّ. إِنْ بَعْضَ الظَّرْفِ يَبْنَى عَلَى الصَّمِّ إِذَا انْقَطَعَ عَنِ الْإِضَافَةِ وَ كَانَتْ مُنْوِيَةً وَ ذَلِكَ الْبَعْضُ "قَبْلُ وَ بَعْدُ" كَمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى فِي سُورَةِ الرُّومِ (لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ بَعْدُ) فَتَقْدِيرُهُ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلِ غَلْبَةِ الرُّومِ وَ مِنْ بَعْدِ غَلْبَةِ الرُّومِ. وَ إِذَا أَضِيفَ أَيُّ قَبْلُ وَ بَعْدُ يُعْرَبَانِ وَ يُجْرَانِ بِحُرُوفِ الْجَرِّ كَمَا فِي تَقْدِيرِ الْقَرِينَةِ الْمَذْكُورَةِ. وَ يُنْصَبَانِ عِنْدَ نَزْعِ حَرْفِ الْجَرِّ مِثْلُ قَبْلُ ذَلِكَ وَ بَعْدُ ذَلِكَ. وَ أَمْثَالُ هَذِهِ كَثِيرَةٌ فِي الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ.

(Məktubun tərcüməsi)

Bismilləhir-Rahmanir-Rahim.

Və aleykum salam ey insaf sahibi, fəzilətli və alim qardaşım.

Salam-kəlamdan sonra siz məndən **مِنْ** in hərfi cərr olduğu üçün “Münafiqun” surəsindəki **مِنْ قَبْلُ أَنْ يَأْتِيَ** ayəsini cərr etdiyini, ancaq Cuma surəsindəki **مِنْ قَبْلُ** (ifadəsinin) məcrur olmamasının səbəbini soruşmusunuz.

Cavab:

Birincisi, cərr olmasının səbəbi odur ki, **مِنْ قَبْلُ** ləfzi niyyətə var olduğu halda, izafətdən kəsilərək zammə üzrə məbni olmuşdur. Əslində isə belə olmalıdır:

وَ إِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ (مَجِيئِ الْكِتَابِ) لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

“Münafiqun” surəsində cərr olmasının səbəbi odur ki, **مِنْ قَبْلُ** (ifadəsi) **مِنْ قَبْلُ أَنْ يَأْتِيَ** (ifadəsinə) muzafdır. Belə ki, (أَنْ يَأْتِيَ) (sözü) **مِنْ قَبْلُ** və izafə olunmuş (muzaf ileyh olmuş) məcrur bir məsdər mövqeyindədir. Bu, Nəhv elmindən məlumatı olanlar tərəfindən bilinən məşhur bir mövzudur. “Ənmuzəc”in və “Əlfiyyə” kitabına yazılmış ibn Uqey-

lin şərhində Nəhv alimləri bildirmişlər ki, bəzi zərflər izafətdən kəsilib niyyətdə tutularsa, zəmmə üzrə məbni olurlar. Bunlar قَبْلُ və بَعْدُ kəlmələridir. Necə ki, “Rum” surəsində Allah-Taala belə buyurur:

لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ

Təqdiri isə belədir:

لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ (عَلَبَةَ الرُّومِ) وَ مِنْ بَعْدُ (عَلَبَةَ الرُّومِ)

Əgər قَبْلُ və بَعْدُ (kəlmələri) muzaf olarsa, o zaman irab və zikr edilən ayənin təqdirindəki kimi cərr olunurlar. Hərfi cərr atıldığı zaman da nəsb edilirilər; məsələn: قَبْلُ ذَلِكَ və بَعْدُ ذَلِكَ. Bunun bənzərləri “Qurani-Kərim”də çoxdur.

Sual və ona verilən cavab hal-hazırda Zaqatala Tarix və Diyarşünaslıq Muzeyində mühafizə edilir.

Xalqın Quran dilinə olan marağına bir nümunə kimi, Çobankollu Molla Məhəmməd oğlu Həsən tərəfindən yazılmış məcmuəduanı göstərə bilərik. Məcmuənin spesifik xüsusiyyəti bizə çox mətləbdən xəbər verir. Dua möhtəvasının ərəb əlifbasının 29 hərfinə həsr edilmiş olması buradakı yazı-pozu mədəniyyətində Quran dilinə olan aşinalıq və ona göstərilən əhəmiyyətdən, eyni zamanda, bunun bir dua ilə əks etdirilməsi gündəlik həyatın hər anında dini dəyərlərin keyfiyyətindən xəbər verir.

Tarixi irsimizin bir nümunəsi kimi, nəsx dəst-xətti ilə yazılmış bu əlyazma əsərin dua hissəsini paylaşmaq keçmişimizə işıq tutmaq olsa da, bu duanın oxunması, yaxud dillərdə yenidən kim tərəfindən-sə əzbərlənməsi, bəlkə də onun müəllifinin əsl məqsədinə xidmət olacaqdır. Duanın əsl, transkripsiya və mənası aşağıdakı kimidir:

بسم الله الرحمن الرحيم
 اللهم ارزقنا...
 بالألف ألفاً.. وبالباء بركة ..
 وبالتاء توبة وبالتاء ثوابا ...
 وبالجيم جمالاً... وبالحاء حكماً...
 بالحاء خيراً ... وبالذال دليلاً...
 وبالذال ذكاءً وبالراء رحمةً ...
 وبالزاي زهداً ... وبالسين سعادةً ...
 وبالشين شفاءً وبالصاد صبراً...
 وبالضاد ضياءً وبالطاء طاعة...
 وبالظاء ظفراً وبالعين علماً ...
 وبالغين غنىً ... وبالفاء فلاحاً...
 وبالقاف قناعةً ... وبالكاف كرامةً...
 وبالنون نوراً ... وبالهاء هدايةً ..
 وبالواو وداً .. وبالياء يقيناً..
 آمين يارب العالمين...

برحمتك يا أرحم الراحمين ، يا الله ، يا هَنَّان ، يا مَنَّان ، يا برهان ،
 يا رحيم ، يا كريم ، يا الله ، يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ.

“Allahummərzuqna bil-Əlfi ulfətən, va bil-Bəi bərakətən, va
 bit-Təi təvbətən, va bis-Səi səvabən va bil-Cimi cəzəən va bil-Hai
 hikmətən va bil-Xai xaləən va bid-Dəli dunuvvən va biz-Zəli zəkaən
 va bir-Rai rahmətən va biz-Zəi zulfətən va bis-Sini səadətən va biş-
 Şini şifaən va bis-Sadi sıdqən va bid-Dai ziyaən va bit-Tai taravətən
 va biz-Zai zafəratən va bil-Ayni ilmən va bil-Ğayni ğanəən va bil-Fəi
 fəlahan va fil-Qafi qarabətən va bil-Kəfi kifayətən va bil-Lami lutfə-
 tən va bil-Mimi mauizətən va bin-Nuni nuvviran va bil-Vavi vaslən
 va bil-Həi hidayətən va bil-Yəi yusran Birahmətikə Yə Ərhəmərrahi-
 min! Yə Allah! Yə Hənnan! Yə Mənnan! Yə Burhan! Yə Rahim! Yə
 Kərim! Yə Allah! Birahmətikə Yə Ərhəmərrahimin!”

“Ey Allahım! Bizi (Quranın hər bir hərfi ilə) nemətləndir. Əlif ilə ülfətimizi, Bə ilə bərəkətimizi, Tə ilə tövbəmizi, Sə ilə səvabımızı, Cim ilə mükafatımızı artır. Ha ilə bizə hikmət ver. Xa ilə günahlarımızı təmizlə. Dəl ilə bizi sənə yaxınlaşdır, Zəl ilə zəka, Ra ilə rəhmət ver. Zə ilə bizi cənnətinə yaxınlaşdır. Sinlə səadət, Şin ilə şəfa ver. Sad ilə bizi doğru qıl. Zad ilə bizə ziya, Ta ilə bizə tərəvət ver. Za ilə bizi müzəffər qıl. Ayn ilə elm, Ğayn ilə zənginlik ver. Fə ilə qurtuluş, Qaf ilə yaxınlıq ver. Kəflə ehtiyacımızı kifayətləndir. Lam ilə bizə lütf eylə. Mimlə bizi nəsihətləndir. Nunla bizi nurlandır. Vavla bizi vasil eylə. Hə ilə bizə hidayət ver. Yə ilə bizə asanlıq ehsan eylə!

Nəticə

Qeyd etmək olar ki, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən, Azərbaycanın, xüsusilə şimal-qərb hissəsində bir maarifçilik dövrü yaşanırdı. İstər alimlər, istər üsul-idarə təbəqəsi öz ideallarını həyat meyarı kimi qəbul edir, bütün səyləri ilə maarifçilik işlərinə çalışırdılar. Bu dövrdə bölgədə yayılan təriqət ənənəsi kimi, nəqşbəndilik, mədrəsələrlə iç-içə (həm də elmi) fəaliyyəti inkişaf etdirən bir irfan yolu şəklində yayılmışdı. Təriqətin geniş yayıldığı Car-Balakən bölgəsində təhsil ocaqları, alimlər və onların ərsəyə gətirdikləri əsərlər bölgə üçün ən böyük töhfə idi. Təriqət əhli, nəinki təkcə özlərini düşünür, həmçinin hamının təhsilə qovuşmasını, elm-savad sahibi olmasını arzu edirdi.

Bu baxımdan, ictimai bir fikir olaraq elmsiz həyat, alimsiz cəmiyyət puç hesab edilirdi. Onlar sosial və şəxsi həyatda ideal insan olmanın şərti kimi elmə üstünlük verirdilər. Bu meyarla qurulan güclü mədrəsə təhsili zəngin ərəb dili ədəbiyyatına sahib olması və güclü dil biliyi olan alimlərin mövcudluğu ilə öz fəaliyyətini genişləndirirdi.

İctimaiyyət arasında bir maarifçilik hərəkətinə çevrilən bu gedişat sayəsində istər mədrəsə əhli, istər xalq arasında ərəb dilinə rəğbət olduqca yüksək idi. Bunun nəticəsi olaraq, həm yazı mədəniyyətində, həm də şifahi xalq ədəbiyyatında ərəb dilinin təzahürləri həddindən çox olmuşdur. Bütün bunları yuxarıda verdiyimiz nümunələrdə gördük.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali Kayayev, Təracimi-Uləmayi-Dağıstan, (Tərcümə Həsən Orazayem/Tuba İşinsu Durmuş) Ankara 2012.
2. Fəxrəddin ər-Razi, *əl-Məhsul li ilmi-usulil-fiqh*, Beyrut 1995.
3. Əhməd ibn Əli ibn Məsud, *Mərahul-ərvah*, İstanbul.
4. Osman Əfəndi, Saxuri, Tuhfətul-əhbabil-Xalidiyyə fi şərhil-qasidətil-Mahmudiyyə, Timurxanşura 1914.
5. Molla Cümə, *Əsərləri*, Şərq-qərb nəşriyyatı, Bakı 2006, s 273.) Şüeyb ibn İdris əl-Baqini, *ət-Tabaqatul-Xacəqan ən-Nəqşibəndiyyə və Sadatul-Məşayixil-Xalidiyyə-əl-Mahmudiyyə*, Dəməşq 1996.
6. Niyazov, Əhməd, XIX Əsr Azərbaycanın Şimal-Qərbində dini həyat elm və mədrəsələr, Bakı 2016.
7. Niyazov, Əhməd, “Kafkasya mədrəsələrinə gənəl bir baxış (Car-Balakən örnəyi)”, Karadəniz Texni Universiteti İlahiyyat Fakültəsi dərgisi Sayı 2/2, Trabzon 2015.
8. ЗКМ КП - Зақатала Тарих və Диярşünaslıқ Музейи
9. Габуниа, Генерал Услар и Кавказские языки, с. 24, Эхо Кавказа, No 1. 1992
10. В. Бартолд, Дагестан, Сочинения, т. 3. М. 1963.

д-р филос. по филос. Ахмед Ниязов

**ВАЖНОСТЬ АРАБСКОГО ЯЗЫКА В ТРАДИЦИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ
(НА ПРИМЕРЕ СЕВЕРНО-ЗАПАДНЫХ МЕДРЕСЕ
19-ГО ВЕКА)**

РЕЗЮМЕ

Несмотря на неиссякаемое богатство научных источников мусульманской социальной истории, есть несколько периодов и регионов, являющихся более важными для исследования. В XIX веке Джар-Балакен и его окрестности (современный Северо-Западный Азербайджан и Западный Дагестан) были богаты литературными материалами периода подъема в области права, лингвистики и тасаввуф (суфизма). Кроме того, научно-исследовательское движение, основанное на систематической традиции медресе, оставило некоторые традиции, присущие для региона. Наша статья охватывает этот период общим обзором и отражает значение, придаваемое арабскому языку в том промежутке времени.

Ключевые слова: Кавказ, медресе, рукописи, тасаввуф, арабский язык.

**THE IMPORTANCE OF THE ARABIC LANGUAGE IN THE
AZERBAIJANI ENLIGHTENMENT TRADITION
(ON THE EXAMPLE OF XIX CENTURY
NORTH-WESTERN REGION)**

SUMMARY

Despite the wealth of scientific sources of Muslim social history, there are several periods and regions being more important to study. In the XIX century, Jar-Balaken and its environs (present-day North-West Azerbaijan and Western Dagestan) are rich in literary materials of the ascent period in the field of law, linguistics and tasavvuf (sufism). In addition, a research movement based on a systematic tradition of madrasas has left some traditions present in the region. Our article covers this period with a general overview and reflects the importance attached to the Arabic language in that period of time.

Keywords: *Caucasus, madrasa, manuscripts, tasavvuf, Arabic.*

CAHİLİYYƏ DÖNƏMİNDƏ ŞAIRİN ÖNƏMİ və ŞEİRİN NÖVLƏRİ

*f.f.d. Vüqar Səmədov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi
vugarsamedov@hotmail.com*

XÜLASƏ

Cahiliyyə şeiri islamdanəvvəlki dövrün hər sahəsini əhatə edir. Döyüşlər haqqındakı məlumatları, ərəblərin adət-ənənələrini, pis və yaxşı tərəflərini o dövrün şeirlərindən öyrənmək mümkündür. Şair mənsub olduğu qəbilənin kahini, rəhbəri, natiqi, təmsilçisi və alimi idi. Şeirləri ilə bir fərdin, yaxud qəbilənin etibarını qazana bilirdi. Qeyd edək ki, bəzən bunun əksi də baş verirdi. Şairlər cəmiyyət içində yüksək mövqeyə sahib idilər. Şair öz qəbiləsini bir ordunun mühafizəsindən daha yaxşı qoruyurdu. Hadisələri şeirində əks etdirir, digər qəbilələrin sataşmalarına cavab verirdi. Bir qəbilədə şair meydana çıxdığı zaman, digər qəbilələrin insanları şair olan qəbiləni təbrik etmək üçün oranı ziyarətə gəlirdilər. Cahiliyyə şeiri əsas qəzəl, təsvir, tərif (mədh), həca (tənqid), mərsiyə (rəsa), fəxr (öyünmək), həmasa (qəhrəmanlıq) kimi mövzuları ələ alır.

Açar sözlər: şeir, şair, bədəvi, xitabət.

Giriş

Quran və hədisdən sonra ərəb dilinin fəsaht və bəlağət nöqtəyi-nəzərindən zirvədə üçüncü önəmli qaynağı şeir sayılır. Şeir, xüsusilə ərəblərin islamdanəvvəlki həyat tərzini günümüzdə çatdırması baxımından mühüm tarixi vəsiqədir. Məhz elə buna görə də şeir

“ərəblərin divanı”, yəni qeydiyyat dəftəri sayılmışdır. Ərəblərin qədim tarixləri, adət və ənənələri şeir vasitəsilə mühafizə edilmişdir.

Cahiliyyə ərəblərinin həyatında şeir və şairin çox mühüm bir yeri vardır. Şairin əsas ilham qaynağı çox vaxt hissiyyəti və yaşadığı mühitin duyğularının birləşdiyi nöqtədir. Şair qəbilə və yaxud qəbilələr birliyinin sözcüsü və bayraqdarıdır. Böyük şairlər yetişdirmək, qəbilələr üçün qürur və şərəf sayıldığı kimi, şairdən məhrum olmaq isə yalnız şanssızlıq deyil, həmçinin ayıb sayılırdı. Bir qəbilədən şair çıxdığı zaman digər qəbilələr onu təbrik etməyə gəlirdilər. Toy-düyünlərdə olduğu kimi ziyafət təşkil edilir, qadınlar öz aralarında ud çalıb, nəğmələr oxuyurdular. Kişilər kimi qadınlar da şeirə qarşı həssas idilər; məsələn: məşhur şair Xansa buna nümunə verilə bilər.

Şeir və xitabət

Şair sözü “şəara” və ya “şəura” kök feilindən meydana gəlmiş bir kəlmədir. Şəara bir şeyin şüurunda olmaq, məsələn, normal insanların idrak edə bilməyəcəyi bir şeyin fərqlində olmaq deməkdir (İbn Mənzur, IV, 409). Görünməyən dünya haqqında ilk məlumatı əldə edən kəsləri ərəblər şair adlandırırdı. Qəbilədə şairin qeybi xəbəri öz şəxsi fikri ilə deyil, cin deyilən üstün varlıqla daxili bir münasibət quraraq aldığına inanılırdı (İzutsu, 212.) Bədəvilərdə qəbilənin duyğularının hərəkətə keçməsində şeir və şairlərin rolu böyükdür. İctimai şüuru, müştərək hissləri davam etdirən və ona istiqamət verən şairlər idilər (Watt, 54.) Digər qəbilələrdən qisas alınması məqsədilə ölənlərə mərsiyələr, hücum zamanı qəzəb duyğularını coşdurən şeirlər deyilməli idi. Məhz elə buna görə də bir əşirətdə böyük bir şair çıxdığı zaman digər qəbilələr onu təbrik etmək üçün gələrdilər. Bədəvi ərəb bu sosial mühit və anlayış içərisində özünün qəbiləsinin digər fərdləri ilə bərabər olduğunu hiss edər, həmçinin

eyni haqq və vəzifələrə sahib olduğunu qəbul edərdi. Onun üstün əxlaq anlayışı mürüvvət və ya igidlik şəklində ortaya çıxardı; o, döyüşdə cəsarətli, fəlakət zamanı səbirli, intiqam almaqda isə təkiddi və əzmlı idi. Zəifi himayə edər, güclüyə qarşı isə müqavimət göstərirdi (Apak, 50.)

Bütün bunlar hər bədəvinin sahib olmaq istədiyi məziyyətlər, əxlaqi keyfiyyətlər idi. Şairin hissiyyatı ilə yaşadığı mühitin hissiyyatının birləşdiyi nöqtələr şeirinin qaynağını meydana gətirirdi. Siyasi müzakirələrə qatılan heyətlərdə şairin xüsusi bir yeri var idi. O, qəbilə, yaxud qəbilələr birliyinin rəyini dilə gətirən, habelə onu yetiştirən mühitin təmsilçisi idi. Bədəvi ərəblər qəbilə mənsublarının həyatının, hissiyyatının, keçmişindəki şərəfli hadisələrin, zəfərlərin, düşmənlərinə qarşı bəslədiyi kinin, onları alçaldıcı həcvlərin, hər yönü ilə onu əhatə edən təbiətin ən gözəl ifadəsini şairin sehrli sözlərində tapardı və bütün bunları ondan dilə gətirməsini umar, onun şeirinin qorunmasına və yayılmasına çalışardı (Cavad Əli, IX, 67–70). Şairlər və şeir cahiliyyə dövründəki böyük bir media platformasının əsas elementi sayılırdı. Onlarca qəbilənin reklamı edilir, həmçinin ticari və siyasi etibar əldə edilməyə çalışılırdı. Bu məqsədləri həyata keçirmək üçün yarmarkalar, açıq bazarlar mühüm bir fəaliyyət sahəsi idi (Cafer Acar, 142.)

Şairlər o diyarın alimi, tarixçisi, kahini, sehrbazı, həm də namus qoruyucusu olaraq, hər kəsdən daha çox etibarlı idilər. Ümumi düşüncəyə, müştərək fikirlərə, ictimai rəyə hakim olan şairlər istədikləri kimsənin dəyərini yüksəldər, istədiyini isə alçaldardı. Duyğu, qəhrəmanlıq və xəyal ilə yoğrulmuş şeirlərdən həzz alan bədəvilər isə bəlağətli sözlərdən çox təsirlənirdilər. Hətta bəzən bir beyt belə onları ayağa qaldırıb oturtmağa kifayət edərdi. Şair silahı olan həcv ilə qarşı tərəfdə yara açar, qəbilələri həyəcana sövq edərək bir-birinə düşmən edə bilirdi. Belə ki, şair sehrli bir kəlmə ilə səhranın pis ruhlarını hərəkətə keçirər, düşməninə təhdid edər, ona zərər yeti-

rər, pərişan edərdi (Seydişehri, 202) Bu səbəbdən, ərəblər şairlərin həcvlərindən çəkinər, onların tərifləri ilə iftixar edər, mədh olunmaq üçün əllərindən gələnlər hər cür fədakarlığı gözə alardılar. Şairin mədhiyə nail olan şəxsin toplumda hörməti artar, hətta onun evdə qalan qızları varsa rahatlıqla evlənə bilirdi. Təriflənen kimsə tacirdirsə, ticarət həyatındakı vəziyyəti müsbət yöndə dəyişirdi (Cavad Əli, IX, 68–74.)

Şair Əşə əl-Əkbər Ukaz yarmarkasında Muhliq adında bir şəxsi qəsidəsi ilə mədh etdikdə, Muhliqin şöhrəti artmış və qızları dərhal nişanlanmışdı (Seydişehri, 203)

Bədəvi ərəblər şairin cinlərdən ilham alaraq fəaliyyət göstərdiyinə inandıqları üçün ondan qorxar (Əlusi, II, 365), haqqına hörmət və əmrinə itaət edərdilər. Bu hal şairin, xüsusilə həcvlərinin təsirli olmasına səbəb olurdu. Çadırların qurulduğu yer şairin əmri ilə dəyişdirilər, münasib gördüyü yer və vaxtda qurulardı. Mühəribə haqqında onun rəyi alınar, qənimətin bölünməsinə ən çox qəhrəmanlıq göstərən döyüşçülər qədər ona da hissə ayrılardı (Seydişehri, 211). Qəbilələr arasında baş verən döyüşlərdə bir şair əsir düşsə, onları həcv etməyəcəyinə dair ondan təəhhüd alınaraq sərbəst buraxılardı (Cavad Əli, IX, 78–79). Eyni vəziyyətin islami dövrdə də davam etdiyini, Hz. Ömər in insanları həcv etməkdən əl çəkməsi müqabilində əl-Hütayəyə 3 min dirhəm verdiyini və hətta dilini belə kəsmək istədiyini belə görürük (Seydişehri, 202).

Şairlər hadisələrin və tarixi anların mühafizəçiləri, məlumat mənbəyi idilər. Cahiliyyə dövründə ərəblərin başlarından keçən hadisələrə, hərəkətlərinə, biliklərinə və əxlaqlarına dair əldə edilən məlumatlar şeirlər vasitəsilə nəql edilmişdir. Ərəblərin inandıqları və bağlı olduqları dinləri ilə ziyafət, toy-düyün, matəm, ağıt və digər adət-ənənələrinə dair məlumatlar da şeirlər vasitəsilə nəsillərdən-nəsillərə keçmişdir.

Xüsusilə qəbilə rəisinin və hakim təbəqənin sehrli və təsirli bir silah olan şeir sənəti ilə məşğul olması qəbilə üçün böyük bir səadət sayılmışdır. Böyük şairlər yetişdirmək qəbilələr üçün qürur və şərəf sayılmışdır. Əksinə, şairdən məhrum olmaq, sadəcə, bəxtsizlik, talesizlik deyil, eyni zamanda, utanc və ayıb kimi qəbul edilmişdir. Düşmən qəbilə şairinin açdığı yaranın ancaq ona eyni tərzdə cavab verməklə sağala biləcəyi xüsusundakı inanc o qədər qüvvətli idi ki, bu səbəbdən müştərək olaraq şeir nəzmetmə zərurəti hiss edən qəbilələr belə olmuşlar.

Məhz elə buna görə də ərəb qəbilələri arasında hansısa şairin olması bir sərkərdədən daha üstün sayılırdı. Həmçinin ərəb qəbilələrinin birində bir şair yetişsə, digər qəbilələr gəlib o qəbiləni təbrik edərdilər. O qəbilə ziyafət verər, qadınlar yığışar, toy mərasimlərində olduğu kimi çalğı çalar, oynayar, kişilərlə-uşaqlar bir-birlərini təbrik edərdilər. Bu şair onların namusunu qoruyar, fəzilətlərini qüvvətləndirər, şan-şöhrətlərini artırardı. Həmçinin qarşı tərəfin kefini pozan şeirlər deyər, döyüşdə qəbiləsini cəsarətləndirən mənzumələr söyləyər, sülh elan olunduqda isə necə hərəkət etmək lazım olduğu barəsində qəbiləsinə yol göstərərdi (Kadri Yıldırım, 24–25). Hz. Peyğəmbər şeiri bir ünsiyyət vasitəsi kimi görmüş, dövrünün sözlü ünsiyyət adətinə tabe olaraq, şairlərin qabiliyyət və bacarıqlarından İslamı müdafiə etmək, müşriklərə cavab vermək üçün istifadə etmiş və belə buyurmuşdur: *“Qüreyşi həcv edin, çünki şeir onları oxdan daha çox yaralayır”* (Müslim, Fəzailüs-Səhabə, 157). Həssan b. Sabitin, Kəb b. Züheyrin, Abdullah b. Rəvahanın İslamı müdafiədə rəqiblərini həcv etməkdə rolları əvəzsiz olmuşdur (Kəttani, I, 190). Hz. Peyğəmbərdən *“Şeirdə hikmət var”* və *“Sizdən birinin içinin irinlə, qanla dolması şeirlə dolmasından daha yaxşıdır”* (Buxari, Ədəb, 92; Əbu Davud, Ədəb, 97) şəklində bir-birinə zidd iki hədis nəql edilmişdir. Hz. Peyğəmbərin şeirə qarşı çıxmasının səbəblərindən birinin şeirin cəmiyyətdə çox təsirli olması

nın, şairlərin toplumu mənfi mənada yönləndirməsinin qarşısını almaq üçün tədbir almaq məqsədi ilə söylədiyini deyə bilərik. Allah Rəsulu (s.ə.s.) ortada heç bir səbəb yox ikən mənfi duyğuların həyəcana gətirilməsini qadağan etmək, qəbilələr arasında çıxan münaqişələri, boş yerə axan qanları kəsmək üçün şeirə qarşı çıxmışdır.

Məlumdur ki, şairlərin bir sözü döyüş çıxması üçün yetərli idi. Bir də o dövr üçün ən məşhur olan Müseyləmə, Tüleyha, Əsvədul-Ansi kimi məşhur kahinlər eyni zamanda şair idilər. Toplumda şeir vasitəsilə ilham pərisinin onlara gələcəklə əlaqəli məlumatlar gətirdiyinə dair bir inanc yaranmışdı. Eyni zamanda, müşriklər Quranın şeir,¹¹ Hz.Peyğəmbərin isə şair və kahin olduğunu söyləyirdilər.¹² Bu, Qüreyş qəbiləsinin Allah Rəsulunun yalançı olduğunu isbat etmək üçün ortaya atdığı təsirli bir təbliğatın nəticəsi idi. Müşriklərin Quranın şeir, Hz.Peyğəmbərin şair olduğunu söyləməsinin bir mənası var: yəni “Bunu sənə Allah vəhy etməyib, sən də bildiyimiz digər şairlər kimi, cinlərlə əlaqədəsən”, – demək istəyirdilər. Şairlərin mütləq bir cini olduğuna inanırdılar. Ərəbcəyə çox yaxşı hakim olmasına baxmayaraq, vəhydən əvvəl Allah Rəsulunun şair olduğuna, yaxud şeir dediyinə dair hər hansı bir tarixi qeydin olmadığı məlumdur. Mənbələrdə, hətta onun peyğəmbərliyi dövründə başqalarına aid bəzi beytləri oxuduğu və bu zaman kəlmələrin yer-

¹¹“Xeyr, and içirəm gördüklərinizə və görmədiklərinizə ki, o (Quran) əlbəttə, qiymətli bir elçinin sözüdür. O, bir şair sözü deyildir. Nə qədər də az inanırsınız. Bir kahinin sözü də deyil. Nə qədər də az düşünürsünüz. O, aləmlərin Rəbbi tərəfindən endirilmişdir” (“əl-Haqqə”, 69/38–43).

¹²“Xeyr dedilər (Muhəmmədin danışdıqları) qarışıq yuxulardır; xeyr, onu uydu-rub; xeyr o şairdir (əgər bizim özünə inanmağımızı istəyirsə) o halda bizə, əvvəl-kilərin (qövmələrinə möcüzələrlə) göndərildikləri kimi, o da bir möcüzə gətirsin”. (“əl-Ənbiya”, 21/5). “Cinlənməmiş bir şair üçün biz tanrılarımızı tərkdəcəyik? Xeyr, o (nə şairdir, nə də dəli) yalnız həqiqəti gətirmiş və peyğəmbərləri də təsdiq etmişdir” (“Saffat”, 37/36–37). “Yoxsa onlar (sənin haqqında) bir şairdir, zamanın fəlakətlərinə düçar olmasını gözləyirikmi deyirlər? De ki: gözləyin, mən də sizinlə bərabər gözləyənlərdənəm” (“ət-Tur”, 52/30).

lərini səhv salıb uzun oxuyaraq vəzn və qafiyə nizamını pozduğuna dair məlumatlar vardır ki, bunlar da onun qulaq asmaq xaricində, şeirlə və şairliklə bir əlaqəsinin olmadığını göstərir (Özdəmir, 117). Hz.Peyğəmbərin şeirə qarşı çıxmasının mühüm səbəblərindən biri də peyğəmbərliyin şairliklə qarışdırılmasından ehtiyat etməsidir. Müşriklərin Hz.Peyğəmbərə şair demələrinə “Qurani-Kərim” “Biz ona şeir öyrətmədik, bu ona yaraşmaz da” (“Yasin”, 36/39.) ayəsi ilə qəti olaraq qarşı çıxmışdır. Həmçinin Hz. Peyğəmbər düşmən şairlər tərəfindən həcv edilirdi. Bir görüşə görə sizdən birinin içinin irinlə, qanla dolması məni həcv edən şeirlə dolmasından daha yaxşıdır dediyi də qeyd olunur.

Bədəvi şair xəyallarını yaşadığı və varlığını davam etdirdiyi mühtidən alır. Şair ətrafından aldığı ilhamı zehmində cəm edib bunları duyğu və düşüncələri ilə birləşdirərək, bir mənzumə halına gətirir və xəyal aləmi meydana çıxarır.

Cahiliyyə dövründə ədəbi fəaliyyət hər il nizamlı olaraq təşkil edilən yarmarkalar və bazarlarda həyata keçirilirdi. Alış-veriş edilməsinin yanında, bir növ, ədəbi məclis xarakteri də daşıyan bu yarmarkalarda şairlər ədəbi məhsullarını təqdim edirdilər. Şairlər ehtirasla arxasınca qaçdıqları şan-şöhrət, şərəf sırasında yer tutmaq məqsədilə bura gəlirdilər. Bir şairin adı, ancaq belə yerlərdə məşhur ola bilərdi. Başqa yerlərdə belə bir imkana sahib deyildilər. Şairlər üçün qırmızı çadırlar qurular və onlar burada mütəxəssislər tərəfindən imtahan edilirdilər. Çadırın içində mədhiyələr, təriflər deyilərdi (Takkuş s. 101). Mənbələrdə qeyd olunan məlumata görə, Ukazda məşhur şair ən-Nabiğatuz-Zübyani (v. m. 604) üçün qırmızı bir çadır qurulurdu. Şeirlərini ərz edən şairlərə qulaq asan Nabiğa onları tənqid edər və dərəcələndirərdi. Burada birinci yeri tutan qəsidə Kəbənin divarından asılardı (Kahyaoğlu, 92).

İllik yarmarkalar müharibə və döyüşlərin qəti olaraq qadağan edildiyi və bu qadağanı pozanın hər kəs tərəfindən qınanıldığı mü-

qəddəs aylarda (əşhürul-hürumda) tərtib edilərdi. Müşrik ərəblərin təqvimini sonra islami dövrdə də davam edən qəməri təqvim idi. Bu təqvimin başlanğıcındakı üç ayı olan zilqadə, zilhiccə və məhərrəm, eyni zamanda, sülh və əmin-amanlıq ayları sayılırdı. Əsasən, yarmarkalar yerli sənət əsərləri və istehsal məhsullarının nümayiş etdirilməsi, ticarət və istehlak mallarının mübadiləsi baxımından geniş imkan və fürsətlər verirdi (Netşə, 40). Ərəblər bu illik hüzurlu yığıncaqlarda izdihamla, həvəslə iştirak edərdilər. Xüsusilə qurulan məclislərdə şairlərin yarışmalarını seyr edər, xurma şərabı içib mahını oxuyan qızların nəğmələrindən həzz alaraq əylənərdilər. Məclislərdə şeirlərdən başqa xətiblər nitq deyib, qabiliyyətlərini ortaya qoyar, həmçinin bir çox mübahisəli məsələ də burada həll edilərdi. Buralarda nəsəblə də iftixar edilərdi. Bu yarmarkaların ən əsasları bunlar idi: Ukaz Yarmarkası (Cavad Əli, IX, 88) Düməntül-Cəndəl, Həcər Yarmarkası, Uman Yarmarkası, Hubaşə Yarmarkası, Suhar Yarmarkası, Şihr Yarmarkası, Sana Yarmarkası və Hadramövət Yarmarkası (Əlusi, 264-266).

Bədəvilərdə şeirin qəzəl, vəsf, təsvir, həmasə, hikmət, fəxr və mərsiyə kimi növləri var.

Qəzəl

Qəzəl bir qadının fiziki və mənəvi gözəlliyinin və şairin ona qarşı olan eşqinin təsviridir (əl-Hüseyni, 143). Şairin sevgilisinin məkanından, ayrılıqdan, dərələrdən, təpələrdən, şərabdən, eşq macəralarından, təbiətdən bəhs etdiyi bir şeir növüdür. Bu şeir növündə sevgiliyə yaxınlıqdan hiss olunan sevinc, ayrılıqdan hiss olunan hüzn dilə gətirilir və səhranın bütün gözəllikləri təsvir olunur (Tarafe, 60). Bunun ən gözəl nümunələrinə İmrul-Qeysin müəlləqəsində rast gəlirik:

“Durun, sevgilinin və onun əd-Daxul ilə Havməl arasındakı Siqtul-Livada yerləşən yurduunun xatirəsinə ağlayaq,

Tudih və əl-Miqrata qədər uzanan, cənub və şimal küləklərinin hördüyü, hələ də izləri silinməmiş olan xatirəsinə ağlayaq.

Sevgilinin yurduunun geniş sahələrində və oradakı su gölməçələrində ağappaq ceyranların qarabibər dənəsinə bənzəyən gübrələrini görərsən.

Köçlərini yüklədikləri günkü ayrılıq səhərində mən, elə bil, o səmtin dəvətikanı ağaclarının yanında Əbucəhl qarvızını ovurmuş (göz yaşı tökülmüş) kimi idim.

Dostlarım isə orada miniklərinin üzərində, ətrafımı sarıb, “Özünü qəm-qüssə ilə məhv etmə, mətin ol!” deyirdilər.

Mənim şifam bol-bol göz yaşı tökməkdir, amma silinib-gedən izlərin yanında ağlamaq nə işə yarayar?”.

Gözəl üzünü bir örtüb, bir açırdı. Sonra Vəcrənin yanında balası olan ceyranlarının baxışına bənzəyən ürkək baxışlarla ətrafına baxaraq qorunmağa çalışırdı.

Boynu bir bəyaz ahunun boynuna bənzəyər, yuxarıya doğru uzatdığına nə çox uzun, nə də kobuddur. Boynunu gözəl zinətlər bəzəyir (İmruül-Qeys, 25-27).

Vəsf, təsvir

Vəsf varlıqların zahiri, yaxud mənəvi xüsusiyyətlərinin təsvir edilməsidir. Həmçinin hər hansı bir cismin təsvir edildiyi anda olduğu halın dilə gətirilməsidir. Bədəvi şeirinin mövzularının çoxunu təsvir təşkil etdiyini deyə bilərik.

Təsvir qəsidənin bir parçası olaraq cahiliyyə dövründə mühüm bir yer tutur. Şairin təsvir etdiyi mövzular arasında qadının fiziki gözəlliyi, tərki edilən diyar, təbiət, müharibə, savaş alətləri, şərab, at, çölöküzü, zebr, ceyran, qartal, şahin, tülkü, canavar kimi

səhraya məxsus heyvanlar önə çıxar. Həmçinin gecə, yağış, ulduz, günəş, bulud, şimşək (Cavad, Ali, V, 94-97) kimi bədəvi həyatında mühüm yeri olan hadisələr də təsvirin əsas mövzusunı meydana gətirir. Bədəvi həyatın əsasını təşkil edən dəvənin təsvirdə məxsusi bir yeri vardır. Təsvirlərdə zəngin və çətin bir dil işlədildiyi diqqət çəkir. Həmçinin təsvir etdiyi cismi ən incə təfərrüatına qədər təsvir edən şeirlər də mövcuddur (Demirayak, 145). Şair diqqətini çəkən hər cür gözəlliyi təsvir edər (Cavad Ali, V, 96; Takkuş, 137); məsələn: İmrul-Qeysin qadının fiziki təsviri ən gözəl vəsf nümunələrindən hesab edilir:

“Dərisinin rəngi heç kimin əlinin çatmadığı suların bəslədiyi sədəflərin içindəki incilər kimi sarıya çalırdı.

Gözəl üzünü gah gizlədir, gah da göstərirdi. Sonra Vəcrənin balalı ceyranlarının baxışını xatırladan ürkək baxışlarla ətrafına baxa-baxa qorunmağa çalışırdı.

Boynu bir ağ ahunun boynuna bənzər ki, yuxarıya doğru uzadanda nə çirkin, nə çox uzun, nə də zinətlərdən məhrumdur.

Aşağı sallanmış dolu xurma salxımını xatırladan gur və kömür kimi qapqara saçları belinə bəzək vururdu (İmrülqeyis, 36-39).

Həmasə (qəhrəmanlıq)

Bir-birinə düşmən olaraq yaşayan bədəvi qəbilələr üçün cəsərtli olmaq qaçınılmaz idi. Vuruşmanın günlük həyatın bir parçası halına gəldiyi, yağışı və suyu bol olan yerlərə və otlqlara ancaq güclü olanların hakim ola bildiyi səhrada hər bədəvi cəsur olmaq məcburiyyətində idi (Yıldırım, 194).

Həmasə şeirlərində əsas mövzu öyünmə şeirlərində olduğu kimi, öyünmək, igidlik, cəngavərlik, qəhrəmanlıq, cəsərt, atılqanlıq kimi sifətlərin təriflənməsidir. Buna bağlı olaraq öyünmə və həmasə şeirləri çox zaman mədh şeirlərinin içində mütaliə edilmişdir.

Qəhrəmanlıq, igidlik, atılqanlıq kimi vəsflərlə öyünmək cahiliyyə şeirinin başlıca mövzuları arasında idi; məsələn: Əntərə b. Şəddad qəbiləsi Əbsi müdafiə edərkən göstərdiyi qəhrəmanlıq və düşmənlərinə qarşı dirənişini bu şeirində dilə gətirib özü ilə öyünmüşdür (Demirayak, 152).

Mən həmişə igidlərin növbə-növbə hücum etdikləri, su kimi axıb-gedən yaralı hündür atın yəhərinin üstündə oluram.

Atım bəzən mizraqla vuruşmaq üçün təkbaşına sürülür, bəzən də yayları sağlam olan qələbəlik kimsələrə qatılır.

Hadisəyə şahid olanlar sənə mənim döyüşə atıldığımı, qənimət paylanarkən isə əl uzatmadığımı deyəcəklər.

Vuruşmaqdan çəkinməyən, qaçmağı ağıllarından belə keçirməyən, təslim olmağı yaxın buraxmayan o qədər yaxşı silahlı döyüşçülər var ki.

Düz, başı sərt, sağlam mizrağı sürətlə sancmaqda hünərini göstərdi əllərim.

Möhkəm mizrağımla o döyüşçünün zirehini deşdim, əsl qəhrəmanlar da mizrağa qarşı qorunmuş deyil ki!

Onu yırtıcı vəhşi heyvanların qabağına yemək olaraq qoydum; yeyəcəklər onu, gəmirəcəklər o gözəl barmaqları, qolları...

O qədər nişan daşıyan həqiqi igidlərin belindəki sağlam hörülmüş zirehləri yarmışam..." (Təbrizi, 352-359).

Hikmət

Hikmət şairin həyat təcrübələrindən, müşahidələrindən və hadisələrdən çıxardığı hikmət düsturlarıdır (Soyuyğıt, 31); hikmət şairin ölüm və həyat üzərində fikirləşərək ortaya çıxardığı dərin mənalı ifadə edən sözləridir (Cebbur, 403).

Kim işlərində ahəngli hərəkət etməyib, insanlarla dolanmazsa, köpək dişləri ilə dişlənər və ayaqlar altında əzilər.

Kim namusunu qorumaq üçün yaxşılıq edərsə, onu qorumuş olar; kim də söyülməkdən qorxmazsa, ona söyülər.

Kim varlıq sahibi olduğu halda, öz qövmünə qarşı xəsislik edərsə, onun köməyinə ehtiyac qalmaz, təklənər və tənqid edilər.

Kim vəfakar olarsa qınanılmaz, kimin də qəlbi vicdanını rahatlıqdan bir yaxşılığa yönəldilərsə, tərəddüdə düşməz.

Kim ölümün səbəblərindən qorxarsa, nərdivanla göyün qapılarına yüksəlsə də, ölümün səbəbləri ona çatar.

Kim yaxşılığı layiq olmayana edərsə, onun təşəkkürü özünə bir tənqiddən ibarət olar və bu yaxşılığı edən kimsə peşman olar.

Kim öz hovuzunu, vətəni, namusunu silahı ilə qorumazsa, hovuzu yıxılar. Kim də düşmənlərinə qarşı acımasız rəftar etməzsə, zülmə düçar olar.

Kim qürbətə düşərsə, düşməni dostu sanar, öz-özünə hörmət qoymayana hörmət göstərilməz.

Bir kimsənin xasiyyəti nə olur-olsun, onu insanlardan gizlətdiyini zənn etsə də, o xasiyyət bilinir.

Bəyəndiyin necə susqun kimsələr vardır ki, danışanda məziyyətləri və qüsurları bəlli olar.

Gəncin dili yarısıdır, könlü də digər yarısı. Geriyə ət və qandan ibarət şəkildən başqa bir şey qalmaz.

Qoca azdıqdan sonra artıq ağillanmaz, gənc isə azgınlıqdan sonra ağillanar.

İstədik, verdiniz; yenə istədik, yenə verdiniz. Kim çox istəyərsə, bir gün mütləq məhrum qalır” (Təbrizi, 235-239).

Mərsiyə

Düşməndən intiqam alınmasında mərsiyənin rolu böyükdür. Qəbilə qisas almaq ehtiyacını təmin etmək üçün mərsiyədən istifadə etmişdir. Mərsiyə bədəvilərdə, ümumiyyətlə, duyğularını rıqqətə

gətirmək üçün təsirli bir vasitə kimi işlədilmişdir. Mərsiyə acı hiss etmək, ölənə şəfqət göstərmək, ölən üçün ağlamaq, fəryad, ah-nalə və ölənin yaxşı tərəflərini sadalamaq mənalarını özündə ehtiva edən bir kəlmədir. Həmçinin bu məqsədlə nəzmə çəkilən qəsidələrə də deyilmişdir (Soyyığıt, 26; Toprak, XXIX, 215; Hazer, 147). Şair ölən kimsənin aralarından ayrılması səbəbi ilə düşdüyü üzüntünü dilə gətirər, arxasından da onun yaxşı işlərini, gözəl xüsusiyyətlərini dilə gətirərək onu tərifləyirdi (Hüseyni, 132; Demirayak, 138). Bə-dəvilərdə bir kimsə öləndə hisslərin, duyğuların açıqca ifadə edilməsi ayıb sayılmırdı, hətta ağlamaq, acını və sıxıntını bəlli etmək məcburi idi. Qadınlar üzüntülərini, xüsusilə bədən hərəkətləri ilə ifadə edərdilər. Bir tərəfdən ağlayarkən, digər tərəfdən, sinələrinə döyər, paltarlarını cırar, saçlarını yoldurdular (Takkuş, 132). Dövrünün ictimai xəyal dünyasını dilə gətirən müəlləqə şairi Tarəfə b. Əbd bir beytində belə deyirdi:

“Ey Məbədin qızı! Əgər mən ölsəm, ölüm xəbərini haqq etdiyim şəkildə hər kəsə çatdır və mənim üçün ağlayıb fəryad edərək yaxanı yırt” (Əbu Zeyd, 155).

Döyüşlərdə ölənlər üçün mərsiyələr deyilər, gözəlliyi, qəhrəmanlığı dilə gətirilər, şəninə mədhiyələr yağdırılırdı. Onun nə qədər qəhrəman, cəsur, comərd, qonaqsevər və qonşu haqqına diqqət edən biri olduğu dilə gətirilərdi. Qisasının alınmasına təşviq olunardı. Beləcə, şairlər arasında mərsiyə ədəbiyyatı xüsusi bir cərəyan halına gəlmişdir (əl-Hüseyni, 132-136). Cahiliyyə dövrünün qadın şairlərindən əl-Xənsanın qardaşları Saxr və Müaviyə haqqındakı mərsiyə şeirlərinin şöhrəti hər kəs tərəfindən bilinir:

Axşam olanda onu xatırlamaq yuxumu qaçırdır və gecəni yuxusuz keçirərək köhnə xəstəliyimlə səhəri açıram.

Bu, mənim Saxra olan üzüntüm səbəbilədir; döyüş günündə və ustalıqla mübarizə aparmaqda hansı igid Saxra bənzəyə bilər ki?

Düşmən ədavət edəndə ondan məzlumun haqqını almaq üçün mücadələ edərdin.

Mənim başıma gələn bu müsibət kimisi nə insanların başına gəlmişdir, nə də ki cinlərin (Demirayak, 139).

Fəxr (öyünmək)

Şairin bir şəxsə və ya qəbiləyə qarşı öz xüsusiyyətləri, əsil-nəcabəti, soy-kök, qəbiləsi və qəbiləsini ucaldan dəyərləri ilə öyünməsi, özünün və qəbiləsinin onlardan daha çox hörmətəlayiq olduğunu söyləməsi, keçmişindəki şanlı günləri sayması fəxrin məzmununu təşkil edir. Fəxr bir tərəfdən, şairin fərdi məziyyətləri ilə yaxından əlaqəlidir, digər tərəfdən, qəbilə tarixini və mədəniyyətini ehtiva edir. Fərdi məziyyətlər qəbilə toplumunda dəyər verilən mənəvi vəsflərdir. Nəsəbin təmiz və əsl olması, qəhrəmanlıq, qorxmaz və cəsur olmaq, qəbilənin əxlaqi dəyərlərini mənimsəmək və yaşamaq, cömərdlik, canıyanan olmaq, qonum-qonşulara, miskinlərə qol-qanad gərmək, qəbiləsinin təmsilçisi və xətibi olmaq, içki məclislərində və qəbilə rəislərinin məclislərində iştirak etmək şairin ən çox iftixar etdiyi dəyərlərdir (Takkuş, 133).

*Günün ortasında bir döyüşçü dəstəylə rastlaşdım,
Önümə çıxan ilk adama qılıncımı sapladım.
Liderlərinin iki buynuzunu vurdum, dərəyə düşdü,
Atımı sürdüm üzərlərinə, onları yararaq keçdi.
Hücumdan sonra gördüm ki, oradakı yaralıların,
Qanıyla rəngi qırmızıya boyanmış, qırmızı atların.
Liderlərinin başıyla döndüm halımdan razı qalaraq,
Onları da düşmənlərimə boğazlanmış halda buraxaraq*
(Yıldırım, 197).

Şair gücün və qorxmazlığın timsalı olmaqla yanaşı, duyğularının əsiri deyildir, ağıl və iradə sahibidir, xoşgörüdür, məzlumun yanındadır. Gücünü qəbiləsindən alır, dolayısı qəbiləsi və ataları ilə öyünməyi özündə əks etdirməyən fəxr məqbul sayılmamışdır. Bə-dəvi toplumunda şairlər də daxil olmaqla, bütün fərdlər qəbilə ilə dəyər qazandıqları üçün şeirlərdə qəbilə əsəbiyyəsini¹³ dilə gətirmək çox ön plana çıxmışdır. Qəbilənin çox qədimlərə söykənən soyu və şərəfi, mərdlik və qəhrəmanlıq vəsfləri, yaxud qəbiləsini daim nəzarətdə saxlayıb arxa durmağı ilə məşhurlaşmış tarixi şəxsiyyətləri onun fəxr qaynağıdır. Qəbilənin çox süvariyyə sahib olması iftixar səbəbidir, çünki onların sayəsində qəbilə heç bir qəbilənin boyunduruğu altına girməz; sülh istəyəndə sülh, müharibə istəyəndə müharibə elan edir. Qəbilənin keçmişdə digər qəbilələrlə etdiyi döyüşlərdə qazandığı zəfərlər, öldürdüləri insanlar, onlardan əsir alıb qul halına gətirdikləri qadınlar əsir alanlar üçün bir fəxr, əsir düşənlər üçün isə bir qınaq mövzusu idi (Hazer, 92-93). İmrul-Qeys bunun nümunəsini Şihab b. Şəddad b. Saləbəyə xitabən belə verir:

*Sizdən ölümlər, yaralılar və pərilər kimi qadınlar əsir aldığ,
Miniklərimizin ətrafında ac və pərişan olduqlarını etiraf
edərək gedərlər* (İmrulqeys, 210).

Həcv (ədəbi tənqid)

Həcv kəlmə olaraq mədhin ziddi olub tənqid etmək mənasına gəlir. Müəyyən bir kimsənin şərəfini yaralamaq üçün nəzm edilən

¹³ Əsəbiyyə bir şəxsin əsəbasını, yəni ata tərəfdən qohum-əqrəbalarını və ya ümumiyyətlə, qəbiləsini, istər haqlı, istər haqsız olsun, hər zaman müdafiə etməyə hazır olması deməkdir. Kənar təhlükələrə qarşı çıxmaq və ya hücum etmək vacib olduqda, bütün qəbilə nümayəndələrini hərəkətə gətirməyi təmin edən birlik və həmrəylik ruhudur. Bu ruh qəbilənin bütün fərdlərini bir-birinə bağlayır. Buna görə də hər hansı bir təhlükə sezildikdə, hər kəs öz qəbiləsinə yardım etməklə mükəlləf tutulurdu.

bir şeir növü olduğu üçün düşmənçiliklərə səbəb olmuşdur. Bu sahədə hər şair müvəffəqiyyət qazana bilməzdi. Şairin zəki, hafizəsi qüvvətli olması, düşmənin dili ilə udması lazımdır (Cavad Əli, V, 99). Cahiliyyə dövrünün qəbilələrarası ədavətləri və mübahisələri həcvin mövzusu və tətikləyicisi olmuşdur. Qəbilənin dili sayılan şair həcvi bir müdafiə vasitəsi olaraq qəbiləsinin lehinə işlətməmişdir. Bu dövrdə həcv toplum adına siyasi və psixoloji müharibə vasitəsinə çevrilmişdir. Məşhur bir şairin həcvindən çox ehtiyat olunardı (Watt, 55). Həcv mədhin ziddi olan bir ədəbi növ olduğu üçün, mədh və fəxr nə qədər müsbət dəyər daşıyarsa, həcv də bir o qədər bunların ziddi üzərinə qurulmuşdur. Bir şairin həcvinin tutarlı ola bilməsi üçün söylədiklərinin tutarlı, həcv edilənin keçmişi ilə əlaqəli olması lazımdır. Buna görə də şair həcv etdiyi kimsənin, yaxud qəbiləsinin keçmişini yaxşı bilməlidir. Tutarlı, həqiqi faktlara əsaslanmayan həcvin təsiri olmazdı. Hz.Peyğəmbər Həssən b. Sabiti Qüreyş şairlərinə cavab verməklə vəzifələndirəndə Hz.Əbu Bəkrdən onların gizli eyblərini öyrənməsini istəmişdi (Hazer, 114).

Cahiliyyə şeirində həcv, əsasən, şair tərəfindən tənqid etdiyi şəxsin insanlıq dəyərləri, əxlaqi keyfiyyətləri öyrənilərək edilərdi. Əvvəlcə şair bütün müsbət dəyərləri düşməninə ayırırdı. Sonra isə onun xəsislik, qorxaqlıq, soysuzluq kimi qüsurlarını qeyd edərək, insanlar arasında pis xüsusiyyətlərini yayardı (əl-Hüseyni, 137). Şairin qəbilə toplumu arasında keçərli olan müsbət dəyərlərdən düşməninə uzaqlaşdırması onu qövmdəndən ayrı tutaraq nəsəbsiz, qəbiləsiz ölü bir varlıq kimi ortaya qoyması mənasına gəlirdi ki, bu cür adamlara “lain” və ya “tarid” deyilirdi (Cavad Ali IV, 110; Hazer, 114). Cahiliyyə dövrünün tanınmış həcv şairlərindən Bəis düşməni tənqid edərkən belə deyirdi:

*Əgər Küleyb oğullarının pisləklərini danışsam,
Ulduzlar gecə yol gedənlərə işıq saçmaz.*

*Əgər Küleyb oğulları səhəri köynək yerinə geysələr,
Onların pisləkləri və soysuzluğu onu kirlədərdi*
(Soyyığıt, 22).

*İbn Kazanın xəsisliyi kimi xəsislik etmə.
O comərdlikdən bir şey istəyəndə hüznələnir.
Onu adətlərimizə uyğun ziyarət edəndə qapını üzünə örtər.
Gizlicə getməsən, onu tapıb görüşə bilməzsən*
(Soyyığıt, 23).

Bəlağət

Bədəvilər yaradılışları etibarilə fəsih və bəlağətli danışar, həmçinin onlar mənaca geniş kəlmələri inci mirvari kimi düzə bilirdilər. Onlar gözəl, bəlağətli danışmaq qabiliyyətinə anadangəlmə sahib idilər. Bədəvi bəliğ bir söz eşidəndə çox tez həyəcanlanır, şeirin lətafətinə heyran qalırdı (Seydişəhri, 136). Mədinəyə gələrək bəlağətlə danışan bədəvi haqqında Hz. Peyğəmbər “*Bəyanda sehr gücü* (Buxari, Nikah, 47; Tibb, 51), *şeyrdə hikmət var*” (Buxari, Ədəb 90; Əbu Davud, Ədəb 87; Əhməd b. Hənbəl, I, 649) buyurmuşdur. Hz. Peyğəmbər dünyaya gəlişindən dərhal sonra süd anasına verilməklə səhrada sadə və ibtidai həyatla tanış olmuşdu. Bədəvilərin danışdığı fəsih, pozulmamış ərəb dilini məhz elə burada öyrənmişdi (Tekineş, 31). Şübhəsiz, Allah Rəsulunun peyğəmbərlik illərində ortaya çıxan yüksək xitabət gücündə bu dili fəsih halı ilə ilk dəfə Bəni Səd yurdunda öyrənməyinin təsiri də böyükdür (Özdemir, 112).

Xitabət

Söz söyləmək sənəti mənasına gələn xitabət cahiliyyə dövründə böyük bir dəyəərə malik idi. Bu sənətin sahibi olan xətib şair, ka-

hin və seyyid (ağsaqqal) kimi qəbilənin hakim təbəqəsi arasında yer alırdı. Xitabət müxatəblərə söz ilə təsir etmək üçün işlədilir. Əgər kəlmələr düzgün seçilər, gözəl tənzim edilər və uyğun şəkildə dilə gətirilərsə, qarşı tərəfi razı salmaq və zəfər əldə etmək üçün hər hansı bir maneə qalmamış olur. Bədəvilər arasında gözəl danışmağın və gözəl nitq deməyin yeri böyükdür. Yaxşı bir nitq bədəvilər üzərində dərhal təsirini göstərir. Dilləri xitabətə əlverişli olduğu üçün bədəvilər, adətən, gözəl danışan insanlar idilər. Bu qabiliyyətin onlara anadangəlmə verildiyi iddia edilsə də, bunun həyat şərtlərinin bir tələbi olduğu da unudulmamalıdır. Xüsusilə əsgəri xitabət bədəvilər arasında çox məşhurdur. Bədəvilər daim bir təhdid düşüncəsi içində yaşayırdılar. Hər zaman onlara hücum edəcək bir qəbilənin olacağını ehtimal edirdilər. Buna görə də hər zaman xətiblərinə rəqiblərinə meydan oxumalarını istəyirdilər. Şairlər şeirlərində ordunun xüsusiyyətləri və orduda olan əsgərlərin sayı, hazırlıq vəziyyəti, sistemləri, bayraqları, düşmənlə mübarizə üsulları və qarşılaşma anlarına da yer verirdilər (ibn Qülsüm, 90).

Ordunun vəziyyəti və xüsusiyyətləri ilə əlaqəli mövzular qəhrəmanlıq məfhumu ətrafında cərəyan edirdi. Onsuz da ordunu qəhrəmanlar meydana gətirir. Şairlərin ordu və qəhrəmanlarla əlaqəli dilə gətirdikləri cəhətlər – şan, şöhrət, kibir, qürur, şərəf, vicdan və qoruma şüuru kimi məfhumlar idi (Acar, 52). Bədəvi şeirləri bunun kimi təriflərlə doludur; məsələn: Əmr b. Qülsüm məşhur müəlləqəsində belə deyir:

“Qılınclar qınından çıxanda, adətən, bütün insanları, istisnasız biz dünyaya gətirmiş kimi qoruyarıq. Döyüşçülərimiz düşmənlərin başlarını, igidlərin topları düz yerdə dığır latdığı kimi dığır ladar. Məad qəbilələri bilirlər ki, qumluq və çınqıllıq yerlərdə çadırlar qurulanda gücümüzün çatdığı qədər insanları doyuzdurarıq, döyüşlə sınağa çəkildə bizi sınağa cürət edənləri məhv edirik. İstədiyimizə mane olar, istədiyimiz yerlərdə də yerləşib dincəlik. Qəzəb-

lənəndə heç kimin verdiyini qəbul etmərik, istədiyimiz kimsələrin verdiyini alarıq. İtaət edənləri qoruyarıq, üsyan edənləri şiddətlə cəzalandırırıq. Bizi necə tanıdıqlarını Təmmah oğulları ilə Dumilərdən soruş. Əgər hökmdarlar xalqla zülm ilə rəftar etsələr, zillət içində yaşamağı rədd edərik. Yer üzünü elə doldurarıq ki, bizə dar gələr. Dənizləri də gəmilərlə doldurarıq. Bizim südəmər körpəmiz süddən kəsildikdə, digər qəbilələrin başçıları onun önündə baş əyərlər” (ibn Qülsüm, 91).

Nəticə

Cahiliyyə ərəblərinin həyatında şeir və şairin çox mühüm bir yeri vardır. Şairlər hadisələrin və tarixi anların mühafizəçiləri, məlumat mənbəyi idilər. Cahiliyyə dövründə ərəblərin başlarından keçən hadisələrə, hərəkətlərinə, biliklərinə və əxlaqlarına dair əldə edilən məlumatlar şeirlər vasitəsilə nəql edilmişdir. Ərəblərin inandıqları və bağlı olduqları dinləri ilə ziyafət, toy-düyün, matəm, ağıt və digər adət-ənənələri ilə bağlı məlumatlar şeirlər vasitəsilə nəsillərdən-nəsillərə keçmişdir. Şairin əsas ilham qaynağı çox vaxt hissiyyatı və yaşadığı mühitin duyğularının birləşdiyi nöqtədir. Şair qəbilə və yaxud qəbilələr birliyinin sozcüsü və bayraqdadır. Böyük şairlər yetişdirmək qəbilələr üçün qürur və şərəf sayıldığı kimi, şairdən məhrum olmaq yalnız şanssızlıq deyil, həmçinin ayıb sayılırdı. Bir qəbilədən bir şair çıxdığı zaman digər qəbilələr onu təbrik etməyə gəlirdilər. Toy-düyünlərdə olduğu kimi ziyafət təşkil edilir, qadınlar öz aralarında ud çalır, nəğmələr oxuyurdular. Cahiliyyə şeiri, əsasən, qəzəl, təsvir, tərif (mədh), həca (tənqid), mərsiyə (rəsa), fəxr (öyünmək), həmasa (qəhrəmanlıq) kimi mövzuları ələ alır.

ƏDƏBİYYAT

1. Acar, Cafer Acar, *Cahiliyede ve Risalet Döneminde Savaş* (doktora tezi, 2007), AÜSBE.
2. el-Alusi, Mahmud Şükri b. Abdullah b. Mahmud, *Büluğül-arab fi marifəti əhvalil-Arab* (nşr. Muhammed Bəhcə Əsəri), I-III, Darül-Kütübil-İlmiyyə, Beyrut ts.
3. Amr b. Külsum b. Malik ət- Təğlibi, *Divanu Amr b. Külsum*, Darül-Kitabil-Arabi, Beyrut 1991.
4. Apak, Adem, Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri, Düşünce Kitabevi, İstanbul 2004.
5. Buhari, Muhammed b. İsmail, *el-Cami'us-sahih-Sahihul-Buhari*, I-VIII, el-Mektebetül-İslami, İstanbul 1979.
6. əl-Cəbburi, əş-Şirul-Cahili Xasaisuh və Fünunuh, Beyrut 1986.
7. Cavad Əli, *əl-Mufasssal fi Tarixil-Arab Qabləl-İslam*, I-X, Darul-İlm lil-Məlayin, Beyrut 1976.
8. Demirayak, Kenan-Savran, Ahmet, *Arap Edebiyatı Tarihi: Cahiliye Dönemi*. AÜİFN, Erzurum 1993.
9. Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi: Cahiliye Dönemi*, Fenomen yayınları, Erzurum, 2009.
10. Əbu Zeyd, Ali İbrahim, *Tarafə b. əl-Abd, Şairül-Bəhreyn fil-Cahiliyyə*, Müəssəsətu İzzəddin, Beyrut 1993.
11. Əbu Davud, Süleyman b. Əşas b. İshaq əl-Ezdi əs-Sicistani, *Kitabus-Sünən-Sünənu Əbi Davud* (nşr. Muhammed Avvame), I-III, Darul-Qable lis-Səqafətil-İslamiyyə, Ciddə 1998.
12. Hasan, Hüseyin əl-Hac, *Hadarətül-Arab fi Asril-Cahiliyyə*, Müəssəsətül-Camiyyə, Beyrut 1989.
13. Hazal, Hüseyin Xələf Şeyx, *Tarixül-Cəzirətil-Arabiyyə fi Əsriş-Şeyx Muhamməd Əbdülvəhhab*, Daru və Məktəbətül-Hilal, Beyrut 1968.

14. Hazer, Dursun, *Hz. Peygamber (sav)'in Şairleri*. Hititkitap Yay., Çorum 2008.
15. Həsən Cəfər, Nuruddin, *Tarafe b. əl-Abd: Sirətuhu və Şiruhu*, Darül-Kütübil-İlmiyə, Beyrut 1990.
16. Hüseyini, Seyyid Cəfər, *Tarixül-Ədəbil-Arabi: əl-ədəbil-cahili naqd və təhlil*, Ənvarül-Hüda vəl-İtisam, Kum 1414.
17. İbn Mənzur, Əbul-Fadl Cemalüddin Muhamməd b. Mükərrəm, *Lisanül-Ərəb*, I-XV, Daru Sadır, Beyrut ts.
18. İmruülqeyıs, Əbu Vəhb Hunduc b. Hucr b. Haris Kindi, *Divanu İmruülqeyıs* (nşr. Hanna Fahuri), Darül-Cil, Beyrut 1989.
19. İmruülqeyıs, Əbu Vəhb Hunduc b. Hucr b. Haris Kindi, *Divanu İmrulqeyıs* (nşr. Muhamməd Əbül-Fəzl İbrahim), Darül-Maarif, Qahirə ts.
20. İzutsu, Toshihiko, *Kuranda Allah və İnsan*, trc Süleyman Ateş, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat (t.y)
21. əl-Kəttani, Muhamməd Əbdülhayy, *Nizamül-hükumətin-Nəbəviyyə əl-müsəmma ət-Təratibül-İdariyyə* (nşr. Abdullah əl-Xalidi), Darul-Erkam, Beyrut ts.
22. Müslim, Əbul-Hüseynin Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyri en-Nisaburi, *el-Cami'us-Sahih-Sahih-i Müslim* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki), I-V, el-Mektebetül-İslamiyyə, İstanbul ts.
23. M. Faruk Toprak, “*Mersiye*” *DİA*, XXIX.
24. Nətşə, İsmail Davud Muhamməd, *Əşaru Hüzeyl və Əsəruha fi Muhitil-Ədəbil-Ərəb*, Müəssəsətür-Risalə, Beyrut 2001.
25. Özdemir, Mehmet, “Peygamberlik Öncəsində Bir İnsan Olaraq Muhammed b. Abdillah”, *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed*, Sempozyum Tebliğ ve Muzakereler, 13–15 Nisan, Konya, (ed. Ahmet Yaman), Ankara 2007.
26. Soyuyiğit, Osman Zeki, *el-Edebül-Arabi*, İFAV, İstanbul ts.
27. Takkuş, Muhamməd Süheyl, *Tarixül-Ərəb qabləl-İslam*, Darun-Nəfais, 2006.

28. Tarafə b. əl-Abd, Əli İbrahim Əbu Zeyd, *Şairül-Bəhreyn fil-Cahiliyyə*, Müəssəsətu İzzəddin, Beyrut 1993.
29. Təbrizi, Əbu Zəkəriyyə əl-Xətib Yəhya b. Əli b. Müəmməd, *Şərhül-Mualləqatil-Aşril-Müzəhhəbat* (haz. Ömer Faruk Tabba), Darül-Ərkam Beyrut ts.
30. Təbrizi, Əbu Zəkəriyyə əl-Xətib Yəhya b. Əli b. Müəmməd, *Şərhül-Qasaidil-Aşr* (nşr. Müəmməd Mühyiddin Əbdül-həmid), Mətbəətüs-Səadət, Qahirə ts.
31. Yasin Kahyaoglu, Şiir ve nesir bağlamında Arapçanın islam kültüründeki yeri, Harran Üniversitesi İlahiyat fakultesi Dergisi, 2008, cilt, 13, sayı 19, s. 83-104
32. Watt, William Montgomery, *Həzrət Müəmməd Məkkədə* (trc. Azmi Yüksel-M. Rami Ayas)

д-р филос. по филос. Вюгар Самедов

ВИДЫ СТИХОТВОРЕНИЙ И РОЛЬ ПОЭТА В ПЕРИОДЕ ДЖАХИЛИЯ

РЕЗЮМЕ

Поэмы в стиле джахилия освещают все сферы доисламской эпохи. Из них можно получить информацию о битвах, традициях и обычаях арабов, их отрицательных и положительных сторонах. Поэт являлся жрецом, вождем, оратором, представителем и ученым племени, к которому он принадлежал. Своими поэмами он мог завоевать доверие того или иного лица или племени. Порой отмечалось и противоположное. Поэты располагали высоким положением в обществе. Поэт защищал свое племя лучше войска. Он отражал события в поэмах, отвечал в них на подстрекательства других племен. Как только в одном племени появлялся поэт, люди из других племен посещали данное племя, чтобы поздравить с его появлением. Поэмы в стиле джахилия охватывали, в основном, газеллы, описание, хвалу (воспевание), критику, элегию, храбрость (отвагу).

***Ключевые слова:** поэзия, поэт, бедуин, хитабат.*

**THE TYPES OF POETRY AND ROLE OF POETS IN
THE PERIOD OF JAHILIYYAH**

SUMMARY

Poems of jahiliyyah covered every area of the pre-Islamic era. They reflect information about the battles, traditions and customs of the Arab population, negative and positive features. The poet was a priest, leader, orator, representative and scholar of the genus to which he belonged. With the poems, the poet could gain the confidence of one or another person or genus. Sometimes the opposite happened. Poets held a high position in society. They were the best defenders than the army of the genus. He reflected the events in the poems, responded to the incitement of other genus in them. As soon as a poet appeared in one genus, people from others visited this genus to congratulate people. Poems of jahiliyyah covered mostly gazelles, description, praise (chanting), criticism, elegy, courage (bravery).

Keywords: *poetry, poet, badouin, hitabat.*

SEMANTİK MƏZMUN VƏ QRAMMATİK FUNKSIONALLIQ BAXIMINDAN BİR DAHA FLEKSİYA PROBLEMİ HAQQINDA (I)

*f.f.d. Elvüsal Məmmədov,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
Din və ictimai fikir tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi;
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi
elvusal.mammedov@gmail.com*

XÜLASƏ

Məqalədə fleksiya məfhumunun mənası və funksional mahiyyəti izah edilmiş, növləri göstərilmiş, suffikslərlə müqayisəsi aparılmışdır.

Flektivlik qrammatik məna fərqinə səbəb olan, həm sintaktik, həm də qeyri-sintaktik əlaqələrə xidmət edən söz-formaların yaradılması ilə müşayiət olunan qrammatik hadisədir; yaxud fleksiya həm sözün daxili fonetik strukturunda qrammatik məna, sintaktik və qeyri-sintaktik əlaqələr yaradan səs dəyişilmələri, həm də müstəqil formant – sonluqdur. Bu mənada, “daxili” və “xarici fleksiya” terminləri də işlədilir. Bəzi kitablarda isə müvafiq olaraq “əsasın fleksiyası” və “flektiv şəkilçi” terminlərinə rast gəlinir.

Açar sözlər: fleksiya, daxili fleksiya, xarici fleksiya, affiks, suffiks.

Giriş

Ümumi dilçiliyin bütövlükdə, həm də hərtərəfli tədqiq edilməmiş problemləri çoxdur. Belə problemlərdən biri fleksiya qrammatik hadisəsi ilə əlaqəlidir. XIX əsrin əvvəllərindən dilçilik elminə

daxil olmuş bu termin flektiv dillərin başlıca qrammatik vasitəsi olaraq təqdim edilir. Qeyd edək ki, həm hind-Avropa, həm də sami dillərin qrammatik-sintaktik vasitəsi kimi göstərilən fleksiya uzun müddət bir neçə ümumi fakt əsasında nəzərdən keçirilmişdir. Dillərin tipoloji təsnifatına həsr edilmiş dilçilik ədəbiyyatında flektiv dillərin morfoloji xüsusiyyətlərindən söz açıldığı vaxt fleksiyaya toxunulsa da, bu dillərin morfoloji sisteminin flektivlik hadisəsi əsasında dolğun və elmi tədqiqinə cəhd göstərilməyib.

Sovet ümumi dilçiliyində problemin öyrənilməsi tarixi

XX əsrin 50-ci illərindən etibarən, rus-sovet dilçiliyində flektivlik qrammatik hadisəsinin hind-Avropa və sami dillərdəki yeri probleminə dair araşdırmalar aparılmışdır. Belə ki, məsələn, bu dövr rus ərəbşünaslığının ərəb dilində sözdüzəltmə və sözdəyişdirmə hadisəsinin morfoloji aspektlərinə baxışı fərqli nöqteyi-nəzərlərlə müşayiət olunurdu. Rus-sovet tədqiqatçılarından V.P.Starinin, İ.A.Melçuk, B.M.Qrande, A.A.Reformatski, Q.Kamilev, Q.P.Melnikov, Q.M.Qabuçan və başqaları apardıqları araşdırmalarda sözügedən problemə dair müxtəlif və maraqlı iddialarla çıxış edirdilər; məsələn: sözdüzəltmə hadisəsinin tək cə affiksleşmə əsasında təsvirinə cəhd göstərilmiş (V.P.Starinin), ərəb dilində daxili fleksiya vasitəsinin mövcud olmadığı iddia edilmişdi. Başlanğıc vahid olaraq samitlərdən ibarət kök əsas götürülürdü. Bu nöqteyi-nəzər əleyhinə ərəb sözlərinin “heca-fonem” strukturu iddiası səsləndirilmişdi. Bu o deməkdir ki, sait səsin sonuncu samit səslə vəhdəti sami dillərin heca-fonem modelləri olaraq təqdim edilirdi (B.M.Qrande). Tədqiqatçılardan Q.Kamilev və Q.P.Melnikov isə bildirirdi ki, sami dillərdə “heca-fonem” məfhumunun mövcudluğunu iddia etmək şübhə doğurur. Onlar deyirdilər ki, ərəb sözünü müvafiq hissələrə ayırmaq onun morfoloji quruluşuna ziddir. Başqa bir tədqiqatçı – Q.M.Qabu-

çan isə ərəb ənənəvi qrammatik nəzəriyyəsində öz əsasını tapan daxili fleksiya anlayışını yenidən izah etmək təklifini səsləndirmişdi.

Keçən əsrin 70-ci illərində sovet dilçisi Y.S.Maslov Starinin, Melçuk, Reformatski və başqa tədqiqatçıların “transfiksleşmə” iddiasına münasibət bildirmiş, onun ərəb dilində daxili fleksiyanı bütövlükdə əvəzləyə bilməyəcəyini göstərmişdi (13, 173-174). Həmin tədqiqatçılar iddia edirdilər ki, transfiksleşmə ərəb dilində sözdüzəltmə və sözdəyişdirmənin başlıca vasitəsi olub, daxili fleksiya məfhumunu əvəz edir.

Sonrakı onilliklərdə isə ərəb dili qrammatikasına aid rusdilli ədəbiyyatda 60-cı illərin “affiksleşmə” iddiasına toxunulmamış, morfoloji sözdüzəltmə və sözdəyişdirmədən danışarkən yenidən “daxili fleksiya” vasitəsindən söz açılmışdı. Bəzi kitablarda isə ərəb dilinin morfoloji qrammatikası çərçivəsində xarici fleksiya ilə yanaşı, daxili fleksiya adı altında transfiksleşmə də daxil olmaqla, digər affiksleşmə növləri – infiksleşmə (infiksasiya), prefiksleşmə (prefiksasiya) və digərləri göstərilir (10, 292-305).

Mövcud rusdilli ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, rus-sovet ərəb-şünaslığında sözün morfoloji strukturu öyrənilsə də, ərəb və digər flektiv dillərdə fleksiyanın yeri, qrammatik-sintaktik və morfoloji məzmununu sistemli və müqayisəli şəkildə araşdırılmayıb. Bu səbəbdən, fleksiya anlayışının morfoloji-funksional məzmununun açılıb göstərilməsinə, xarici və daxili fleksiya növlərinin qrammatik-sintaktik statusunun müəyyənləşdirilməsinə, flektiv dillərdə, ələlxüsus ərəb dilində flektivlik qrammatik hadisənin müqayisəli metod əsasında öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Bu zərurət ona görə qabarıq görünür ki, başlanğıcda hind-Avropa dillərinin qrammatik vasitəsi olaraq təqdim edilən fleksiya sonralar sami dillərə də aid edilmiş, amma keçən əsrin 60-cı illərindən etibarən, bu müddəanın səhv olması haqqında iddialar səsləndirilmişdi. Bu mövzuda elmi maraq, həm də mübahisə doğuran əsərlərin yazılmasına baxmayaraq, qə-

naətbəxş nəticələrin göstəridiyi tədqiqatlara rast gəlinmir. Bu məqələmizdə biz məlum problemə kvantitativ və sistemli metod əsasında münasibət bildirəcəyik.

Fleksiya nədir?

Fleksiya termini dilçilik elminə 1808-ci ildə alman dilçisi Fon Şlegel tərəfindən flektivlik tipoloji xüsusiyyəti daşıyan dillərdə sözlərin forma və funksiya baxımından quruluşu və işlədilməsini təsvir etmək üçün gətirilmişdir. Çoxmənalı termin olan fleksiya latın sözü “flexio”dan yaranıb, hərfən “əyilmə, keçid, bükülmə” deməkdir. Həmin vaxt Şlegel fleksiyanı sami-hami, gürcü və bir çox hind-Avropa dillərində qrammatik mənanın fərqləndirilməsinə xidmət edən vasitə olaraq göstərmişdi (5, 490). O, fleksiyanın morfoloji məzmunundan danışarkən qeyd etmişdir ki, fleksiya kökün (əsasın) qrammatik (səs) əvəzlənmələrini ifadə edir. Şlegelin təqdim etdiyi fleksiya anlayışı sonralar, sami dillərdə kök saitlərinin əvəzlənmələrini də özündə birləşdirən “daxili fleksiya” termini tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarılmışdı. Əlaqədar tərifləri nəzərdən keçirdikdə görürük ki, daxili fleksiya “söz kökü və ya əsasının səs əvəzlənməsi (22, 3); qrammatik mənanın fərqləndirilməsi vasitəsi (набегать – набегать; набрать – набирать) (17, 74); sait əvəzlənmələri (9, 27); saitlərin dəyişilməsi (9, 60); qrammatik əvəzlənmə (11, 335); formadüzəltmə – söz daxilində baş verən dəyişikliklər (15, 54); kökün sait dəyişilməsi (13, 174); sözün fonetik strukturunun dəyişilməsi ilə qrammatik mənaların yaranması (18, 276); söz kökü səsinin dəyişilməsi (16, 3); sözdəyişdirmədə... qrammatik mənanın sözün daxilində səs tərkibinin dəyişilməsi vasitəsilə yaranması, insirafilik (1, 577); ancaq söz kökünün özünün dəyişilməsi ilə müəyyən mənaların ifadə vasitəsi (14, 27); əsasın səs dəyişilmələri (8); söz tərkibinin dəyişilməsi ilə qrammatik mənaların ifadəsi vasitəsi (6); kökdə

əvəzlənmələrin köməyi ilə qrammatik mənaların ifadəsi (7); söz kökündə qrammatik formaların yaradılmasına xidmət edən fonem əvəzlənmələri (25) olaraq göstərilmişdir. Deməli, kökün (əsasın) daxili fonetik tərkibində baş verən əvəzlənmə və dəyişmələr (qeyd edək ki, təriflərin heç birində əvəzlənmə və dəyişmələrin morfoloji xüsusiyyətləri izah olunmur) daxili fleksiya adlandırılır. Qeyd edilmişdir ki, daxili fleksiya termini xarici fleksiya – sözün morfem strukturu və ya söz-formanın avtonom-formal hissəsinin antipodu olaraq yaradılıb. Daha geniş yayılmış nöqteyi-nəzərə görə, fleksiya – sözdəyişdirici affiks və ya formant (formativ), yaxud söz-formaların qrammatik, yaxud relyasion^{14*} mənaları fərqləndirən hissəsi olub, cümlələrdə sözlərin sözlər, yaxud cümlələrlə qrammatik-sintaktik əlaqəsini ifadə edir. Bu mənada, həm də “sonluq” termini işlədilir. Xarici fleksiya, yaxud sonluq haqqında yazılmış ədəbiyyatı araşdırdıqda görürük ki, xarici fleksiya “əsas əlavə edilən ayrıca səs kompleksləri – affikslər (12); sözün dəyişən, digər sözlərlə əlaqəsini göstərən hissəsi (21); sonluq (16, 3; 5, 577); sözün sonuna əlavə edilən, morfoloji-sintaktik mənaların ifadəsinə xidmət edən morfem (sonluq) (2, 245); sözdəyişdirmədə (formadüzəltmə) iştirak edən şəkilçilər (sonluqlar) (4, 493); relyasion mənalı postfikslər (18, 264); əsasın xaricində yerləşən, söz birləşməsi və cümlələrdə sözlərin bir-biri ilə sintaktik əlaqəsinin ifadəsinə xidmət edən əlavə morfem (sonluq) (19, 543); söz-formanın sonunda gələn, söz və cümlələrlə əlaqədə ifadə olunan postfiks (13, 174); affiksləşmə (sonluq) (15, 54); postfiks – sonluq (20, 104); sözlərin hallanma və təsrifdə dəyişilən sonluğu (3, 111)”dur.

Deməli, fleksiya, həm də sözün (kök və ya əsasın) sonunun dəyişilməsi ilə ona birləşdirilən formantdır. Bu mənada, onu çox vaxt sonluq və ya sonluq-fleksiya adlandırırlar.

^{14*} sözdəyişdirici

Sonluqların suffikslərlə müqayisəsi, fleksiyanın funksional məzmunu

İndi isə hansı formantların sonluq adlandırılması məsələsinə toxunaq. Hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki, söz-formanın sonunda gələn hər morfem fleksiya deyildir. Onda hansı affikslər flektiv formantlar, daha dəqiq desək, sonluq-fleksiyalar hesab olunur?

Ümumi dilçilikdə affiksləşmə kökə və ya əsas affikslərin (şəkilçilərin) birləşdirilməsidir. Affikslər qrammatik mənanın dildən kənarında mövcud olmayan daşıyıcılarıdır. Bu formantlar sözdüzəltmə və sözdəyişdirmə prosesində iştirak edir, sözün kökünə birləşir. Yəni onlar "...derivativ, relyasion, formal-struktur, formal-təsnifedici mənalara fərqləndirilməsinə xidmət edir" (13, 174). Kökə nəzərə alınmayan yerləşməsinə görə affikslər bir neçə növdür. Onlardan biri də postfikslərdir. Postfiks sözdə, yaxud söz-formada kökdən sonra gələn affikslərə verilmiş ümumi addır. Postfikslər, öz növbəsində, suffiks və fleksiyalara (sonluqlara) bölünür. Postfikslərin bu cür təsnifatı həm suffiks və fleksiyaların bir-birinə münasibətdə sintaqmatik mövqeyinə, həm də onların daşdığı funksiya və semantik "yük"ə görədir. Belə ki, sonluq-fleksiyalar çox vaxt sözün axırında gəlir, "qapama, nəhayətləndirmə" rolunu oynayır, onun söz-formasını tamamlayır, hazır söz-formanı sintaktik "konstruksiyalar" üçün təqdim edir. Amma suffiksin fleksiyadan əvvəl kökə birləşməsi və ya fleksiyaların sözün sonuna artırılması şərt deyildir; məsələn: alman dilində kind (uşaq) → kinder (uşaqlar) → kinderchen (uşaqçıqazlar) və ya ingilis dilində to drive (sürmək) → driver (sürücü – drivers (sürücülər) misallarını nəzərdən keçirək. Burada – er və – s cəm bildirən fleksiyalar, – chen və – er isə kiçiltmə mənalı və feildən isim düzəldən suffikslərdir. Fleksiya və suffiksləri bir-birindən fərqləndirən əsas cəhət onların daşdığı funksiya və semantik məzundur. Semantiklik baxımından fleksiyalar relyasion (sözdəyişdirici), suf-

fikslər isə derivativ (sözdüzəldici) affikslər hesab olunur. Fleksiya-lar qrammatik-sintaktik formaların yaradılmasına xidmət edir, söz-dəyişdirmədə (formadüzəltmə) iştirak edən relyasion formant ro-lunu oynayır. Deməli, sonluqlar təkcə söz-formanın sonunda gələn affikslər olmayıb, həm də o postfikslərdir ki, söz və cümlələrlə sin-taktik əlaqədə ifadə olunur, qrammatik kateqoriyaları fərqləndirir. Bu səbəbdən, əlaqədar ədəbiyyatda “hal sonluğu”, “şəxs sonluğu” və digər terminlərə rast gəlirik.

Bəzi dilçilər suffikslərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici növlə-rindən söz açmaqla, sözdəyişdirici suffiksləri sonluq-fleksiyalara qarşı qoyurlar: “Suffikslər sözdüzəldici və sözdəyişdirici ola bilir... Sözdəyişdirici suffikslərə müqayisə və üstünlük dərəcəsi, məsdər şəkilçiləri, feili sifət və feili bağlama şəkilçiləri daxildir. Sözdəyiş-dirici suffikslər, həmçinin formadüzəldici suffikslər adlanır.

...Formadüzəldici suffikslər yeni sözlər düzəltmir, leksik mə-naların fərqləndirilməsinə səbəb olmadığı üçün eyni sözün müxtəlif formalarını əmələ gətirir.

...Formadüzəldici suffikslər sonluqlardan, hər şeydən əvvəl, onunla fərqlənir ki, söz birləşməsi və cümlə daxilində müxtəlif sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini tənzimləmir. Formadüzəldici suffiks-lərə müqayisə və üstünlük dərəcələri, feillərin keçmiş zaman, infi-nitiv, feili sifət, feili bağlama, əmr forması suffikslərini aid edirlər.

...Hallanma və təsrifdə sonluqlar, yuxarıdakı hallarda isə for-madüzəldici suffikslər iştirak edir” (23, 547).

Sözdəyişdirici suffiks terminini formadüzəldici suffiks termi-nindən daha uğursuz hesab edən müəlliflərə də rast gəlinir: “Sözdə-yişdirici morfemlər sintaktik tələblərə uyğun olaraq, sonluqlar – sözləri dəyişdirmə vasitələri hesab olunur. Formadüzəldici suffiks-lərə gəlincə, onlar sintaktik funksiyaya malik deyil” (21).

Əlbəttə ki, biz yuxarıdakı nöqtəyi-nəzərlə razı deyilik. Sözdə-yişdirmə zamanı təkcə sintaktik deyil, həm də qeyri-sintaktik funk-

siya daşıyan sözlər yaranır, lakin sözün leksik mənası dəyişmir. Bununla yanaşı, suffikslər dilçilik ənənəsində sözün leksik mənasını dəyişdirən formantlar olaraq qəbul edilib. Dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, sonluqlar qrammatik mənaları fərqləndirmək və sintaktik əlaqələr yaratmaq xüsusiyyəti ilə seçilir.

Xülasə, söz-formada kökdən sonra gələn formantlar funksiya və məna baxımından suffiks və fleksiyalara bölünür. Əgər suffikslər sözdüzəltmədə leksik məna fərqinə səbəb olursa, fleksiyalar isə sözdəyişdirmədə (formayaratma) qrammatik məna yaradır, söz və ya cümlələrin bir-biri ilə qrammatik-sintaktik əlaqəsini əmələ gətirir. Qeyd edək ki, bir problemi də həll etmək lazımdır. Qrammatik məna fərqinə səbəb olan, amma sintaktik əlaqələr yaratmayan formantların statusu məsələsi qaranlıq qalır. Bu formantları affiksləşmə vasitəsi olaraq təqdim etsək də, problem bütövlükdə həll olunmur. Flektiv-sintetik dillərə aid flektivlik vasitəsinin həm bu dillər, həm də digər dil qrupları (iltisqaqi və s.) üçün səciyyəvi sayılan affiksləşmə qrammatik vasitəsilə müqayisəli təhlili göstərir ki, bu formantlar affiksləşməyə müvafiq gəlmir. Bununla yanaşı, bu formantları suffiks hesab etmək müəyyən təzadlar yaradır. Odur ki, biz bu formantları fleksiya olaraq göstərməyi təklif edirik. Belə olarsa, sonluq-fleksiyaların sintaktik əlaqə yaratmaq baxımından iki növü meydana çıxır:

- a) sintaktik əlaqələrə xidmət edən fleksiyalar;
- b) sintaktik əlaqələrə xidmət etməyən fleksiyalar.

Nəticə

Bu məqalədə biz fleksiya məfhumunun mənası və funksional mahiyyətini izah edib, növlərini göstərdik, suffikslərlə müqayisəsini apardıq. Məlum oldu ki, flektivlik qrammatik məna fərqinə səbəb olan, həm sintaktik, həm də qeyri-sintaktik əlaqələrə xidmət edən

söz-formaların yaradılması ilə müşayiət olunan qrammatik hadisədir, yaxud fleksiya həm sözün daxili fonetik strukturunda qrammatik mənə və sintaktik və qeyri-sintaktik əlaqələr yaradan səs dəyişmələri, həm də müstəqil formant – sonluqdur. Bu mənada, “daxili” və “xarici fleksiya” terminləri də işlədilir. Bəzi kitablarda isə müvafiq olaraq “əsasın fleksiyası” və “flektiv şəkilçi” terminlərinə rast gəlinir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IX cild, Bakı, 1986.
2. Adilov İ.M., Z.N. Verdiyeva, F.M. Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.
3. Fərəcov Ə. İzahlı dilçilik lüğəti. Bakı, 1969.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966.
5. Большая советская энциклопедия, Москва, 1977, том 27.
6. «Внутренняя флексия» // Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. — 3-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1969—1978.
7. Внутренняя флексия <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-encycl-term-11941.htm>
8. Демьянков В.З. Морфологическая интерпретация текста и ее моделирование <http://www.infolex.ru/Moifull.html>
9. Дьяконов И.М. Семито-хамитские языки. Москва, 1965.
10. Квантитативная типология языков Азии и Африки. Ленинград, 1982.
11. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990.
12. Лекция XI. Форма слова. Грамматика слова. <http://systemling.narod.ru/general/Lect11.htm>

13. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. Москва, 1975.
14. Мельчук И.А. О внутренней флексии в семитских и индоевропейских языках // Вопросы языкознания, Москва, 1963. № 4.
15. Оруджева Л.М. Явление ал-ираб в арабском языке // Вопросы восточной филологии, Баку: «Элм», 1987.
16. Прончатов Н.Ф. Языковая классификация народов мира. Горький, 1965.
17. Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения языков // Морфологическая типология и проблемы классификации языков. Москва – Ленинград, 1965.
18. Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва, 2001.
19. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва, 1976.
20. Розенталь Д.Э. Сборник упражнений по русскому языку для поступающих в вузы. МГУ, 1994.
21. Степанова Л.С. Суффикс или окончание? <http://rus.1september.ru/article.php?ID=200100608>
22. Суник О.П. Вопросы типологии агглютинативных языков. Москва – Ленинград, 1965, стр. 33.
23. «Суффикс» // Русский язык : энциклопедия / гл. ред. Ю.Н. Караулов. – 2-е изд., Дрофа, 1997.
24. «Флексия» // Большая советская энциклопедия, Москва, 1977, том 27.
25. «Флексия» // Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. М.: «Эксмо», 2006

д-р филос. по филос. Эльвюсал Мамедов

ЕЩЕ РАЗ О ПРОБЛЕМЕ ФЛЕКСИИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СМЫСЛОВОГО СОДЕРЖАНИЯ И ГРАММАТИЧЕСКОЙ ФУНКЦИОНАЛЬНОСТИ

РЕЗЮМЕ

В статье разъясняется смысловое понятие флексии и его функциональное значение, показаны виды, а также проведено сравнение с суффиксами.

Флективность – это грамматическое явление, которое сопровождается созданием как синтаксических, так и несинтаксических словообразований, являющихся причиной разницы грамматического значения; другими словами флексия является как изменением звуков, создающим грамматическое значение во внутренней фонетической структуре слова, синтаксические и несинтаксические связи, так и независимым формант-окончанием. В этом значении используются термины “внутренняя” и “внешняя флексия”. В некоторых книгах встречаются соответственные термины “флексия основы” и “флективные окончания”.

***Ключевые слова:** флексия, внутренняя флексия, внешняя флексия, аффикс, суффикс.*

**ONCE AGAIN ABOUT THE PROBLEM OF INFLEXION
FROM THE POINT OF THE SEMANTIC MEANING AND
THE GRAMMATICAL FUNCTIONALITY**

SUMMARY

The article explains the meaning and functions of inflexion, shows its types and compares it with suffixes.

Inflection is the grammatical event causing the differences in grammatical meanings and accompanied with the making of the word formations serving the syntactic and non-syntactic relations. In other words, inflexion is both the independent formant – ending and the phonetic changes in the internal phonetic structure of the words, forming the grammatical meanings and syntactic and non-syntactic relations. The terms “internal” and “external inflexion” can be used at the same meaning instead of them. It is common to face the terms “inflection of the stem” and “inflectional affix”.

***Keywords:** inflexion, internal inflexion, external inflexion, affix, suffix.*

ORTA ƏSRLƏRDƏ ƏRƏB DİLÇİLİYİ vƏ ONUN NÜMAYƏNDƏSİ HƏSƏN İBN MƏHƏMMƏD İBN MAHMUD ƏL-ƏTTAR

*Mətanət Muradova,
AMEA M.Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi
metanet20102010@mail.ru*

XÜLASƏ

Ərəb dilinin ilk tədqiqatçıları ərəblərin özləri və orta əsr müsəlman Şərq ölkələrinin nümayəndələri olmuşlar. Orta əsr dilçilərindən İsa ibn Ömər, Xəlil ibn Əhməd, Sibəveyhi, əl-Əsməi, İbn Sikkit, əz-Zəccaci, əl-Farisi, ibn Cinni, əl-Cürcani, əl-Ənbari, əz-Zəməxsəri, ibn Malik, ibn Hişam, əs-Suyuti və başqalarının ərəb dilinin tədqiqində böyük rolu olmuşdur. Şərq dilçiliyində öz sözünü demiş bu tanınmış alimlərin yaşayıb-yaratdığı dövrdə seçilən alimlərdən biri də Həsən ibn Məhəmməd ibn Mahmud əl-Əttar olmuşdur. O, hicri 1180-ci ildə (miladi 1766) Qahirədə dünyaya göz açmış və dini elmlərlə yanaşı, astronomiya, mühəndislik, coğrafiya və tibb elmləri ilə də məşğul olmuşdur.

Açar sözlər: xilafət, İslam, qrammatika, məscid, orta əsr.

Giriş

VII-XIII əsrlərdə Ərəbistanda, həmçinin ərəblər tərəfindən işğal edilmiş Hindistan sərhədlərindən başlayaraq, bütün Yaxın və Orta Şərqi, Şimali Afrikanı, Pireney yarımadasını, Zaqafqazıyanı və digər əraziləri əhatə edən geniş ərazidə çoxmillətli möhtəşəm bir

dövlət – Ərəb xilafəti yaranmışdı. Bu geniş regionda dövlət və elm dili ərəb dili idi. Ərəb dili İslam aləmində latın dilinin Avropada oynadığı rolu oynayırdı. Xilafətdə ərəb dilçiliyinin yaranması qədim Hindistanda olduğu kimi, praktik səbəblərlə bağlı idi. Quranın yazıldığı klassik dil ilə canlı danışığ dili olan müxtəlif ərəb ləhcələri arasında ciddi fərqlər mövcud idi. Bir tərəfdən, müsəlmanların Müqəddəs Kitabını savadsız ərəblərin özlərinə və İslamı qəbul etmiş başqa xalqlara düzgün oxuyub başa düşmək, onun təhrif edilməsinə yol verməmək, digər tərəfdən, klassik ərəb dilini ləhcələrin və əcəmlərin (qeyri-ərəblərin) dillərinin təsirindən qorumaq zərurəti ərəb dilinin qayda-qanunlarını bir yerə toplayıb sistemləşdirməyi tələb edirdi. Məhz buna görə də İslamın ilk dövrlərindən başlayaraq ərəb dilində məktəblər açılır, Quranın düzgün qiraəti məqsədilə məscidlərdə məşğələlər keçirilir, ərəb dilinin qayda-qanunları ciddi surətdə öyrənilirdi. Bütün bunlar ərəb dilçilik elminin yaranması üçün real zəmin yaradırdı.

Həsən ibn Məhəmməd ibn Mahmud əl-Əttar ərəb dilçiliyinin nümayəndəsi kimi

Məlum olduğu kimi, ərəb dilinin ilk tədqiqatçıları ərəblərin özləri və Orta əsr müsəlman Şərqi ölkələrinin nümayəndələri olmuşlar. VII əsrdə Bəsrə, Kufə, daha sonralar isə Əndəlis, Bağdad və Misir qrammatika məktəblərinin ətrafına toplanmış dilçilər ərəb dilini böyük bir səylə öyrənir, müxtəlif məsələlər barəsində ciddi elmi mübahisələr edirdilər. Orta əsr dilçilərindən İsa ibn Ömər, Xəlil ibn Əhməd, Sibəveyhi, əl-Əsməi, ibn Sikkit, əz-Zəccaci, əl-Farisi, ibn Cinni, əl-Cürcani, əl-Ənbari, əz-Zəməxşəri, ibn Malik, ibn Hişam, əs-Süyuti və başqalarının ərəb dilinin tədqiqində böyük rolu olmuşdur (1, 7). Təsadüfi deyildir ki, Orta əsrlər dövrü Şərq dilçiliyində öz sözünü demiş bu tanınmış alimlərin yaşayıb-yaratdıqları

dövrə seçilən alimlərdən biri də Həsən ibn Məhəmməd ibn Mahmud əl-Əttar əş-Şafii olmuşdur (2, 25).

Həsən ibn Məhəmməd ibn Mahmud əl-Əttar əslən Məğribdən olub, hicri 1180-cı ildə (miladi 1766) Qahirədə dünyaya göz açıb. Peşəcə əttar olan atası əvvəlcə onu yanında işlətmək istəsə də, o, oğlunun oxumaq həvəsini görərək, təhsilini “əl-Əzhər”də davam etdirməsinə icazə verir. O, dini elmlərlə yanaşı, astronomiya, mühəndislik, coğrafiya və tibb elmləri ilə də məşğul olurdu.

Fransızlar 1798-ci ildə Misiri işğal etdikləri vaxt o dövrdə yaşayan alimlərin çoxu kimi, Asyut şəhərinə qaçsa da, bir müddət sonra Qahirəyə qayıdaraq, fransalı elm adamları ilə tanış olur. Bu alimlərdən fransız dilini və müasir elmləri öyrənir, onlara isə ərəb dilini öyrədir. Bir müddət sonra isə Suriya, Hicaz, Anadolu və Rumeliyə uzun səyahətə çıxır. Arnavut şəhərində ailə qurub, orada yaşayır (3, I, 587-588).

1813-cü ildə Misirə qayıdan Mahmud əl-Əttar “əl-Əzhər” Universitetinə müəllim təyin olunur. Uzun illər ərzində “Əzhər”də oxunmayan Beyzavi təfsirini böyük bir həvəslə oxumasına görə bir çox “Əzhər” alimi onun təfsir dərslərini təqib edirdi. Mehmet Əli Paşa ona böyük iltifat göstərirdi və buna görə də onun tövsiyəsi ilə 1828-ci ildə yaranan Misirin “əl-Vəqai`ul-Mısriyyə” rəsmi qəzetinə baş redaktor təyin edilir. 1830-cu ildə “Əzhər”in şeyxi olur və ömrünün sonuna qədər bu vəzifədə çalışır (4, IV, 98-99).

Fransızca, türkcə və arnavutca bilən Həsən əl-Əttar tələbələrindən ana qaynaqlara baş vurmağı, dildə, ədəbiyyatda, elmdə düşüncəni ifadə edə bilməməkdən qurtarmağı öyrətməyə çalışmış, məktəblərdə modern elmlərin öyrənilməsinə tövsiyə etmişdir. Mahmud Sami əl-Barudi, Şövqi və Hafiz İbrahim kimi şairlərin yetişməsinə zəmin yaratmışdır. Onun tövsiyəsi ilə tələbəsi Rifaa ət-Təhtavi xarici dillər məktəbini yaratmışdır (5, I, 301).

Həsən ibn Məhəmməd ibn Mahmud əl-Əttarın yaradıcılığında dil və ədəbiyyat mövzusu

Məntiq, din, dil və digər elmlər sahəsini əhatə edən, əksəriyyəti haşiyə olan iyirmiə qədər əsər yazmışdır. Onların bəziləri haqqında məlumat verməyi məqsəduyğun hesab edirik (6, II, 236; 7, II, 873):

Dil və Ədəbiyyat:

1. **“Mənzumə fi ilmin-nəhv”**. Əlli yeddi misradan ibarət olan bu didaktik mənzumə nəhv qaydalarını öyrədir. İlk dəfə 1280-ci ildə Qahirədə “Məcmu`u mühimmatil-mutun” adlı kitabın içində çap olunmuş və Əttarın tələbəsi Həsən Kuveydur tərəfindən şərh edilmişdir.

2. **“Haşiyə alə şərhil-Əzhəriyyə”**. Xalid əl-Əzhərinin özünə aid “əl-Əzhəriyyə” adlı müxtəsər nəhv kitabına yazdığı şərhin haşiyəsi olub, 1307-ci ildə Qahirədə çap olunmuşdur. Əl-Əzhərinin “Musilüt-tullabil akavaidil-irab” adlı şərhinə də hələ çap olunmamış bir haşiyəsi vardır.

3. **“İnşəül-Əttar”**. Rəsmi və qeyri-rəsmi yazışma və məktub nümunələrini özündə ehtiva edir. Əsər ilk dəfə Qahirədə çap olunmuşdur. Tarixi məlum deyil. Sonralar, yəni 1243-cü ildən 1315-ci ilə qədər Bulaq, Qahirə, Bombay və İstanbulda bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur.

4. **“Haşiyə alə mətnis-Səmərqəndiyyə”**. Əbul-Qasım b. Əbu Bəkr əl-Leysi əs-Səmərqəndinin bəlağət elminə dair “əs-Səmərqəndiyyə” adlı risaləsinə yazdığı şərh olub, 1288-ci və 1309-cu illərdə Qahirədə çap edilmişdir. Əttar həm də ibn Səhləl-İsrailinin şeirlərini toplayaraq, “Divanu ibn Səhl” adı altında nəşrə hazırlamış və əsər bir neçə dəfə çapdan çıxmışdır (Qahirə 1279, 1302; Beyrut 1885).

Məntiq elminə aid:

1. **“Əl-Haşiyətül-kübra alə Şərhi Makulatis-Sücai”**. Əhməd əs-Sücainin kateqoriyalara aid kitabına yazdığı bu böyük

şərh yenə onun “əl-Haşiyyə-tus-suğra alə Makulatis-Sücai” adlı əsəri ilə birlikdə nəşr olunmuşdur (Qahirə 1282, 1303, 1328).

2. **“Haşiyyə alə Makulatil-Büleydi”**. Məhəmməd əl-Büleydinin kateqoriyalara aid “Risalə fil-Makulatil-aşr” əsərinə yazdığı bu şərh də 1328-ci ildə Qahirədə çap olunmuşdur.

3. **“Haşiyyə alə şərhi Şeyxil-İslam Zəkəriyyə əl-Ənsari alə mətni İsağuci fil-məntiq”**. Əsirəddin əl-Əbhərinin məntiqə dair “İsağuci” adlı kitabına Zəkəriyyə əl-Ənsarinin yazdığı şərhin haşiyyəsidir. 1321-ci ildə Qahirədə çap olunmuşdur. Əsərin Əlyazmalar İnstitutunda 50-dən çox nüsxəsi qorunub saxlanır.

4. **“Haşiyyə alə Şərhil-Təhzib”**. Sadəddin ət-Təftəzaninin “Təhzibül-məntiq vəl-kəlam” adlı əsərinə Ubeydullah b. Fazlül-Habibinin yazdığı “Təhzib” adlı şərhin haşiyyəsidir. Bu əsərlərin üç nüsxəsi 1296-cı ildə Bulaqda, 1318-ci ildə isə Qahirədə çap olunmuşdur.

Dini elmlərə aid:

1. **“Haşiyyə alə Şərhil-Cəlaləl-Məhəlli alə Cəmil-cəvami”**. Tacəddin əs-Subkinin üsuli-fiqhə dair “Cəmul-cəvami” adlı əsərinə Cəlaləddin əl-Məhəllinin yazdığı şərhin haşiyyəsidir. 1316 və 1358-ci illərdə Qahirədə çap olunmuşdur.

Əttarın hələ də nəşr olunmamış əsərləri vardır. Həmin əsərlərin arasında Türkiyədə yaşadığı vaxt Əbul-Həsən əl-Əşarinin yazdığı “Tühfətu qaribil-vətən fi təhqiқи nüsretiş-seyx Əbil-Həsən”, Məhəmməd əl-Mərəşinin müzakirə ədəbinə dair kitabını şərh etdiyi “Haşiyyə alər-risalətil-vələdiyyə fi ədəbil-bəhs vəl-münazara” və astronomiyaya aid “Risalə fi keyfiyyətil-əməl bil-üsturlab” adlı əsərləri də vardır.

Həsən ibn Məhəmməd ibn Mahmud əl-Əttarın AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan dilçiliklə bağlı əlyazmaları

Milli mədəniyyətimizin əvəzsiz məbədi olan AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutunun xəzinəsində orta əsr yazılı abidələri, tarixi sənədlər və arxiv materialları ilə yanaşı, çoxlu miqdarda əski çap kitabları mühafizə edilir. Ərəbdilli əski çap kitablarının bir qismi daşbasma üsulu ilə Orta əsr əlyazmalarından çap olunduğuna görə, onlar Orta əsr əlyazmaları qədər böyük elmi dəyərcəyə malikdir. Eyni zamanda, bu kitablar ərəb dili və ədəbiyyatının fəlsəfi fikir və tarixinin, Şərq təbəttinin, ilahiyat elmlərinin və s. müxtəlif dövrlərini əhatə edən zəngin kolleksiyadır. Bu kolleksiyada Həsən ibn Məhəmməd ibn Mahmud əl-Əttarın hələlik aşığıdakı iki əsərinin əski çap nüsxəsini ilkin olaraq aşkarlamışıq:

1. “Əl-Haşıyə alə şərhil-əzhəriyyə”. Şifri: XVI-1746/5974. 1303-cü ildə Misirin “Əl-Xeyriyyə” mətbəəsində nəşr olunmuşdur (8, 80).

2. “Əl-Mənzumə fin-nəhv”. Əsər məcmuədir, dilçiliyə aiddir. Şifri: V-445/ 1998. Əsər məcmuənin 131-134-cü səhifələrini əhatə edir (8, 302; 9, IV, 181). Nəşr ili və tarixi haqqında məlumat yoxdur.

Əvvəli:

بحمدك يامولاي أبدأ في أمرى ومنك أروم العون في كل دي عمر

Sonu:

وما حسن العطار يرجو سلامة بدين ودنيا ثم في الحشر و النشر الحمد لواهب
المعطيات و الصلاة و السلام على سيد السادات وآله وصحبه والتابعين إلى يوم الدين.

Nəticə

İlkin olaraq tədqiqata cəlb etdiyimiz Orta əsr ərəb dilçiliyində özünəməxsus yer tutan Həsən ibn Məhəmməd ibn Mahmud əl-Əttarın elmi irsi haqqında apardığımız araşdırmadan belə nəticəyə gəldik ki, o, Orta əsrlər Şərqi dilçiliyinin inkişafında öz sözünü demiş alimlərdən biri olmuşdur. Onun dil və ədəbiyyata, məntiq elminə, dinə aid çox sayda əsərləri vardır ki, həmin əsərlərin bir neçəsi də bizim institutda qorunub saxlanılır. Gələcəkdə də onunla bağlı tədqiqatlarımızı davam etdirməyə çalışacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. V.M.Məmmədəliyev. Ərəb dilçiliyi. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1985.
2. A.Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1977.
3. عمر رضا كحالة. معجم المؤلفين. مؤسسة الرسالة بيروت، ١٩٩٣.
4. Hülusi Kılıç. Attar, Hasan b. Muhammed. TDVİA, İstanbul, 1991.
5. اسماعيل باشا البغدادي. هدية العارفين.
6. خير الدين الزركلي. الأعلام.
7. Ali Rıza Karabulut – Ahmet Turan Karabulut. Dünya kütüphanelerinde mevcut İslam kültür tarihi ile ilgili eserler ansiklopedisi. Türkiyə.
8. Əski çap kitabları kataloqu. Ərəbdilli kitablar. IIIc. Bakı, Nurlan 2010.
9. فهرس مخطوطات جامعة ام القرى. الجزء الرابع، ١٩٩٣.

**СРЕДНЕВЕКОВОЕ АРАБСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
И ЕГО ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ХАСАН ИБН МУХАММАД
ИБН МАХМУД АЛЬ-АТТАР**

РЕЗЮМЕ

Первыми исследователями арабского языка были сами арабы и представители средневекового мусульманского Востока. Среди средневековых языковедов большую роль в исследовании арабского языка сыграли Иса ибн Омар, Халил ибн Ахмад, Сибавейхи аль-Асмаи, Ибн Сиккит, аз-Заджаджи, аль-Фариси, Ибн Джинни, аль-Джурджани, аль-Анбари, аз-Замахшари, Ибн Малик, Ибн Хишам, ас-Суюти и другие. Одним из выдающихся языковедов Востока был Хасан ибн Мухаммад ибн Махмуд аль-Аттар. Он родился в Каире в 1180 году по Хиджре (1766 г. от Р.Х. / по Юлианскому календарю) и, наряду с религиозными науками, занимался астрономией, инженерией, географией и медициной.

Ключевые слова: халифат, ислам, грамматика, мечеть, средневековый.

**MEDIEVAL ARABIC LINGUISTICS AND ITS
REPRESENTATIVE HASAN BIN MUHAMMAD
BIN MAHMUD AL-ATTAR**

SUMMARY

Arabs and representatives of medieval Muslim East were the first researches of Arabic language. Big role in the investigation of Arabic language Among medieval linguists was played by Isa bin Omar, Khalil ibn Ahmad, Sibavayhi, al-Asmai, Ibn Sikkit, az-Zajjaji, al-Farisi, Ibn Jinny, al-Jurjani, al-Anbari, az-Zamakhshari, Ibn Malik, Ibn Hisham, as-Suyuti, etc. Hasan bin Muhammad bin Mahmud al-Attar was one of the outstanding Eastern linguists. He was born in Cairo in 1180 AH (1766 AD) and studied astronomy, engineering, geography and medicine along with religion sciences.

Keywords: *caliphate, Islam, grammar, mosque, medieval.*

ƏDİ İBN ZEYD ƏRƏB SARAY ƏDƏBİYYATININ İLKİN NÜMAYƏNDƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

*Natəvan Bağırova,
AMEA N.Gəncəvi adına
Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı
Muzeyinin elmi işçisi
natavan.kanan@mail.ru*

XÜLASƏ

İslamdanəvvəlki ərəb poeziyasının qüdrətli nümayəndələrindən və saray şairlərindən biri Ədi ibn Zeyddir. Ləxmi hökmdarlarından Nüman ibn Münzirin sarayında yaşayıb, onun qızı Hindlə evlənən şair Mədəində Sasanilərin sarayında böyümüşdür. Ərəb və fars dillərini mükəmməl bildiyi üçün Sasani hökmdarlarından Hörmüz və oğlu II Xosrov Pərvizin katibi və tərcüməçisi olmuşdur.

Məqalədə Ədi ibn Zeydin həyatı, Hirə və Sasanilər sarayındakı ictimai-ədəbi fəaliyyətindən danışılır.

Şairin yaradıcılığında xəməriyyə, həbsiyyə, zaman, tale və ölümlə bağlı hikmətamiz şeirlər yer alır.

Açar sözlər: Hirə, Ədi ibn Zeyd, Numan ibn Munzir, saray şairi.

Giriş

İslamaqədərki ərəb şeirində ərəblərin sinkretik qəsidə mövzuları mədhiyyə, xəməriyyə, tardiyə, fəxriyyə, vəsf, mərsiyə, həməsə, həcv və hikmətdən ibarət idi. Cahiliyyə dövrü adlanan bu poeziya ərəblərin həyat və məişəti ilə sıx əlaqədə olub, qəbilələr arasında döyüşləri, qələbə çalan tərəfi, hökmdarın tərifi, təbiətin, tərək edil-

miş obanın təsvirini, məşuqa məhəbbəti, hicran, kədər və sevinci, əzm və taqətsizlik kimi digər mövzuları əhatə edirdi. Cahiliyyət şeiri öz dövrünün, mühitinin güzgüsü idi; ərəblərin həyatı çöllərdə, səhralarda keçdiyindən, burada təbiət hadisələri daha canlı təsvir olunur. Qəsidə ənənəvi giriş - “ətlal”la (tərk edilmiş oba) başlayır, sonra şərəbin və cananın, ardınca atın, yaxud dəvənin təsviri gəlir; motivasiya yaratdıqdan sonra şair əsl məzmununa keçir.

İslam dövrü poeziyasında, təbii ki, Məhəmməd Peyğəmbər şeirin baş qəhrəmanına çevrilir, onun əxlaq və davranışı, təbliğ etdiyi yeni din ədəbiyyatın əsas mövzusu sayılır. Cahiliyyət dövründəki şeirlərdə islamaqədərki dini inanc və əqidələr əksini tapmışdır. Bəzi şairlər peyğəmbərlərin adlarını çəkir, dünyanın faniliyi, ölümün qaçılmaz olduğunu lirikada əks etdirirdilər. Sözsüz ki, dini inanclar ədəbiyyatda İslam dövründəki kimi güclü hiss olunmur.

İslamdan öncə yaranmış, ərazisi Ərəbistan yarımadasından Sasani imperiyasınadək sərhədləri əhatə edən İraqın şimalındakı Hirə (الحيرة) və Suriya ərazisindəki Qəssanilər (الغساسنة) dövlətinin saraylarında da şeir məclisləri keçirilmiş, hökmdarlar şeirə və sənətə yüksək əhəmiyyət verərək şairləri himayə etmişlər.

Sasanilərdən asılı olan Hirə Dövləti cahiliyyət zamanı mühüm ədəbiyyat və incəsənət mərkəzi sayılırdı. Fars hökmdarı Bəhram Gur Hirə sarayına gəlib, burada ərəb elmlərini və musiqisini öyrənmişdi. Bəhram taxta əyləşdikdən sonra, fars sarayında musiqini yüksəldən ilk hökmdar idi. (1998:151، الشطي). Ümumiyyətlə, tarixçilər qeyd edirlər ki, Hirə padşahlarından həm Əmr ibn Hind, həm də III Nümanın zamanında Hirə Şərqi ən böyük elm və ədəbiyyat mərkəzlərindən sayılırdı. Əmr ibn Hindin sarayında Aus ibn Həcər, Munəxxəl əl-Yəşkuri, Ləbid və digər şairlər toplaşmışdılar (ili göstərilməyib 46، ضيف). Bustani də Əmr ibn Hindin dövründə şeir və sənətin çiçəkləndiyini, hətta şair Əmr Külsümün dizüstə can verdiyini yazır (10، 2014، البستاني)

Nüman ibn Munzirin sarayında ədəbi mühit

Hirənin (Ləxmilər) sonuncu hökmdarı III Nüman ibn Münzirin (580-602) zamanında Hirə mühüm incəsənət mərkəzi idi. Nüman ibn Münzir ədib və musiqiçiləri Xəvərnəq qəsrinə yığır, onlar üçün şeir məclisləri keçirir, ərəb təəssübkeşliyinin şeirdə ifadə olunmasına xüsusi yer verirdi. Nüman ibn Münzir (580-620) özü də gözəl xütbə söyləyərdi. Ədəbiyyat tarixində onu məşhurlaşdıran Əmr ibn Külsümün ona yazdığı həcvləri, Nabiğənin “Əl-itizariyyat” şeirləri olmuşdur. Hirə onun zamanında özünün iqtisadi-mədəni yüksəliş dövrünü yaşadı (402، 2009، طقوش).

Hökmdar Nümanın ədəbiyyata, sənətə daha ciddi diqqət ayırmasına aşağıdakı hadisə səbəb olmuşdur: bir dəfə Nüman ədəbi məclisi Mədain sarayında təşkil edir (407، 2009، طقوش). Kəsra sarayında ərəb, hind, Çin millətlərindən olan nümayəndə heyətləri öz şahlarını və ölkələrini tərifləyir, ərəb ədiblərinin bütün millətlərdən üstün olduğunu deyir, fəxr edir. Bundan təkəbbürlənən Xosrov Pərviz öz millətinin məziyyətlərini sayır, ərəblərin haqlı olduğunu üstünü vurmur. Nüman ona ərəblərin ləyaqətli və üstün cəhətlərini sadalayıb onu susdurur. Fars hökmdarı basılır, Nüman Hirəyə qayıtdıqda ərəb xətiblərinə və ədiblərinə – Əksəm ibn Seyfi, Hacib ibn Zürrarə, Haris ibn İbad və başqalarına olanları anladı. Sonra onlara ərəblərin yüksək keyfiyyətləri barədə yazdırıb Xosrov Pərvizə göndərdi. Onlar da Sasani hökmdarının hüzurunda bəlağətlə çıxış etdilər (407، 2009، طقوش).

Nümanın şeir və şairlərə diqqət ayırması onun adının tarix səhifələrində əbədiləşməsinə səbəb olmuşdur. III Nümanın adı onun sarayında yaşamış şairlərdən Nabiğə əz-Zübyaninin və Ədi ibn Zeydin şeirlərində daha çox səslənir.

Şairlərdən Mürəqqəş əl-Əkbər, Mürəqqəş əl-Əsgər, Əmr ibn Qəmiə, Mütələmmis, Tərəfə, Münəxxəl, Nabiğə, Həssan, Ədi ibn

Zeyd, İyas ibn Qəbisə, Hatəm ət-Tai Hirə sarayının üzdə olan şairləri idilər. Bu şairlərdən Münəxxəl əl-Yəşkuri, Ədi ibn Zeyd, həm də Sasanilərin sarayında fəaliyyət göstərirdilər. Bununla belə şairlərin arasında çəkişmələr də olurdu. Münəxxəl Sasanilərin sarayında Nəbiğənin əleyhinə danışırdı (404, 2009, طقوش)

Xəvərnəq qəsri

Şərqi ədəbiyyatında geniş yer almış Xəvərnəq və Sədir qəsrləri Hirə hökmdarlarının əsas iqamətgahı olmuşdur.

Təbəri qəsrin tikilmə tarixi haqqında belə yazır: “Yəzdegird ibn Bəhram Kirmanşahın övladı qalmırdı. Bəhram Gur doğulanda Yəzdegird onun sağlam böyüməsi üçün əlverişli mənzil soruşur, onu Hirədə məskunlaşdırırlar. Oğlu Bəhramı Nümana (bu, Hirə hökmdarı İmruul Qeysin oğlu Nümandır ki, Nüman əl-Əkbər (نعمان الأكبر، الأکبر) ləqəbi ilə məşhurdur (10 (البستاني،)) yaşayış üçün Xəvərnəq qəsrinin tikilməsi üçün əmr verir. Deyilənə görə, qəsri memar Sinimmar (Simnar) inşa etdikdən sonra, Yəzdegird onun işinə heyran olur. Sinimmar deyir: “Bilsəydim, zəhmət haqqımı ödəyəcəksiniz, elə qəsr tikərdim ki, günəş ətrafında dövrə vurardı”. Yəzdegird “Onda sən bundan da yaxşı qəsr tikəcəksən”, – deyib onu qəsrin başından atdırır (65، الطبري).

Ş.Dayf isə həm Xəvərnəq, həm də Sədir qəsrinin Sasani I Yəzdegirdin (399-420) deyil, onun müasiri olan Nüman əl-Əvərin tikdirdiyini yazır. Yəzdegird də oğlu Bəhram Guru onun yanına göndərir ki, burada yetişsin, at sürməyi və ovçuluğu öyrənsin (46، ili göstərilməyib; ضيف).

Ədi ibn Zeyd yaradıcılığı

Hirə sarayında yaşayan qüdrətli sənətkarlardan biri də Ədi ibn Zeyd olmuşdur. Ədi ibn Zeyd əl-İbadi (عدي بن زيد العبادي) 550-ci ildə Hirədə doğulub. Əsli Təməim qəbiləsindən olub, Yəməndən Hirəyə köçmüş xristian ailəsindəndir. Atası Zeyd, babası Həmmad da Hirə hökmdarlarının sarayında xidmət edib. K.Brokelman yazır: “Ən məşhur xristian ərəb qəbilələrindən biri Hirədə məskunlaşan “İbad” qəbiləsi idi. Onlar öz dinlərini Abbasilər dövrünə kimi saxlamışdılar (124 : ili göstərilməyib، بروكلمان).

Ədinin babası Həmmad öldükdən sonra, atasının yaxın dostu, böyük fars tacirlərindən birinin atası Zeydi öz himayəsinə alır, ona fars dilini öyrədir. Bu səbəbdən, Zeyd Sasani sarayına yol tapır və burada diplomatik yazışma işləri (tərəssül) ilə məşğul olur (231 :1983، الشنتمري). Belə bir mühitdə yetişən Ədi də Mədəində Sasani sarayında təlim almış, fars dilinin incəliklərinə yiyələnmişdir. Ömrünün əsas hissəsini Mədəində keçirərək, həm ərəb, həm də fars dillərində mükəmməl danışib-yazdığı üçün Hörmüzün (579-590) və oğlu II Xosrov Pərvizin (590-628) ərəbcə yazışmalarına kاتبlik, həm də tərcüməçilik edir. Şair Sasani divanxanasında ərəbcə yazan ilk katibdir (23 :1983، الشنتمري).

Xosrov Pərvizin atası Hörmüz padşah onu Konstantinopola – imperator II Tibariusun sarayına elçi göndərir. Şair qayıdarkən Dəməşqdə qalır və ilk şeirini də burada söyləyir (125، بروكلمان); (231، الشنتمري، 1983). Hirə sarayında hökmdar Münzirin vəfatından sonra, Xosrov Pərviz məhz Ədi ibn Zeydin məsləhəti ilə oğlu Nüman ibn Münziri Hirəyə hökmdar təyin edir (125; ili göstərilməyib، بروكلمان). Ədi dövrünün ən gözəl qadını sayılan Nümanın qızı Hindlə evlənir. Hirə sarayında xüsusi ehtiram göstərilən Ədinin Nümanın yanındakı nüfuzuna həsəd apanan çuğulçular böhtan atıb, şairi Nümanın gözündən salırlar (1983، الشنتمري). Nüman şairi həb-

sə alaraq qətlə yetirir. Ədinin ölümündən sonra Xosrov Pərviz Nümana qarşı hiddətlənir, bunu siyasi hadisə kimi dəyərləndirərək ondan qisasını alır.

Xosrov Pərviz 590-cı ildə Nümanı İrana dəvət edib həbs alır. Onu filin ayaqları altında öldürtdürür. Mərzubani “Mücəmuş-şüəra”da yazır: “Ədini öldürdüyünə görə Xosrov Pərviz Nümanı işgəncə ilə qətlə yetirdi. Onun yerinə Yəmən hakimi İyası qoydu (10. 1960، المرزباني).

Bu səhnəni “Mədain xərabələri”ndə Xaqani belə təsvir edir:

Atdan yerə en, üz sürt torpağına, seyr eylə
Fil pəncəsi altında şahkən mat olub heyran.
Yox filləri Nemantək torpağa salan şahlar
Fil kimi gecə-gündüz onları əzər dövrən
(Xaqani, 2004; 382-383).

Ədinin yaradıcılığında cahiliyyə təşirinin məşhur janrlarına rast gəlinmir. Onun ədəbi irsi fəxriyyə, həbsiyyə, xəməriyyə və bir neçə beyt həcvdən ibarətdir. Tənqidçilər onu xəməriyyənin ustadı hesab edirlər. Əş-Şəti qeyd edir ki, onun xəməriyyələrinin dil xüsusiyyətləri, mənalarının incəliyi Əşa, Əxtal, Vəlid ibn Yəzid, Əbu Nüvas kimi şairlərin yaradıcılığına öz təsirini göstərmişdir (129:19 ، الشطي).

Fars tədqiqatçıları P.Ə.Zanuş və N.Ramazanxaninin həmmüəllifi olduqları “Ədi ibn Zeyd İbadinin şeirlərində novatorluq xüsusiyyətləri” məqaləsində (farsca) şairin yaradıcılığını təhlil edərək yazırlar: “Həmçinin epik-təsviri şeir və itizaiyyat şeirlərini də o yarıdaraq cahiliyyə şairlərini qabaqlamışdır. Ədi ibn Zeyd cahiliyyə şeiri şəkillərində və mövzularında yenilikçidir. Onun şeirləri yeni mənə çalarları ilə zəngin, təqlidçilikdən uzaqdır. Ona qədər cahiliyyə şairləri yalnız bir dildə yazıb-yaratmışlar. O, doğma vətəni Hirənin dil-üslub xüsusiyyətlərindən istifadə edərək novator şair oldu. Belə ki, onun üslubu öz müasirlərindən fərqlənir. Hirədə məs-

kunlaşması və Sasanilərlə əlaqəsi, oradakı fəaliyyəti şairin şeir dilinə təsir göstərdiyindən, Ədinin şeirlərində əcəm və fars xüsusiyyətləri özünü büruzə verir.

زانوس احمد، پاشا، رمضانخانی نرجس، شماره 24، پاییز 2012م- 1391 هـ
ش، ص 81-82

Karl Brokelman yazır: “İbad qəbiləsi onun ölümündən 150 il sonra da şeirlərini oxuyurdu (الجزء الأول، 125).

Ədi ibn Zeydin lirikasında həbsiyyə şeirləri mühüm yer tutur. Nüman ibn Münzirin zindanında olarkən yazdığı “İtizariyyat”da dünyanın faniliyinə, axirətin əbədiliyinə işarə edir:

لا عديم و لا مثمر مال	ليس شيء على المنون بخال
تيك بخبر الأنباء عطف السؤال	ليت شعر عن الهمام و يا
غير وجه المسبح الخلاق	ليس شيء على المنون بيباق
رس و المرء كل شيء يلاقي	في حديد القسطاس يرقبني الحا
و ثياب منضحات خلاق	في حديد مضاعف و غلول
أن عيرا قد جهزت لانطلاق	فاركبوا في الحرام فكوا اخاكم

(ديوان عدي بن زيد العبادي ، 56، 1965)

Ölümdən heç kəs yaxa qurtara bilməz – nə yoxsul insan, nə də var-dövlət sahibi.

Kaş ki, o əzəmətli padşahlardan xəbər biləydim, sualın ardınca sən bir xəbər eşidərdin.

Yalnız hər cür tərifə layiq olan Yaradandan başqa heç nə əbədi qalmayacaq.

Zindanban dəmir dəbilqədə məni nəzarətdə saxlayır. İnsan hər şeylə rastlaşa bilər.

İkiqat dəmir içindəyəm, zəncirlər və nimdaş köynəkdə əsirəm.

Haram aylarda (zilqədə, zilhiccə, məhərrəm) atlanın və qardaşınızı azad edin. Doğrudan da karvan çıxıb-getmək üçün yükünü tutub.

Aşağıdakı şeirində şair şahı həyatdan ibrət alıb taxt-tacına güvənməməyə çağırır:

أين أهل الديار من قوم نوح *** ثم عاد من بعدهم و تمود
أين أبائنا و أين بنوهم *** أين أبائهم و أين الجدود
(ديوانه، 1965 : 122)

Haradadır Nuh qövmü ,
Haradadır Ad və Səməd?
Hanı atalarımız, hanı onların övladları?
Hanı onların ataları, hanı əcdadları?
Digər şeirində Ədi dünyadan əzəmətli şahlardan bir nişan qalmadığını söyləyir:

أين كسرى' كسر الملوك أنوشير *** وان أم أين قبله سابور
و بنو الأصفر الكرام ملوك الرُّ *** وم لم يبقى منهم مذکور

Haradadır Sasanilər? Sasani hökmdarı Anuşirəvan?
Ondan qabaq yaşayan Şapur haradadır?
Haradadır xatırlanacaq bir şeyi qalmayan möhtərəm Bəni Əsfər (Bizans imperatorları)?

Şairin şeirlərində işlənən dəhrə güvənməmək, ölümü yada salıb müvəqqəti həyata bel bağlamamaq sözləri onu həbsə atan, dünyadan ikiəlli yapışıb sərvətinə güvənən Nümana xitabdır. Şair bir şeirində qayaların belə dəhr qarşısında acizliyini göstərir (Qasımoğlu, 2018: 25, 162).

Həyatın faniliyinə işarə edən şair deyir:

لا أرى حصناً ينجي أهله *** كل حيّ لفناء و نفد

Öz sakinlərini qoruyan bir qala görmürəm. Hər bir canlı öləcək və tükənəcək (1965, 43, دیوان عدي بن زيد العبادي ، 1965، 43).

Nəticə

Nümunələrdən gördüyümüz kimi, saray ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndələrindən olan Ədi ibn Zeyd həbsiyyə şeirlərində dünyanın faniliyi kimi mövzulara toxunur, hikmətamiz fikirlər aşılayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xaqani. Seçilmiş əsərləri. “Lider” nəşriyyatı. Bakı, 2004. 672 səh.
2. Qasımova Aida. Qədim ərəb ədəbiyyatı V-XIII əsrlər. Bakı - 2018. 612 səh.
3. Mahmudov Mahmud. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.2001. 258 səh.
4. البستاني ،بطروس . أدباء العرب في الجاهلية وعصر الاسلام . هنداوي. الطبعة الاولى . القاهرة 2014 م . 320ص
5. الشنتمري، يوسف بن سليمان بن عيسى . أشعار الشعراء الستة الجاهليين. دار الافاق الجديدة . بيروت- لبنان 1304هـ 1983م 356 ص
6. الشطي ، عبد الفتاح عبد المحسن. شعراء أمانة الحيرة في العصر الجاهلي .دار قباء.القاهرة 1998م .512ص
7. المرزباني، معجم الشعراء. تحقيق عبد الستات أحمد الفرج. دار الاحياء الكتب العربية. بغداد ، 1960. 590ص
8. المسعودي أبي الحسن علي بن أبو الحسين بن علي . مروج الذهب و معادن الجواهر .الجزء الثاني .الطبعة الاولى . ببيروت،1325هـ-2005 م . 352 ص.
9. مترجم عبد الحليم النجار. الجزء الاول. دار المعارف الطبعة الخامسة . القاهرة. بروكلمان، كارل. تأريخ الادب العربي

10. دیوان عدی بن زید العبادي . حقه و جمعه محمد جبار المعبيد. دار الجمهوريه للنشر و الطبع .بغداد 1965 م 328 ص
11. تاريخ الادب العربي .العصر الجاهلي . دار المعارف ،القاهرة ضيف، شوقي.
12. طقوش، محمد سهيل . تأريخ العرب قبل الاسلام .دار النفائس بيروت-لبنان. 1340هـ-2009 م. 496ص
13. بهروز اكبر. تاريخ ادبيات عرب .انتشارات دانشگاه تبريز 1980 . اردبيهشت 1359 ، 475 ص
14. زانوس احمد، پاشا، رمضانخانی نرجس، جلوه‌های نوآوری در شعر عدی بن زید عبادی، مجله‌ الجمعیه العلمیه الايرانيه للغه العربيه و آدابها، تحت‌نظر انجمن ايرانى و ادبيات عربی، شماره 24، پاییز 2012م- 1391 ه-ش، ص 81-107

АДИ ИБН ЗЕЙД КАК ПЕРВЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ АРАБСКОЙ ДВОРЦОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

РЕЗЮМЕ

Ади ибн Зейд является одним из могущественных представителей арабской придворной поэзии доисламского периода. Выросший в Ктесифоне во дворце Сасанидских правителей, он жил при дворе Нуман ибн Мунзира из Лахмидских правителей и женился на его дочери Хинди. Превосходно владея арабским и персидским языками, он был секретарём и переводчиком Сасанидского правителя Ормизда и его сына Хосрова II Парвиза.

В статье даются сведения о жизни Ади ибн Зейда и об общественно-литературной деятельности в городе Хира и во дворце Сасанидов.

Творчество поэта охватывает такие поэтические жанры как хамрийа, хабсийа, а также нравоучительные стихи о времени, судьбе и смерти.

***Ключевые слова:** Хира, Ади ибн Зейд, Нуман ибн Мунзир, придворный поэт.*

**“ADI IBN ZAYD - THE FIRST REPRESENTATIVE
OF ARABIC PALACE LITERATURE”**

SUMMARY

Adi ibn Zayd is one of the mighty representatives of Arabic palace poetry of pre-Islamic period. Growing up in Ctesiphon in the palace of the Sasanian rulers, he lived at the court of al-Numan ibn al-Mundhir of the Lakhmids and married his daughter Hind. Having best knowledge in Arabic and Persian languages, he was the secretary and translator of Sasanid governor Hormizd and his son Khosrow II Parviz.

The article gives information about life and socio-literary activity of Adi Ibn Zayd in Al-Hirah and in the palace of the Sasanids.

The creativity of the poet covers such poetical genres as khamriyya, habsiyyat and moralizing poems about time, fate and death.

Keywords: *al-Hirah, Adi ibn Zayd, al-Numan ibn al-Mundhir, Palace poet.*

ƏRƏB DİLİNİN İNKİŞAF PROSESİNDƏ QURANIN OYNADIĞI ROL

*Elnur Mustafayev,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünəslıq İnstıtutunun doktorantı
elnur.mustafayev88@mail.ru*

XÜLASƏ

Ərəb dili mənşə etibarilə Afro-Asiya dil ailəsinin alt qrupu hesab edilən Sami dillər ailəsinə mənsub olmaqla yanaşı, bu ailəyə daxil olan dillər arasında ən çox danışılan və dünyada geniş yayılmış dillərdən biridir. Dörd yüz milyondan çox insanın danışdığı ərəb dili təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həmçinin müsəlmanlar üçün dini əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə ki, müsəlmanların Müqəddəs Kitabı Quranın bu dildə nazil olması və İslam dini ilə bağlı dini ritualların icrası zamanı ərəb dilindən istifadə edilməsi bu dilə dini çalılar qatmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dili təkcə İslam aləmində deyil, həmçinin Orta əsrlərdə də yəhudi alim və filosoflarının, o cümlədən bəzi ərəb ölkələrində yaşayan xristianların istifadə etdiyi ortaq dil olmuşdur.

Ərəb dili ərəb ölkələri ilə yanaşı, Afrika qitəsində yerləşən bəzi ölkələrin rəsmi dilidir. Bununla yanaşı, BMT-nin altı rəsmi dilindən biridir və hər ilin dekabr ayının 18-i Beynəlxalq Ərəb Dili Günü kimi qeyd edilməkdədir.

Açar sözlər: ərəb dili, İslam, qrammatika, şeir.

Giriş

İslam dini və onun əsas kitabı Quranın ərəb dilinə təsiri ilə bağlı mövzuya başlamamışdan əvvəl islamaqədərki ərəb dilinin tarixi və keçirdiyi inkişaf mərhələləri haqqında qısa məlumat vermək daha məqsədəuyğun olardı.

Ərəb dilinin islamaqədərki tarixi və inkişaf mərhələləri haqqında ərəb dili üzrə alimlər, həmçinin avropalı şərqşünaslar arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Klassik ərəb dili üzrə alimlər arasında ifrat düşüncəyə sahib olan bəzi dilçilər bu dilin ərəblərin özündən daha qədim olduğunu və səmavi dinlərin ilk insan kimi qəbul etdiyi Adəm Peyğəmbərin bu dildə danışdığını bildirmişlər. Başqa bir mülahizə bu dildə ilk olaraq İsmayıl Peyğəmbərin danışdığını iddia edir. Bəzi alimlər ərəb dilində ilk dəfə İsmayıl Peyğəmbərə nisbət edilən Yərib ibn Qəhtan adlı şəxsin danışması ilə bağlı rəvayətləri dəstəkləmişlər. Ərəb dili barəsində irəli sürülən ifrat nəzəriyyələr daha çox Abbasi Xilafəti dövrünə təsadüf olunur və inkişaf etdirilirdi (1; 8,538). Ərəb dili ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan nəzəriyyələr haqqında İslam Peyğəmbərindən danışılan bəzi hədislər sübut kimi gətirilsə də, müsəlman hədis alimləri tərəfindən bu hədislər mövzu (uydurma) olaraq dəyərləndirilmişdir.

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, İslamdan öncə vahid ədəbi ərəb dili hələ formalaşmamış, əksinə, hər bir şəhər, məntəqə və qəbilənin özünəməxsus ləhcə və dialektik xüsusiyyətləri mövcud olmuşdur. Ləhcələr bəzi hallarda az, bəzi hallarda isə bir-birindən söz, tərkib baxımından kəskin şəkildə fərqlənir, ərəblər arasında ünsiyyət nöqtəyi-nəzərindən anlaşılmaz vəziyyətə gətirib çıxarırdı. Arxeoloji qazıntılar zamanı Ərəbistan yarımadasının şimalında tapılmış daş kitabə və qədim yazıların tədqiqi zamanı orada istifadə olunan dil ilə Quran və cahiliyyə ərəb şeirinin dili arasında kifayət qədər fərqlərin mövcud olduğu üzə çıxmışdır. Klassik ərəb dilçi alimləri öz elmi əsərlərində ərəb ləhcələri ilə maraqlanmamış və

dialektik xarakter daşıyan dilləri “çirkli dillər” kimi qiymətlən-dir-mişlər. Ərəb ləhcələri arasında daha çox şöhrət tapan Məkkədə məs-kunlaşmış Qüreyş qəbiləsinin müxtəlif qolları olan təmim, rəbiə, qeys, hüzeyl və digər qəbilələrin danışdığı ləhcələr idi. Ərəbistan yarımadasında yaşayan ərəblər arasında şəhər, qəbilə və digər xü-susyyətlərinə görə, ləhcələrin geniş vüsət almasına baxmayaraq, Quranın nüzulundan öncə, təxminən, V-VI əsrlərdə vahid ədəbi ərəb dilinin təşəkkül tapmasına kifayət qədər zəmin yaranmışdır. Təbii ki, hər hansı bir dilin müəyyən forma alıb qəlibləşməsi üçün əsrlərə ehtiyac duyulur. Bu cəhətdən, ərəb dili də digər dillər kimi uzun yol keçmiş və müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində yazı və qrammatik normalarını müəyyən edə bilmişdir.

Ərəb ədəbi dilinin islamaqədər inkişaf prosesi

Ərəb dilinin formalaşma prosesinə təsir edən amillərdən biri ticarət mərkəzləri və bazarlar idi. Fərqli region və şəhərlərdən, o cümlədən, başqa xalqların nümayəndələrindən ticari məqsədlə gələn tacir və alıcıların bir-birlərini anlayacağı və hamının başa düşə biləcəyi vahid dilə zərurət yaranırdı. Ticari məqsədlə bir yerə toplaşmış fərdlər müxtəlif dil və ləhcələrin mənsubları idilər və belə bir vəziyyətdə ünsiyyət qurmaq üçün hamının başa düşə biləcəyi ortaq bir dilə ehtiyac yaranırdı. İslamaqədər Ərəbistan yarımadasında ticarət mərkəzlərindən biri Məkkə şəhəri idi və məntiqi olaraq, bu şəhərdə yaşayan ərəblərin istifadə etdiyi dil hakim mövqeyə çevrilir və ünsiyyət vasitəsi kimi əsas meyar kimi qəbul olunurdu.

Zaman keçdikcə, Məkkəyə digər şəhər və məntəqələrdən gələn fərdlər bu şəhərdə istifadə edilən söz və ifadə tərkiblərinin yayı-cılarına çevrilir, bu amil, həmçinin öz-özlüyündə vahid ərəb dilinin meydana çıxmasına münbit şərait yaradırdı.

Ərəb dilinin formalaşma prosesinə təsir edən digər bir amil isə Kəbə evi və Kəbənin yerləşdiyi Məkkə şəhərində məskunlaşan Qü-

reyş qəbiləsi idi. Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, Məkkə bu şəhərə səfərə çıxan şəxslər üçün bir dayanacaq rolunu oynayırdı. Ərəbistan yarımadasının cənubundan-şimalına və şimalından-cənubuna səfərə çıxmış şəxslər istirahət üçün Məkkə şəhərini seçirdilər. Bununla yanaşı, Kəbənin dini status daşınması və fərqli vilayətlərdən ziyarətə gələn inancılıqların bu şəhərə qədəm qoyması Məkkənin dini və siyasi mövqeyini gücləndirirdi. Həmçinin, Kəbə evi ilə bağlı dini ayinlərin təşkili, tənzimlənməsi və icrasının Qüreyş qəbiləsinin əlində cəmləşməsi bu qəbilənin siyasi və iqtisadi nüfuzunu digər qonşu qəbilələr üzərində xeyli dərəcədə artırır. Təbii ki, siyasi, dini və iqtisadi təsirlərdən əlavə, dil amilini də bu siyahıya daxil etmək mümkündür. Belə ki, Qüreyş qəbilələrinin danışdığı dil və bu dilə məxsus söz və tərkiblər digər qəbilə ləhcələrinə təsir edirdi. Zaman keçdikcə, Kəbə və Qüreyş faktoru ərəblər arasında ümumi ortaq dilin təşəkkül tapmasına yol açırdı.

İslamdan öncə ərəb dilinin inkişafında sonuncu mərhələ kimi, cahiliyyə ədəbiyyatı hesab olunur. Miladi VI əsrə təsadüf edən bu dövr ərəb dilinin Qurana qədər formalaşmasına nəzərəcarpacaq qədər təsir göstərən amillərdən hesab olunur. Cahiliyyə ədəbiyyatı mərhələsində öz dövrlərinə görə yüksək dil bilgilərinə sahib olan şairlər müxtəlif mövzularda yazdıqları şeirlərlə ərəb dilinin saflaşması və zənginləşməsində müstəsna rol oynayırdılar. Şeirlərin yadda qalan olması və filoloji cəhətdən mükəmməlliyi dil üzərində təsir qüvvəsini artırır və vahid ortaq ərəb ədəbi dilinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə şərait yaradırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, cahiliyyə dövründə şairlərin əsas götürdüyü dil Qüreyş qəbilələrinin istifadə etdikləri ləhcələr idi. Kəbə evinin, ticari mərkəzlərin Məkkə şəhərində yerləşməsi, həmçinin məkkəli zənginlərin şeiriyyətə xüsusi diqqət yetirmələri istedadlı şairlərin bu şəhərdə toplaşmalarına əsas səbəb idi. Bəzi tədqiqatçıların rəylərinə görə, cahiliyyə dövr şairlərinin yazdıqları şeir və qəsidələr mütləq şəkildə Qüreyş qəbilə-

sinə mənsub şəxslərə göstərir və şeir dilini onların ləhcəsinə uyğunlaşdırırdılar (6; 1,186). Belə bir məqamda məntiqi sonluq kimi, Qüreyş amili yenə də önə çıxır və şeiriyat dilinə bu qəbilənin istifadə etdiyi dil öz təsirini göstərirdi. Bu vasitə ilə Məkkə şəhərində məskunlaşan Qüreyş qəbiləsinin istifadə etdiyi dil yeni ortaq dilin, bütün ərəblərin başa düşəcəyi ümumi bir ünsiyyət vasitəsinin yaranmasına öz töhfəsini verirdi.

İslamdan öncə ərəb dilinin Qüreyş ləhcəsi əsasında vahidləşməsi barəsində nəzəriyyələri dəstəkləyən klassik və müasir dövr alimləri olduğu kimi, bu rəylərin əksini irəli sürülən nəzəriyyələr də mövcud idi. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar İslam dininin zühuru və Quranın nüzulunadək ərəb dilinin dağınıq ləhcələrdən ibarət olduğu və vahid ərəb dilinin tam şəkildə formalaşmadığını qeyd edirlər. İslam dininin ilk dövrlərində Məhəmməd Peyğəmbərin dəfələrlə fərqli qəbilə mənsublari ilə söhbəti zamanı aid olduqları qəbilənin ləhcəsində danışması bəzi dilçiləri fərqli düşünməyə vadar etmişdir. Bununla yanaşı, Quranın yeddi hərf, yəni fərqli ləhcələr üzrə nazil olması haqqında hədislərin mövcudluğu əks mövqedə olan alimlərin əsas arqumentlərindən birinə çevrilmişdir. Bu görüşü dəstəkləyənlər ərəb ədəbi dilinin formalaşması və ümumi ortaq dilin yaranması prosesini İslam dininin zühuru və Quranın enməsi ilə əlaqələndirirlər. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları Quranın endiyi dilin ərəblər arasında əsas götürüldüyü və artıq hicrətin bir və ikinci əsrlərində Ərəbistan yarımadası və ətraf ərazilərdə ümumi vahid dilə çevrildiyini qeyd edirlər.

Yuxarıda qeyd edilən ərəb dilinin inkişafı və ədəbi dilinin formalaşması ilə bağlı nəzəriyyələri təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İslama qədər ərəb dili müəyyən inkişaf yolu keçmiş və yuxarıda sadalanan amillər öz təsir izlərini kifayət qədər qoymuşdur. Ticari əlaqələr, Kəbənin dini statusu və Qüreyş amili, cahiliyyə ədəbiyyatı ərəb dilinin inkişafında, zənginləşməsində, ortaq

söz və tərkiblərin meydana çıxmasında müstəsna rol oynamışdır. İslamdan öncə ərəb ədəbi dilinin tam formalaşmasını qəti şəkildə demək çox çətin, yaxud mümkün deyildir. Bu iddianı sübut etmək üçün sağlam dəlillər mövcud deyildir. Ərəbistan yarımadasının bəzi məntəqələrindən tapılan qədim yazılar və daş kitabələr filoloji və semantik cəhətdən bir-birindən kifayət qədər fərqlənir və Quranın dili ilə uyğun gəlmirdi. Demək olar ki, İslama qədər ərəb ədəbi dilinin formalaşmasına münbit şərait yaranmışdı. Quranın enməsi və qısa zamanda Ərəbistan yarımadası və qonşu ərəzələrdə İslam dininin yayılması ərəb ədəbi dilinin tam şəkildə təşəkkül tapmasında həlledici rol oynamışdır. İslamdan sonra ərəb dili təkcə dil amili yox, həmçinin mahiyyətini bir qədər dəyişərək dini çalarları da özündə ehtiva edirdi. Quranın endiyi ərəb dilinin ərəb və əcəmlər arasında öyrənilməsi dini zərurət hesab olunurdu. Bundan əlavə, gündəlik və mövsümi dini ritualların mətn hissəsi ərəb dilində olduğu üçün bu, dilin geniş şəkildə yayılmasına şərait yaradırdı. İslam fəthləri nəticəsində xilafət torpaqlarının genişlənməsi ilə həmçinin Əməvi və Abbasi sülalələrinin hakimiyyəti illərində ərəb dili, artıq dini məna ilə yanaşı, siyasi məna da daşımağa başlamışdı. Qonşu dövlətlərlə diplomatik və siyasi əlaqələr zamanı ərəb dili işlək dilə çevrilmişdi. Orta əsrlərdə bu dil təkcə ərəb və müsəlmanlar tərəfindən deyil, İslam xilafəti torpaqlarında yaşayan xristian və yəhudi dinlərinin mənsubları tərəfindən də istifadə edilirdi. Bu faktlar bir daha ərəb ədəbi dilinin formalaşmasının sona çatmasında İslam dininin və Quranın şəriksiz rol oynadığını göstərir.

Ərəb ədəbi dilinin islamdansonrakı vəziyyəti və Quranın təsiri

Quranın ərəb dilinə konkret təsiri və inkişaf prosesində oynadığı rolu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

Quranın enməsi ilə əsrlər boyu davam edən ümumi ərəb ədəbi dilinin müəyyənləşmə prosesi sona çatdı və kitabın dili qısa zaman kəsiyində bütün Ərəbistan yarımadasında hakim dilə çevrildi.

Quran kitabının əsas məziyyətlərindən biri də yazıya alınması idi və bu amil özlüyündə təsir qüvvəsini artırırdı. Bununla yanaşı, Quran kitabının digər xüsusiyyəti dini əhəmiyyət kəsb etməsi və müsəlmanların həyatını, yaşam tərzini əhatə edən bütün sahələrdə əsas mənbə olaraq qəbul edilməsində idi. Gündəlik və mövsümi ibadətlərin icrası vaxtı mətn hissəsinin Quranın ayələrindən ibarət olması kitabın dilini qüvvətləndirir və vahid ərəb ədəbi dilinin müəyyən edilməsində müstəsna rol oynayırdı.

Quranın ərəb dilinə digər təsirlərindən biri də İslamdan öncə mənaları tam müəyyənləşməmiş sözlərə yeni anlamlar aşılması və bəzi sözlərin istilah olunması prosesidir. Bu amil, xüsusilə dini rituallarla bağlı istifadə edilən sözlərdə, hüquqi və ictimai münasibətlərin təyin edilməsi istiqamətində ortaya çıxan ifadələrdə daha bariz şəkildə özünü göstərirdi. Konkret misal olaraq, “iman”, “islam”, “küfr”, “işrak”, “salah”, “saum”, “zəkat”, “rüku”, “sücut”, “nikah” və digər bunabənzər ifadələri göstərmək mümkündür. Başqa bir ifadə ilə desək, İslam dini unudulmaqda olan bir çox sözə fərqli məna çalarları qatmaqla yenidən həyat vermiş oldu.

Quran kitabının ərəb dilinə bəxş etdiyi ən böyük töhfə ərəb dilinin qrammatikasının yaranma zərurətinin meydana çıxmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İslam dininin yaranmasından öncə, ərəb dilinin qrammatikası barəsində hər hansı bir məlumat yoxdur. İslamdan öncə bu istiqamətdə heç bir təşəbbüs belə olmamış və dillə bağlı hər hansı bir qrammatik norma müəyyən edilməmişdir. İslam dini meydana çıxdıqdan sonra az bir müddətdə təşəkkül taparaq, Ərəbistan hüduqlarını aşıb geniş bir coğrafiyanı əhatə etməyi bacardı. Əcnəbi xalqların İslam dinini qəbul etməsi dillə bağlı problemləri ortaya çıxarırdı. İslam dininin əsas təməllərindən biri Quran və

onun qiraəti ilə bağlı dini ehkamlar idi. Belə bir məqamda qeyri-ərəblərin Quranın qiraəti zamanı dil xətalalarına yol verməsi halları da müşahidə olunurdu. Təbii ki, Quranın oxunuşu zamanı dil xətalaları təkcə əcnəbilər tərəfindən deyil, həmçinin ərəblərin özləri tərəfindən də edilirdi. Bu cür halların çoxalması Quranın təhrifedilmə təhlükəsini artırır və dillə bağlı problemləri aktuallaşdırırdı. Dil və qiraət xətalalarının maksimum dərəcədə azaldılması üçün ərəb dilinin qrammatik qaydalarının təyin edilməsi zərurəti və zəmini yaranırdı. Quranın tilavəti zamanı edilən xətalara Məhəmməd Peyğəmbərin həyatda olduğu dövrdə də müşahidə edilməkdə idi. Nəql olunan bir rəvayətdə Quranın qiraəti zamanı səhv edən şəxsə Məhəmməd Peyğəmbər “Qardaşınızın səhvini düzəldin. O, xəta etmişdir” (3; 2,8) cümləsi ilə münasibət bildirir. İslam Peyğəmbərindən nəql olunmuş həmin hədisdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Quranın düzgün şəkildə oxunuşu və xətalaların düzəldilməsi ciddi anlam daşıyırdı və gələcəkdə dillə bağlı müəyyən qayda və qanunların tərtib edilməsinə ehtiyac yaradırdı.

Ərəb dili qrammatikasının yaranma zərurəti və bu istiqamətdə atılan addımlar

Ərəb dili qrammatikasının kim tərəfindən təsis edildiyi haqqında fərqli rəylər mövcuddur. Əksər klassik və müasir dilçi alimlərin rəyinə görə isə ərəb dili qrammatikasının (nəhv) əsasını ilk dəfə Əli ibn Əbu Talibin tapşırıqları əsasında Əbül-əsvəd əd-Düvali qoymuşdur. Əbül-əsvəd əd-Düvəlidən nəql olunan bir rəvayətdə belə qeyd edilir: “Bir gün möminlərin əmiri Əli ibn Əbu Talibin yanına daxil oldum və onun nəsə haqqında düşündüyünü gördüm və dedim: “Ey, möminlərin əmiri, nə haqqında düşünürsünüz?”. O isə cavabında belə dedi: “Sizin məmləkətinizdə Quranın tilavəti zamanı

xətalər eşitdim və səhvlərin qarşısını almaq üçün ərəb dili ilə bağlı qaydalar tərtib etmək istədim...”.

Üç gündən sonra yenə Əli ibn Əbu Talibin görüşünə getdim və mənə “Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə. Söz isim, feil və hərfdən ibarətdir. İsim adlanan haqqında, feil isə onun hərəkəti ilə bağlı xəbər verir. Hərf isə isim və feilsiz heç bir mənə kəsb etmir” cümlələri yazılmış kağızı verdi və bu əsaslara uyğun qaydaları tərtib etməyi tapşırırdı (4; 4,82),(5; 22). Qeyd edilmiş rəvayətə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, ərəb dilinin qayda və normalarının tərtibində yaranmış zərurət ərəb və əcəmlərin Quranın qiraəti zamanı kiçik və böyük xətalara yol verməsində idi. Bu tendensiya isə gələcəkdə Quranın dəyişikliyə məruzqalma təhlükəsini ortaya çıxarırdı. Bundan əlavə, Quranın dini əhəmiyyəti və orijinallığının qorunub-saxlanması ərəb dili qrammatikasının yaranmasına təkan verdi və nəticə etibarı ilə bu cür təşəbbüslər sayəsində dilçiliklə bağlı araşdırmalar geniş vüsət aldı.

Quranın ərəb dilinə təsir etdiyi əsas amillərdən biri ərəb hərflərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. İslamdan öncə Ərəbistan yarımadasında bir neçə hərf və xətt sistemindən istifadə edilməkdə idi. Bunlar arasında “müsnəd” və “səmuđi” xətləri daha məşhur və geniş yayılmış xətt növləri idi. Daha sonra “nəbatı” xətti ərəb yazı sisteminə daxil olmuş və Şimali Ərəbistan yarımadasında öz mövqeyini gücləndirmişdir. Bəzi şərqşünaslar nəbatı xəttinin hal-hazırda müasir ərəb hərf və xətt növlərinin əsası olduğunu qeyd etmişlər. Bu xətt növü İslamdan öncə Ərəbistan yarımadasının bir çox yerlərində, xüsusilə Hicaz məntəqəsində geniş istifadə edilməkdə idi. İslamdan sonra da Məhəmməd Peyğəmbərin diplomatik yazışmalarında və Quranın yazıya köçürülməsində bu xəttə müraciət edilirdi. İslam fəthləri nəticəsində xilafət torpaqlarının genişlənməsi və qeyri-ərəblərin İslamı qəbul etməsi ərəb hərflərinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaratdı. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dövrlərdə ərəb hərf-

ləri nöqtəsiz və hərəkəsiz yazılırdı. Ərəb hərflərinin nöqtəsiz yazılışı oxunuşu çətinləşdirir, ərəb və əcəmlər arasında Quranın tilavəti zamanı kifayət qədər ciddi xətalara edilməsinə yol açır. Bu səbəblərə görə, Əli ibn Əbu Talibin xilafəti dövründə onun tapşırığı ilə ərəb hərflərinin nöqtələnməsi Əbul-əsvəd əd-Düvəliyə tapşırıldı. Daha sonralar isə əcəmlər arasında Quran oxunuşunu asanlaşdırmaq üçün hərəkə sistemi təsis edilərək tətbiq olunmağa başlandı.

Ərəb dilinin elmləşmə prosesi

Quranın ərəb dilinə gətirdiyi yeniliklərdən biri dilin elmləşmə prosesinin başlanmasına səbəb olmuş idi. Dilçilik baxımından, hər hansı bir dilin elmləşməsi inkişaf və tərəqqi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dildə elmləşmə prosesi dilin zənginləşməsi ilə yanaşı, yeni elmi istilahlara yaranmasına zəmin yaradır.

Zaman keçdikcə Quranın daha dərinləndirilməsi üçün Təfsir, Kəlam, Fiqh, Üsul və digər islami elmlərin yaradılması ərəb dilinin elmləşməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Quranın elmə xüsusi diqqət verməsi və dəstəyi təkcə islami elmlərin deyil, həmçinin Astronomiya, Tibb, Riyaziyyat və digər dəqiq elmlərin inkişafına yol açmışdır. Bu amil öz-özlüyündə ərəb dilinin qrammatik qayda və normalarının daha da təkmilləşdirilməsinə səbəb olmuşdur və nəticədə, dilin elmləşmə hadisəsi başlanmışdır.

Nəticə

Quranın yaranması ilə ərəb dilinin təkamül prosesində yeni səhifə açılmışdır. İslamdan öncə müəyyən qədər inkişaf yolu keçən ərəb dili Ərəbistan yarımadasında tam olaraq öz formasını müəyyən edə bilməmişdir. Altıncı əsrə qədər ərəb dili fərqli ləhcə və dialektlərdən ibarət idi və ərəblər arasında ünsiyyət zamanı məlum problemlər

meydana çıxırdı. İslama qədər bəzi amillər – ticari mərkəzlər, Kəbə evi və Qüreyş qəbiləsinin siyasi nüfuzu müəyyən qədər vahid ərəb dilinin formalaşmasına müsbət təsir göstərsə də, proses tam olaraq yekunlaşmamışdı. Quranın təşəkkülü və İslam coğrafiyasının qısa zaman kəsiyində sürətlə genişlənməsi ərəb dilinin inkişafında həll-edici rol oynadı.

Quranın ərəb dilinə müsbət təsirlərindən biri vahid ərəb ədəbi dilinin müəyyənləşməsində oynadığı rol idi. Quranın nüzu ilə ərəblər arasında müxtəlif ləhcələr səbəbi ilə ünsiyyət zamanı yaranan anlaşılmazlıqlar, söz və ifadələrin mənalарının təyini ilə bağlı problemlər öz həllini tapmışdı. Quranın yazıldığı dil ərəblər arasında ünsiyyət, həmçinin dini, siyasi və ictimai münasibətlər zamanı vahid ortaqlar kimi qəbul edilirdi. Bundan əlavə, ərəb dilində hər hansı bir söz, tərkib və ifadələrin mənalарını öyrənmək istədikdə mənbə olaraq Qurana müraciət edilirdi. Quranın dini statusu və müxtəlif xalqların islamı qəbul etməsi bu kitabın düzgün qiraəti ilə bağlı problemləri aktuallaşdırırdı. Belə ki, Quranın tilavəti zamanı istər ərəb, istərsə də əcəmlər tərəfindən xətalарın baş verməsi bu kitabın təhrif olunma təhlükəsini ortaya çıxarırdı. Məhz bu amil ərəb dili ilə bağlı yeni metodların, o cümlədən oxunuş zamanı səhvlərin maksimum dərəcədə azaldılması üçün qrammatik qayda və normaların tərtib edilmə zərurətini yaradırdı. Məntiqi sonluqlar olaraq Quran kitabı ərəb dili qrammatikasının yaradılmasında əsas amilə çevrildi. Quranın ərəb dilinin təkamül prosesinə etdiyi təsirlər siyahısına ərəb hərfləri və yazı qaydalarının təkmilləşdirilməsi, yeni xətt növlərinin yaradılması, dilin elmləşməsi, ərəb ədəbiyyatının inkişafı kimi nümunələri əlavə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavad Əli, əl-Müfəssəl fi Tarixil-arab, Qahirə, 1995
2. Ələsgər Məmmədov, Ərəb Dilinin Qısa Kursu, Bakı, 1998
3. İbn Cüney, Kitabul-Xəsais, Beyrut, 2005
4. Məhəmməd ibn Əhməd ibn Osman əz-Zəhəbi, Siyəru Ələmin-nubləla, Beyrut, 2001
5. Mustafa Meral Çörtü, Arabça Dilbilgisi Sarf, İstanbul, 2008
6. Mustafa Sadiq ər-Rafei, Tarixu Ədəbil-luğa, Qahirə, 2003

РОЛЬ КОРАНА В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ АРАБСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Помимо того, что арабский язык по происхождению принадлежит к семитской семье языков, считающейся подгруппой афразийской семьи языков, среди языков этой семьи он является наиболее используемым и самым широко распространенным в мире. Арабский язык, на котором говорят более четырехсот миллионов человек, является не только средством общения, но и имеет религиозное значение для мусульман. Так, ниспослание священной книги мусульман Коран на этом языке и использование арабского языка в религиозных ритуалах, связанных с исламом, добавляют религиозные оттенки этому языку. Следует отметить, что арабский язык был не только общим языком, используемым в исламском мире, но и в средневековье для ученых и философов евреев (иудеев), а также некоторых христиан, проживающих в арабских странах. Наряду с арабскими странами, арабский язык является официальным языком некоторых стран, расположенных на африканском континенте. В то же время это один из шести официальных языков ООН, и каждое 18 декабря отмечается как Международный день арабского языка.

Ключевые слова: арабский язык, ислам, грамматика, стих.

ROLE OF QURAN IN THE PROCESS OF DEVELOPMENT OF THE ARABIC LANGUAGE

SUMMARY

Besides the fact that Arabic belongs to the Semitic linguistic family, considered to be a subgroup of the Afro-Asiatic linguistic family, it is the most widely used and widely spoken language in the world among the languages of this family. Arabic, which is spoken by more than four hundred million people, is not only a communication means, but also has religious significance for Muslims. Thus, the sending of the holy book of Muslims - Quran in this language and the use of the Arabic language in Islamic religious rituals, add religious nuances to this language. It should be noted that the Arabic language was not only the common language used in the Islamic world, but also for Jewish scholars and philosophers, as well as some Christians living in Arab countries in the Middle Ages. Along with the Arab countries, Arabic is the official language of some countries on the African continent. At the same time, it is one of the six official languages of the United Nations, and each December 18 is celebrated as the World Arabic Language Day.

Keywords: *Arabic language, Islam, grammar, verse (poetry).*

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
<i>İmamverdi Həmidov</i>	
“QURANİ-KƏRİM”də BƏDİİ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN İŞLƏDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	6
<i>Aida Qasımova</i>	
PROFESSOR ƏLƏSGƏR MƏMMƏDOVUN DƏRSLİKLƏRİ... 16	
<i>Elnurə Əzizova</i>	
CAHİLİYYƏT DÖVRÜNÜN ŞEİR SƏNƏTİNƏ İSLAMIN TƏSİRİNƏ DAİR BƏZİ QEYDLƏR.....	28
<i>الأستاذ المساعد إلكين أنور علي مرادوف</i>	
حول مراحل تطور اللغة العربية في العصور ما قبل الإسلام و ما بعده و العصر الحديث.....	40
<i>Məmmədali Babəşli</i>	
QLOBALLAŞAN DÜNYADA ƏRƏB DİLİNİN ARTAN ROLU VƏ POTENSİAL İMKANLARI.....	57
<i>Faiq Ələkbərli</i>	
“QURANİ-KƏRİM”in ƏSRARƏNGİZ ECAZKARLIĞINDA BƏLAĞƏT vƏ FƏSAHƏTİN ROLU	74
<i>Əhməd Niyazov</i>	
AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİYİ ƏNƏNƏSİNDƏ ƏRƏB DİLİNİN ƏHƏMİYYƏTİ (XIX ƏSR ŞİMAL-QƏRB MƏDRƏSƏLƏRİ NÜMUNƏSİNDƏ)	85
<i>Vüqar Səmədov</i>	
CAHİLİYYƏ DÖNƏMİNDƏ ŞAİRİN ÖNƏMİ vƏ ŞEİRİN NÖVLƏRİ	105

Elvüsal Məmmədov

SEMANTİK MƏZMUN VƏ QRAMMATİK FUNKSİONALLIQ
BAXIMINDAN BİR DAHA FLEKSİYA PROBLEMİ
HAQQINDA (I)..... 129

Mətanət Muradova

ORTA ƏSRLƏRDƏ ƏRƏB DİLÇİLİYİ VƏ ONUN
NÜMAYƏNDƏSİ HƏSƏN İBN MƏHƏMMƏD İBN MAHMUD
ƏL-ƏTTAR 141

Natəvan Bağirova

ƏDİ İBN ZEYD ƏRƏB SARAY ƏDƏBİYYATININ İLKİN
NÜMAYƏNDƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ..... 150

Elnur Mustafayev

ƏRƏB DİLİNİN İNKİŞAF PROSESİNDƏ QURANIN
OYNADIĞI ROL 162

**“AZƏRBAYCANDA ƏRƏB DİLİNİN
TƏDRİSİ SAHƏSİNDƏ MÖVCUD VƏZİYYƏT
və PERSPEKTİVLƏR”**

MÖVZUSUNDA KONFRANSIN

MATERİALLARI

Çapa imzalanıb: 16.07.2019.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 11,25 ç.v. Tiraj: 500. Sifariş № 186.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44;
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az

